

Григорій Гончарук

МЕМУАРИ ПРОФЕСОРА

Книга перша

ЗБЕРЕГТИ І ЗНАЙТИ СЕБЕ

Одеса
«Політехперіодика»
2015

УДК 94(477)
ББК 84(4Укр=Укр)7-9
Г65

У першій книзі мемуарів професора, доктора історичних наук, завідувача кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету Григорія Гончарука йдеться про те, які шляхи-дороги в житті обирала молодь в 60-х роках минулого століття — після відомої хрущовської відлиги. Сільський хлопець з одеської глибинки поступає після школи у військове авіаучилище, успішно закінчує його і служить офіцером у глибинці побіля Кавказу і Каспію. Шість років армійської служби без перспектив росту, в умовах засилля військової бюрократії, духовного запусіння.

Григорію Гончаруку вдається вирватися з тенет армії, поступити до Одеського державного університету імені Мечникова. Ця одверта оповідь про карколомні вибрики долі, формування внутрішнього психологічного стрижня, наполегливість в реалізації осмислених пріоритетів приваблює відвертістю викладу, соціалогічною аналітикою і чесним бажанням викликати довіру і розуміння читачів — і студентів, і науковців.

Гончарук Г. І.

Г65 Мемуари професора. Книга перша. Зберегти і знайти себе / Г. І. Гончарук. — Одеса: Політехперіодика, 2015. — 188 с.

ISBN 978-966-2666-13-7

У книзі йдеться про зусилля вирватись з напівкріпацького колгоспного села, кайданів радянського офіцерства та про отримання вищої освіти. Адресована тим, про кого у пісні співається: «Кто весел, тот смеется. Кто хочет, тот добьется. Кто ищет, тот всегда найдет».

ББК 84(4Укр=Укр)7-9

ISBN 978-966-2666-13-7

© Г. І. Гончарук, 2015

© «Політехперіодика», оригінал-макет, 2015

ЗМІСТ

Вступ	4
Дитина війни	8
Подолання	31
Агент КГБ	56
Кар'єрна катастрофа.	72
На роздоріжжі.....	99
Епілептик	118
Безробітний.....	125
Придатний до військової служби без обмежень	143
Двічі студент. Обійми Alma Mater	148
Одеса-мама (Заключення)	183

ВСТУП

Не мав наміру писати спогади. Тішив себе думкою, що вони нікому не потрібні. А ще гадав, що мемуарний вік — 70 років — вже позаду, то й не варто напружуватись. Крім того, вважаю, що моє минуле не викликає соціального інтересу і не може бути корисним. Але сталося так, що аспіранти звернули увагу на «білі плями» у моєму минулому і попросили відповісти на такі два питання у своїх мемуарах: як мені вдалося звільнитись з лав Збройних сил СРСР, коли за віком я був зовсім юним і не підлягав скороченню; як мені вдалося утриматись у вищому навчальному закладі зі своїми проукраїнськими поглядами та ще й зберегти кафедру історії та етнології України, єдину в одеських технічних вищих навчальних закладах, і не тільки зберегти, а й відкрити аспірантуру, яка успішно працює¹.

Низку питань до мого минулого поставили й професори Ілля Єрмічой і Семен Цвілюк. Свою статтю в газеті вони так і назвали «Этот загадочный Гончарук»². Але остаточно спровокував мене до написання спогадів коментар до цієї статті в Інтернеті, під яким підписався професор без прізвища. Наведу його повністю.

«Предполагаю, что карьерный успех Григория Ивановича Гончарука очень прост — он давно добровольно стал секретным

¹ Г. І. Гончарук і ті, хто про нього: Газетні розум та емоції. Одеса: Астропринт, 2012.— С. 11.

² Ермичой И. Этот загадочный Гончарук / И. Ермичой, С. Цвилюк // Вечерняя Одесса.— 9 августа.— 2012.

сотрудником КГБ СССР (сексотом). Некоторые осведомленные источники из органов утверждают, что видели в архивах соответствующую письменную расписку. Это легко проверить в условиях независимой Украины. Либо его сливают, как отработанный материал, либо нет — поскольку москалям он еще очень нужен как управляемый националист-стукач.

*Профессор»*¹

Саме після цього випадку мені подумалось, що залишати інтригуючі «білі плями» у своєму минулому не годиться. Слід потурбуватися про свою сім'ю, про своїх колег, можливо, побічників і симпатиків, які мають право на всю інформацію про мене. Але мені відверто жаль цього «професора»: він собі не сподобається за власні, скажімо так, не професорські версії після того, як прочитає мої спогади. Він провокує спецслужби на пошуки доказів про «сексота Гончарука» в незалежній Україні. Але таких доказів ніхто й ніколи не знайде. Легше знайти доноси на Гончарука.

Як бачиш, читачу, «професор» викликав у мене рішучість розповісти про «чорні діри» у своєму минулому. Головне прохання до Господа: дай мені, Боже, сили і натхнення у такому віці викласти на папері те, що пережив і прожив.

Читач розуміє, що історіографія мого життя скупа. Деякі відомості містяться в довідковій літературі, зокрема, енциклопедичного жанру². Трохи більше у моїй мемуарній книзі «Афганістан, прости» про час перебування в цій центрально-азійській державі. Деякі відомості про автора цих рядків читач може знайти у його книгах — їх понад двадцять. Перераховувати їх не буду. Вони згадуються в Інтернеті і всі зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського. Щодо

¹ Коментарі до статті І. Єримичоя, С. Цвилюка «Этот загадочный Гончарук». — [Електронний ресурс] // Вечерняя Одесса. — Режим доступу до тексту: <http://vo.od.ua/rubrics/odessa-gody-i-suddby/22356.php>

² Гончарук Григорій Іванович // Енциклопедія сучасної України. — К., 2006. — Т. 6.; Гончарук Григорий Іванович // Наукова еліта Одещини. — Одеса : ПУБІ «Європа-Центр», 2005. — Ч. 1. Доктора наук і професори. — С. 59; Гончарук Григорий Іванович // Кто есть кто в Одесском регионе : Энциклопедия. — Одесса: Эвен, 2007. — Часть 1. — С. 55.

газетних статей, то вони будуть названі у тих чи інших розділах книги відповідно до проблеми.

Оскільки тема особиста, літератури обмаль, доведеться посилатися не тільки на публікації інших авторів про мене, але й на свої власні друковані матеріали, які уже витримали перевірку часом.

Для повнішого уявлення про мене як автора низки книг читачу згодились би рецензії на мої книги, а «наїзди» деяких вчених і журналістів на мене потребують пояснень. Значну частину таких публікацій зібрали мої аспіранти і видали у книзі «Г. І. Гончарук і ті, хто проти нього». В ній є інформація про низку судів, до яких мене змусили звертатись наклепники чи інші особи зі злими намірами. Але ці матеріали торкаються моїх праць значно пізнішого періоду мого життя, і вони стануть актуальними при ознайомленні читача з наступними, якщо Бог благословить, частинами мемуарів.

Відверто кажучи, після того, як я закінчив першу частину спогадів, мені зовсім не хочеться шукати інші публікації про себе. Вони в цей момент перестали бути цікавими, а вивчати, аналізувати, порівнювати передчасно немає сенсу. Але очевидно, що дослідження свого більш близького минулого ще змусить звернутись до цих публікацій.

Меморіальної літератури такого профілю мало. Точніше, мені відома тільки книга Дмитра Павловича Урсу «Факультет. Воспоминания. Разыскания. Размышления»¹. Вона не могла не привернути до себе моєї уваги з низки причин. По-перше, в ній ідеться про факультет, на якому я вчився. По-друге, об'єктом дослідження і спогадів є факультет саме того часу, коли я перебував там. Дмитро Павлович поступив до аспірантури, коли я був студентом другого курсу. Його оцінки вчених, викладачів цікаві, хоч і не позбавлені суперечливих моментів, але дискусія теж є важливою частиною досліджень. Очевидно, наше несхоже минуле, різний менталітет впли-

¹ Урсу Д. П. Факультет. Воспоминания. Разыскания. Размышления.— Одесса: Optimum, 2006.— 306 с.

нули на наші спогади. Та й до людей у нас ставлення різні. Я, наприклад, не можу ставити на одну дошку тих викладачів, які воювали з фашистами, були поранені в боях, залишилися інвалідами війни, і тих, хто співпрацював з окупантами чи вчився в окупованому університеті в той час, коли радянська частина університету була евакуйована і працювала на своїй території. В книзі Урсу залишаються місця, що викликають запитання. Наприклад, на сторінці 299 читаємо: «Одесса — город интеллигенции и студентов — именно на этот высокоинтеллектуальный слой рассчитан мой рассказ», а в анотації інакше: «Книга рассчитана на широкий круг читателей».

Очевидно, кожну людину цікавить походження і розповсюдження її прізвища. Автор цих рядків теж не виняток. Походження мого прізвища відоме: Гончарук — син гончара. Гончар — одна з найдавніших професій. Приємно усвідомлювати, що мої пращури любили труд і несли людям користь. Благо, сьогодні в Україні нараховується 28,5 тисяч Гончаруків. Чимало їх і в усьому світі. Велика кількість в Росії, як свідчить Інтернет, особливо серед інтелігенції вищої категорії.

Мій молодший син купив для мене в Нью-Йорку цікаву книжку «Прізвище Гончарук в історії»¹. Читаєш і відчуваєш, як зростає повага до людей з таким прізвищем, що зустрічається серед всіх позитивних, працьовитих, талановитих категорій населення планети.

Перший гончарний круг з'явився на Стародавньому Сході у четвертому тисячолітті до нашої ери, а перший гончарний горн — у третьому столітті до нашої ери. І полетіли мої думки через війни і віки до моїх тисячолітніх пращурів. Коли згадую, як глибоко, дуже глибоко входить коріння поширеного прізвища у благородні справи людства, з'являється бажання бути гідним родового імення. На жаль, залишилось мало часу для подальшого його облагороджування.

Автор

¹ The Goncaruk Name in History. — Lexington, KY: The Generations Network, Inc., 2010. — 80 p.

ДИТИНА ВІЙНИ

Таке поняття законодавчо народиться пізніше — Закон України «Про соціальний захист дітей війни» був прийнятий 20 грудня 2005 року. А фактично воно існувало разом з дітьми воєнних років. Чарівним джерелом щастя кожної дитини є батьківська, особливо материнська любов. Її животворна сила — в крові, в кожній клітині дитини. Материнське духовне тепло у поєднанні з біологічним надає дитині — навіть у тяжкі воєнні часи — радість життя, кольори краси буття, природне задоволення від існування, відчуття доброти і ласки.

У моїх батьків було четверо дітей: два сини — старшенький (найстарший) Федя, наймолодший — це я, Гришуня, і дві доньки — Надя і Олена. Склалося відчуття, що батьки жили тільки для нас. Батько не кутив, не пив, не гуляв. Працював день і ніч на сім'ю. Був високий на зріст — за метр вісімдесят сантиметрів. Фізично здоровий. Мама розповідала, що одного разу батько побачив, як його молодшого брата біла велика зграя, тоді він зірвав з сусідньої хати крокву і розігнав шпану. А батька ніхто ніколи не торкнувся і пальцем. І це при тому, що наше козацьке село перебувало у постійному з'ясуванні стосунків між хлопцями з різних Десяти сотень. Він без бійки з хлопцями і на мамі одружився, вона була з П'ятої сотні. Правда, без весілля — він її просто украв. А майбутня теща не хотіла його, бо він з бідної сім'ї, і бігла за ними аж до лісу, де молоді надійно заховалися (ще стародавні римляни казали: «Якщо наречену украли, то вона хотіла бути вкраденою»).

Я не пам'ятаю дідуса й бабусю по батьківській лінії. Тільки знаю зі скупих розповідей мами, що високий і красивий дід Михайло любив погуляти. Одного разу приїхав з якоюсь красунею у доброму екіпажі, запряженому парою гнідих коней, попрощався з сім'єю, зник і більше не з'являвся. А бабуся Стефанія (Штефаня)

залишилась одна на восьмеро дітей, до того ж, хоч сама була набожна, у конфлікті з церквою — якось бабуся зробила зауваження батюшці, коли він неправильно поклав на стіл Євангеліє. Та коли всю сім'ю, як і багатьох інших в селі, вразила віспа та двоє малих діточок померли, батюшка навіть заборонив ховати їх на цвинтарі. Поховали на краю городу, і батько до смерті доглядав могили своїх сестричок. Обніс їх сталевною огорожею.

Бабуся Стефаня працювала тяжко. На ткацькому верстаті. І не тільки виростила дітей, вона ще й кожному з трьох хлопців і трьох дівчат спромоглася дати освіту — не тільки початкову, що була в селі, але й спеціальну, яку вони отримали в Ананьєві. Мій батько став неперевершеним чоботарем. У нього зажди була черга на пошиття прекрасних жіночих і чоловічих чобіт, туфель. А ще він шив на ринок. Кожної неділі удосвіта він був уже в Ананьєві на базарі. Звідтіля — всім дітям гостинці (мені халву), а собі заготовки на нове взуття. Батько не брав патент на своє ремесло. Не хотів працювати в майстернях. Вночі шив взуття, удень сумлінно, у передовиках працював у колгоспі, щоб не було підозри щодо незаконної чоботарської роботи. Відсипався тільки у погану погоду та по великих релігійних святах. Він дуже любив нас і хотів, щоб його діти добре одягались, хоч і у тих радянських злиднях.

Коли батько украв маму, вони пішли жити до хати сусідки Йовихи. Старенька Йовиха, помираючи, подарувала батькам свій город — шістдесят соток землі. Ще батькові його мати з десятини власної землі виділила двадцять соток. Коли у 20-х роках дозволили порубку лісу, що був найближче до їхньої хати, батько нарубав промислового лісу, збудував чи не найкращу у селі хату, обніс її красивим штахетним тином.

Моя мати була красивою жінкою. Середнього росту, вся у Прущаків — так називався великий рід по лінії її батька Прущака Степана Андроновича. Його рідні брати, Іван та Федір, разом заснували на вільних землях хутір Івано-Федорівка, що зараз село у Доманівському районі на Миколаївщині. Прущаків було багато. Всі вони чимось були схожі. Жінки еротичні, а чоловіки з довгими носами. Вони були дружні, завжди допомагали один одному, ходили один до одного в гості, часто сім'ями, особливо на релігійні свята.

Мама закінчила радянський лікбез. Була найстарша в сім'ї, а брати і сестри звертались до неї тільки на «ви». При всьому тому, що її мати була проти їх шлюбу з моїм батьком, вона залишила їй

на той час значне придане: великий килим (коли пишуться ці рядки, частина його прикрашає мою дачу), одяг (пам'ятаю чудове світло-синє пальто), різблені великі столи, диван, стільці та інше збіжжя, що «дочекалось» мене. Пізніше вона подарувала старшому моєму братові новеньку житомирську гармошку.

Не обминули нашу сім'ю усі радянські біди. На початок голодомору 1932—1933-х років батьки мали двоє діточок — Федю з 1928-го року та Надю з 1930-го, а у 1933-му народилася Олена. Як вони всі вижили, частково описано у моєму оповіданні «Як мої батьки зерно ховали». Воно невелике, тому наведу його повністю.

«Наше село Новогеоргіївка (козацька назва Майнове), що мало понад тисячу дворів, розкинулось у двох великих ярах і у двох малих. Наша хата, збудована батьком, коли вони одружились з мамою, була найкраща якщо не на всі Десять сотень, то на Четвертій сотні — точно. З двору та навіть з вікон хати було добре видно дорогу, яка простягалась на декілька кілометрів нагору і вела до Ананьєва, районного центру.

Взимку 1932—1933 років попереду так званих заготівельних загонів йшла чорна слава про їхні чорні справи — відбирання у селян всього, що можна їсти. А хто закопував збіжжя — розстрілювали на місці. Батьки готувалися до зустрічі з владними бандитами ретельно: заздалегідь натеребили два мішки кукурудзи. Це для себе. А пшеницю, жито і ячмінь залишили у коморі.

У кімнатах були великі покриті лаком обідні столи з красивими різьбленими ніжками. Столи мали високі підніжжя та були застелені мальовничими скатертинами. Було вирішено покласти на підніжжя дошку, на дошку мішок з кукурудзою, подвинути стіл аж до стіни, а скатерку так стягнути зі стільниці, щоб над підніжжям не було видно ані мішка з кукурудзою, ані дошки, на якій він знаходиться, а під підніжжям було видно стіну хати.

Для другого мішка придумали іншу схованку, але нею вже мали скористатися в той момент, коли прокляті скажені загони увірвуться в село.

А зараз про те, як до мене дійшла ця інформація. Про перший мішок з кукурудзою в зерні розповідала мама. Про другий розповів батько пізніше: вже за п'ять років, як мама померла, а батькові залишилося жити кілька місяців. Це було влітку 1984-го у тому самому дворі біля тої самої красивої хати, яку шістдесят років тому збудував батько. Підкреслюю, збудував батько, і нехай

читач не заперечує мені, що одна людина хату не збудує. Згоден, йому допомагали. Були козацькі толоки. Але заготівлю в лісі дерева (тоді офіційно дозволяли порубку Майновського лісу), проєкт хати, головні теслярсько-будівельні справи виконав батько. Це було йому, як кажуть, під силу: мати розповідала, що батько був найсильнішим у селі. Молодим мені його мало доводилося бачити, але пам'ятаю, що він був високим, сильним, мускулистим, а кожна його долоня була, як мої дві зараз. Мама розповідала про такий випадок: вони гуляли з батьком ввечері (це було до одруження) і звернули увагу на якийсь галас і бійку. То хлопці з Шостої і Восьмої сотень били молодшого батькового брата Гришу. Батько, не довго думаючи, зірвав з чужої хати, що стояла поруч, крокву і вмить розігнав нападників.

Повертаюся подумки до літа 1984 року. Чудовий український вечір. Моя дружина Ніна Михайлівна, сини Тарасик і Толик сиділи надворі біля мого батька, який розповідав про свій останній бій на території Польщі, де він зазнав контузії. Тоді Тарасик проявив дочечну ініціативу: записав цю розповідь на магнітофон.

Потім батько несподівано звернувся до мене:

— Гришуня, синок, мені залишилося недовго жити. Розкажу вам те, про що я мовчав з 1933 року і маму просив мовчати. Від неї ви знаєте тільки про один мішок кукурудзи, що врятував нашу сім'ю від голоду, а про другий ніхто не знав окрім нас, бо боялись, що влада зможе приписати мені злочин. Тоді, в зимовий сонячний день, я сидів і шив чоботи (батько навчився у відомих майстрів з Ананьєва). Несподівано мати вбігає до хати й кричить: «Мей, вони вже їдуть з Ананьєва, спускаються з гори».

— Я, — каже батько, — взяв мішок з кукурудзяним зерном, а він тягнув майже на центнер, виніс на подвір'я і кинув в кучу снігу, де його було найбільше — і того, що впав з неба, і того, що я зверху накидав, коли прочищав стежки до хліва й до дороги. Взяв криву лопату і ще більше накидав і на те місце, де лежав мішок, і навкруги теж. А щоб зовсім збити з пантелику бандитів від влади, ще на сніг над мішком справив малу нужду.

«Гості» не забарились. Розпочали з нашої сотні: мабуть тому, що вона була ближче до лісу і до залізниці. Підвід було більше п'яти. Одна зупинилась і біля нас. З неї зліз, мабуть, начальник. У теплому кожущку, смушевій шапці, пістолет висить аж до колін, ноги короткі, криві, ніс довгий, а з носа від морозу висить крапля. У ру-

ках дротик. За ним ще трое. Я їх упізнав — наші сільські активісти. Ми з мамою вийшли на поріг. Начальник наказав:

— Ну, показуйте, где хлеб спрятали.

А мама каже:

— Товаришу, від вас не можна нічого заховати. У вас в руках такий багнет, що все знайде.

Він зайшов до хати. Оглянув кімнати. Пішов до хліва. Зупинився біля комори. Відчинив двері. У приміщенні було п'ять мішків зерна та мішок дерті для свині. Начальник наказав активістам швидко все завантажити на підводу. Оглянув приміщення, де була корова, вівці, свиня, кури. Піднявся на горище, обшукав. Потім обійшов копиці сіна, соломи, кукурудзиння. У кукурудзиння декілька разів запускав свою шпичку з товстого дроту. Повернувся знову до хати. Відчинив кухню. На полиці було п'ять хлібин, а в діжці пиріжки і вертути. Мама любила їх випікати у печі. Начальник наказав активістам все забрати.

— Самогон есть? — спитав начальник.

— Ви спізнались, — відповів я, — було трохи браги, та я випив сам.

Коли я супроводжував його до воріт, то запитав:

— Товаришу начальник, а за що нам така кара, що ви нас залишили без шматка хліба?

— Это вам за князей Святослава, Владимира Мономаха, за Богдана Хмельницкого, Петлюру.»

Тато закінчив розповідь і звернувся до мене:

— Гришуня, синок, ти мені сьогодні показував диплом доктора історичних наук. Поясни мені, що це означає? За що нам була помста?

Після короткої мовчанки я спитав батька:

— Тату, а той шмаркатий начальник, хто був по національності?

— Не знаю.

— Українець?

— Ні.

— Руський?

— Ні.

Тут на вечірньому подвір'ї з'явився їжак. Діти галасливо кинулися до нього. Ніна Михайлівна взяла тата під лікоть і покликала нас до хати вечеряти.

Вочевидь, війна по-різному входила в різні міста, села, будівлі, сім'ї, життя кожної людини. Влітку 1941 року, мені виповнилось чотири роки. Пам'ятаю деякі моменти. Серед інших – появу уже в перші дні війни німецьких військових, які рухались слідом за поодинокими радянськими солдатами, що втікали на схід по наших степових спусках та підйомах, дорогами, стежками чи просто городами, зрідка відстрілюючись. Біля нашої хати зібрались сусіди. Раніше мій батько, відпочивши після базару у неділю, читав їм Євангеліє або інші церковні видання. Але цього разу вони, сусіди, чи то розгубились, чи то прийшли до нього за порадою, чи просто гуртувались у передчутті лиха. Очевидно, цього зібрання не зрозумів німецький офіцер, який підійшов до нас. Мама тримала мене на руках, він протягнув льодяника і сказав: «Kinder gut». Такі цукерки мені і далі давали німці, коли зупинялись у нас на деякий час на перепочинок. Вони, ці цукерки, у нашій державі з'явились набагато пізніше, десь у 1960—1970 роках.

Але окупація більше запам'яталась розстрілом євреїв недалеко від нашої хати. І понині цей яр називається в народі «Жидівська рипа». Я описав це в однойменному оповіданні (див. книгу «Газетна пам'ять»).

Німці у нашому селі, районі не затримались. Прийшли румуни. Вони чомусь любили бити нагайками людей. Мій батько не хотів бути ані старостою волості, ані гуртковим у общині — для козаків це було принизливо, ганебно. За те його зі зв'язаними ногами сильно побили нагайками та ще й примушували разом з декількома односельчанами скакати по дорозі на гору, яка вела до Ананьєва. Потім батька, знепритомнілого, привезли сусіди додому на возі. Румуни били не тільки дорослих. Дітей у школі теж. З цієї причини одного разу брат через вікно утік з класу і більше туди не повертався, а сестер батьки з самого початку до школи не пустили.

Якось заарештували брата за те, що у нього та його друзів знайшли схованку зі зброєю. Дуже били. Прикметно, що бив його поліцай, який пізніше став тестем брата і якого в книзі Сисіна та в статті журналіста Щегленко зробили кавалером трьох медалей «За отвагу», що не відповідає дійсності.

Правда, за румунської окупації батько швидко налагодив особисте господарство. Мав коней, підводу, сани, мав більше землі. В Ананьїв вже не ходив пішки, а їздив на своєму возі, ще й охоче підвозив сусідів. Правда і те, що з'явилось якесь дивне крадійство,

якого не було раніше. Ночами разом з майном крали худобу. Нас обікрали двічі. Узяли по декілька овець. Пробували залізти до світлиці, у якій взимку ніхто не ночував, але напередодні батько встиг замовити у коваля і поставити на вікна потужні ґрати. Хоча батько ще до приходу окупантів встиг закопати в городі велику скриню з найкращим майном та іншими речами, все-таки чимало залишилось у світлиці. Батько установив по ночах чергування біля вікна. Першим черговий прихід крадіїв помітив мій брат. Розбудив батька, той у сподниках з вилами в руках кинувся доганяти. Побіг туди, куди вони відходили минулого разу до своїх возів, але цього разу крадії змінили напрямок, і батько їх не наздогнав. Проте після цього випадку вони більше не наважувались до нас навідуватися.

З наближенням повернення радянських військ батько продав сіру кобилу з лошицею, а гніду кобилу Мушку заховав у своїй сестри Марії, що жила далеченько від шляху, тому до неї не заходили відступаючі німці. Та вже потім, коли брат привів Мушку додому, слідом за ним прийшов радянський офіцер зі словами:

— Мій кінь, що тягне гармату, підсік ногу. Заберіть його, а віддайте свою кобилу.

Батько походив, подумав і сказав:

— Беріть, але вашого мені не потрібно. Все рівно вже не доведеться ним скористатись. Заберуть у колгосп.

А через три дні забрали батька на фронт. У нього була своя фронтова філософія. Після поранення в Яссько-Кишинівській операції він опинився в частині, яка, зокрема, вела бої у Галичині проти українських повстанців. Батько згадував чисельні зіткнення у різних лісах Прикарпаття. Називав ліс Князів, міста Яблунів, Космач. Пізніше, десь у 1970-х роках, у нас гостював колишній, у 1940—1956 роках, голова колгоспу, єдиний, що залишився живим в Косівському районі після сутичок з повстанцями. Вони з батьком згадували тодішні події, хоч були, так би мовити, по різні сторони барикад. Я спитав тоді батька:

— Тату, а ви що, стріляли у своїх братів-українців?

— Гришуня, я навіть у німців не стріляв. Поступав так, як Бог заповідав: «Не убий!». Я вирішив: краще хай мене уб'ють, ніж я візьму братовбивчий гріх на душу. І просто стріляв вище голів. Та й Бог мене помилував: скільки по мені не стріляли, а я залишився живий.

А Бог його дійсно милував. Рентгенівський знімок його грудей в осколках, неначе літнє небо в зірочках. На запит військкомату до Архіву військово-медичних документів, що у Санкт-Петербурзі, прийшов витяг з батьківської медичної картки. Там сказано: контужений 7.08.1944 року, прийшов до тями 14.08.1944 року. Прикметно те, що батько всі роки говорив, що його контузило 14.08.1944 року, тобто тоді, коли він воскрес, а не тоді, коли насправді був пригломшений. Все це відбувалось у Польщі, а лікувався він у шпиталі в місті Волибарановичі. Після лікування був направлений начальником групи з догляду армійської худоби. Повернувся додому улітку 1945 року.

З батьківського військового квитка видно, що він брав участь у війні 1919 року. А на чьому боці, достеменно невідомо. Батько ретельно приховував, у якій армії воював. З його скупих розповідей можна було дізнатись, що додому він повернувся з Києва. Мама розповідала, що його довгий час викликали до Ананьєва на якісь допити: двоє червоноармійців з пістолями і шаблями на конях приїжджали за батьком додому. А одного разу навіть знайшли його на роботі у полі. Щось довго розпитували. І вимагали від нього нікому не розповідати, що вони приїжджали. Мама підозрювала, що батько служив у петлюрівських військах.

Дійсвительна до установленного срока пересвидетельствования

МИНИСТЕРСТВО СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ УССР	СПРАВКА серия ИМ-76 № И69053
г. Одесса название области	/Выдается на руки инвалиду/
Приморск гор/рай/совес	Гр. <u>Гончарук Иван Михайлович</u> фамилия, имя, отчество
Врачебно-трудова експертная комиссия /ВТЭК/	Год рождения <u>1902</u> акт №1912
профиль	Свидетельствован <u>2 августа 1979</u> г. число, месяц
при поликлинике	Признан инвалидом второй группы прописью
больнице	Причина инвалидности: _____
диспансере	Контужен при защите СССР
"2" августа 1979 г.	указывается полностью, исходя из установленных формулировок

Моя мама була красива. Батько її дуже любив. Інколи ревнував. Але вони були дружні у всьому. У вихованні дітей, у вирішенні побутових проблем. Пам'ятаю їх співпрацю: батько удосвіта, а взимку і вночі після першого сну піднімається, засвічує керосинову лампу з великим склом, сідає за свій чоботарський столик. Мама теж піднімається і сідає поруч з ним. Ставить у спеціальне гніздо у батьковому столику кужіль, поруч самопрядку. А далі кожен своє: батько взуття, а мама пряжу — чи то з прядива для основи виробу, чи то з вовни для тканини. Прядиво мама вибивала бательнею з коноплі, яку вирощувала на городі, а вовну стригла зі своїх чорних і білих овець. Всі зі смаком зроблені покривала на дивани, на ліжка, на підлогу були зроблені мамою з власної пряжі, розфарбованої у різні кольори фарбниками, за якими вона їздила до Одеси. Мало того. Мама зробила кожній своїй дитині по великому — два на чотири метри — вовняному килиму. У помешканнях моїх сестер і досі знаходяться ці красиві килими. Зберіг і я мамин подарунок.

Уже ніколи, до самої смерті, не забуду мужність моєї мами. Коли батька забрали на фронт, всі турботи про сім'ю лягли на неї. Але у пам'яті тримається такий післявоєнний епізод. Це було в холодну сніжну зиму 1946—1947 років. Голод косив людей нищівно, нещадно. Дзвін у селі не переставав гудіти по смерті загиблих. Мама вкотре каже батькові:

Частина чоботарського інструмента батька

Килим, що зіткала мати

— Чуєш, мей, мені вже незручно тобі говорити, що у нашому селі ти своїм інструментом не заробиш нічого. Людям не до взуття, коли голодна смерть на порозі. Ті, що йдуть з залізниці повз нашу хату, розказують, що у східних селах, у Владіївському та Первомайському районах, були влітку дощі, і там селяни мають якийсь хлібець. Там, мабуть, є такі, що ще турбуються про взуття. Бери в мішок інструмент та йди до потягу, поки ще ми з дітьми можемо пару тижнів протягнути.

Батько погодився і пішов попередити голів колгоспу і сільради, що відправляється на заробіток, щоб не допустити загибелі дітей. Це було вдень, а ввечері він взяв інструмент та відправився на полустанок. Не встигли закритися за ним двері, як прийшов бригадир і повідомив, що батька призначили на постійну роботу конюхом. Коні без догляду. Якщо з ними щось трапиться, батько піде під суд. Мама покликала з собою старшого сина, і вони вдвох поспішили до стаєнь. Але біда вже направлялась до нашої хати: коли вони прийшли, побачили на підлозі мертве лоша — кобила абортувалась: чи напилась холодної води, чи може ногами її ударила інша коняка. Ми підозрювали, що батька призначили конюхом тоді, коли лоша вже було мертве.

Увечері засідало правління колгоспу. А пізно вночі сусід-бригадир йшов додому і крикнув мамі у вікно:

— Франьо, завтра пригонять підводи до вас. І все, що є у дворі, заберуть.

На ранок брат Федя пішов до коней, а мама зібрала нас, трьох дітей, і дала чітку інструкцію: кожен з вас бере в руки вила або лопату і стає так — Надя біля копиці сіна, Олена біля копиці кукурудиння, Гришуня біля копиці соломи, при наближенні до вас якихось чоловіків голосно кричіть і погрожуйте заколоти чи вдарити по голові. Сама ж мама стала біля входу до хліва, де були вівці. Незабаром з'явилися три гарби і три вози. Ми всі стали на свої місця, затиснувши у руках зброю.

Голова сільради Макар Гончарук спробував наблизитись до копиці сіна.

Звідтіля крики Наді:

— Не підходь. Уб'ю!

До мене не стали підходити, бо я заздалегідь підняв угору лопату і підготувався до нанесення удару. Голова сільради, голова колгоспу, бригадири стали радитись, що їм далі робити. Придумали.

І пішли у наступ. Троє накинулись на акуратно складену купу лат (так називались довгі, рівні дерева), зрізаних батьком у лісі для обнесення города тином, і стали вантажити їх на підводи. Двоє бригадирів кинулись до хліва, де стояла мама. Вона наробила крику, але вони до неї не підходили — у них було завдання відволікати увагу мами доти, поки голова сільради і голова колгоспу не відведуть з іншого хліва корову, до отелення якої було декілька днів. Лати уклали на три підводи, корову забрали і відправились у колгоспний двір. А мамі сказали:

— Купиш лоша — забереш корову. А лати підуть на тин навколо сільради і школи.

Хоч ми всі виконали завдання, що поставила перед нами мама, але сили були нерівні і перемога була за ними. Мати не могла додуматись, що вони за лоша візьмуть від нас, дітей, корову та ще в такому стані. Мати зажурилась. Прийшли сусіди. Співчуваючих було мало, хоч деякі поради давали. Мати вислуховувала. Як кажуть, мотала на вус. А назавтра прийняла рішення: забрати всі гроші з батьківського тайничка, батьківські власні нові вихідні хромові чоботи і ще пару чобіт, зроблених, але ще не проданих, і ввечері сісти на поїзд до Балти. Казали, що саме у Балті можна купити коня. Там є циганський базар.

Для нас і ніч, і наступний вихідний пройшли тривожно. Всі думки, почуття біля нашої мами. Де вона? Чи не вбили? Чи не обікрали? Чи не покалічили? Стільки навколо голодних і злих. Пройшов день. Уже давно смерклося. Федюня прийшов з конюшні, у кишені кусок макухи — змусив якусь конячку поділитись з ним. Взяв молоток і старанно розділив на всіх.

Ніч темна. Уже декілька разів брат виходив на двір. Прислухався, чи не чути мами. Поруч ліс. Там вовки. Вони позаминуллої ночі розрили стіну у сараї сусіда і витягли звідти порося. Тепер, якщо мама купила коня чи лоша, то вони ж і йому не дадуть спокою.

Нарешті загавкав наш пес. Брат на двір. Щось затримався. Нарешті заходить він і мама. Мама червоношока — пройшла більше сорока кілометрів залізницею. Кличуть нас всіх з собою до хліва. Ми одяглися. Вискочили. Там стояла трирічна доглянута гніда лошиця. Вона подивилась на нас і продовжила їсти з рундука сіно. На ранок мама відвела конячку до колгоспу і привела назад нашу корову.

Час плинув, а від батька ані вісточки. Мама питала у людей, що йшли з залізниці, чи не бачили вони її Івана. Нарешті хтось сказав, що він у селі Михайлівка, недалеко від Врадіївки. Завалений там роботою. Мама почекала ще з тиждень. Запаси харчів закінчувались, а батько все не їде. Тоді вона сама поїхала на потязі до Врадіївки.

Наступний день. Сонячний з ранку. Кругом намело снігу. Люди ідуть з поїзда. А в кінці безформної колони наші батько і мати з клумаками на спинах. Не встигли зайти до хати, як слідом за ними Міша — наш молодий сусід, інвалід війни, прийшов позичити літрову баночку кукурудзи. Він був один у хворій мамі і часто приходив щось позичати, але ніколи не віддавав. Мати дала йому не тільки кукурудзи, а ще й добрий шматок білого хліба, що надавали батькові мешканці Михайлівки.

Стало веселіше. Батько, відпочивши кілька днів, знов поїхав до Михайлівки. Там у нього було багато роботи. А заробити треба чимало, щоб покрити витрати на лошицю та прогудувати сім'ю.

А лошицю я полюбив. Назвали гніду красуню чомусь Понею, хоч вона була високою, дебелою. Конюшня була недалеко від школи, і я взяв над Понею шефство. Тоді це заохочувалось владою. Регулярно розчісував її гребенем, водив на водопій. Потім навчився їздити верхи. Вона теж признала мене. Чекала. Іржала, як я з'являвся. Навіть ділилась зі мною шматочками макухи.

Я довго доглядав її. І навіть пізніше, коли перебував на військових канікулах, приходив до Поні. Вона мене признавала, а я частував її цукерками. Казали, що коли я від неї йшов, Поні довго дивилась мені вслід, важко дихала, хропіла ніздрями і метушилась. Вона була нам як рідна. Це ж завдяки їй ми повернули свою корову, яка потім привела телятко та давала багато молока. І ніхто з нашої сім'ї, з наших родичів не помер тоді від голоду.

У справі харчування сім'ї батьки були стратегами. На заробіток у колгоспі, звісно, ніякої надії не було. Навіть в урожайний рік вони могли заробити не більше двох мішків зерна (пшениці чи ячменю) та ще своїм коштом придбати з колгоспних ланів капусту, огірки, помідори, кавуни. Майже щорічно траплялись такі казуси: управління колгоспу начебто розрахувалось за трудовні з колгоспниками, а тут з району наказ — додатково до плану поставити ще 20—30 тон зерна. Тоді керівництво збирає людей і заявляє: допущено помилку — на трудовні видано більше, ніж це було

необхідно. І видумало вихід: оскільки колгоспники опинились у переборі, слід негайно повернути зайве.

Мама і моя старша сестра надірвались на нормо-польових роботах, особливо біля цукрового буряка, і їх обох прооперували. Після цього маму перевели у шовкопрядну бригаду, а сестрі, яка встигла народити двох синів, дали інвалідність.

На батьківський город, 80 соток, надія була непевна. Не дивлячись на всі зусилля батька біологічно удобрювати землю, врожай врешті-решт залежав від дощу. Достатньо з неба вологи — і обличчя селян немов розфарбовані в оптимістичні кольори. Засуха — всі чорні, смутні в очікуванні важкої зими. Батько, навчений голодом і 1922—1923, і 1932—1933, і 1946—1947-го років, в урожайні часи робив стратегічний запас — декілька мішків пшениці, теребляної кукурудзи, а інколи завалював качанною кукурудзою великий кіш з добротних лат, і кукурудза зимувала на холоді. Вона не боїться навіть сильних морозів.

Та головним напрямком у харчовій стратегії батьків була худоба. Вона хоч і залежала від врожаю, але менше, ніж городина. Справа у тому, що у батька завжди були з минулих років запаси сіна, соломи, кукурудзиння, що різали на січку, добавляли кукурудзяної дерті і давали худобі. Тому його не дуже лякали голодні труднощі поточного року. Були свині, були вівці, кури, кролі — було сало, було м'ясо, були смажені курочки і варені чи смажені яйця. Та вирішальним в усій цій харчовій системі була корова. Мені здається, що цій тварині в Україні треба ставити пам'ятники, писати гімни. При відповідному догляді — сарай з дерев'яною підлогою, солом'яною підстилкою, при правильному відводі відходів, при належному харчуванні корова віддасть людині все, необхідне для життя. Корова свята тварина. Не слід боятися запахів її відходів — вони приємніші, ніж людські. Той, хто щось каже про запахи корови, хай понюхає спочатку свої, а потім коров'ячі, і він напевне корову буде краще поважати...

Була у нас жовто-коричнева, здорова на зріст, з закрученими рогами корова на ім'я Поля. Вона, як і я, теж була довоєнна, але старша за мене. Батьки, як і чимало сусідів, неохоче віддавали своїх корів до череди. Догляд у гурті не такий, як годиться. Коли мені виповнилося п'ять років, батьки попросили мене пасти корову переважно з сусідами-дідами, братами Білоченками Ригором та Яковом, що пасли своїх корів. З ними я пас корову переважно в лісі.

Вони мені чимало розповідали про події в селі на Ананьївщині у 1917—1920-х роках. Тут орудували різні війська, банди. Серед них — Зеленого, Котовського, Петлюри, атамана Маруьски. Запамятав навіть частушки про сусідні села: «Селіванівка горить, а Байтали плачуть, а Петлюри попід гори на кониках скачуть».

Бувало, траплялося так: чи з якоїсь причини діди не пасли своїх корів, чи запізнювалися, і мені в лісі було одному страшно. Тоді я згадував, як батько повчав, що коні б'ють вовків задніми копитами, а корови їх душать рогами, тому тримався ближче до рогів Полі. Здавалось, вона мене розуміла і не виркала, коли я стояв у траві, яку вона пасла.

Певний час, коли брат Федя працював на залізниці, нам дозволяли пасти корову на блакитно-сріблясто-зеленій пирійці, що росла в кюветах. Пам'ятаю такий випадок. По дорозі на залізницю Поля нахапалася з росою ріпаку і люцерни. Незабаром їй стало погано — здувся живіт. Я не знав, що робити, а живіт все ріс і ріс. Вона лежала і дивилась на мене благаючими очима. Я розгублено мовчав. Тоді вона встала і швидко направилась додому. Батько зробив усі необхідні процедури, і Поля знову стала почуватися добре.

Ще раз хочу підкреслити значення корови в селі. Наша Поля давала три рази на день по емальованому відру молока. А це означало, що сім'я вдосталь вживала усілякі молочні продукти: молоко парне, молоко пряжене, сметану, сир, сир зі сметаною, сирну запіканку, сирники, пиріжки, вареники з сиром в сметані, плацинди з сиром і зеленню, масло селянське у всіх видах тощо. Більше того, вистачало маслянки, сироватки — свиням, кислого молока або сиру курям, собаці, котам. А борщ з маслянки був непорівнянним ні з яким іншим борщем.

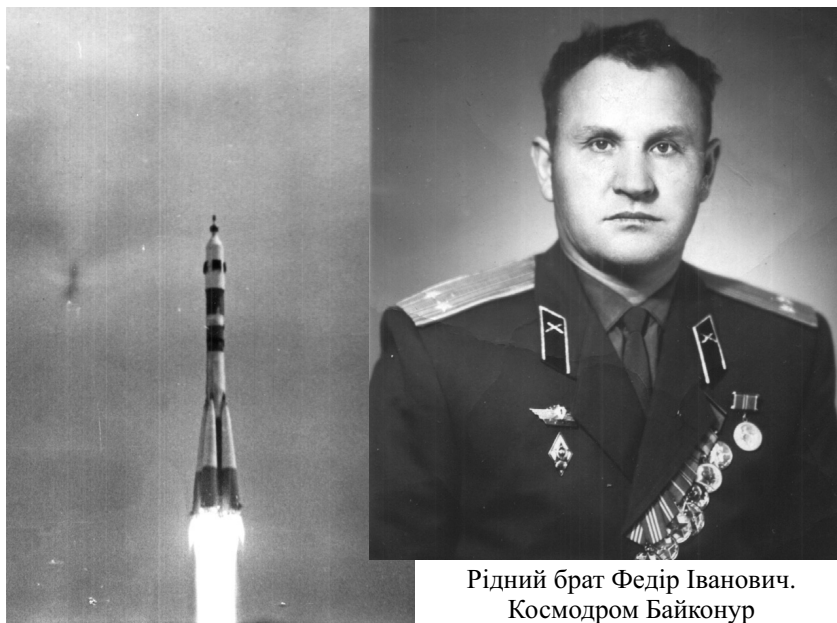
Не забуду прощання з Полею. Вона старіла. Вже другий рік не приводила теля. Батьки вирішили продати її. Взяли за налігач та повели на торговицю до Ананьєва. І Поля зрозуміла, що її хочуть комусь віддати. Вона вирвалась і з налігачем, що бився під ратицями і шарпав голову, пройшла сім кілометрів через Ананьїв, наше село, додому. На другу неділю батько вирішив взяти в колгоспі підводу, прив'язав Полю до воза і запросив нас попрощатися з нею. Я довго стояв біля її голови. Вона дивилась тільки на мене. Потім стала зализувати своїм шершавим язиком мого чуба. Я її обняв. Поцілував. І тут несподіванка: Поля заплакала. Сльози падали з

її очей, побиваючи одна одну. Мати теж не витримала і заплакала. Тато крикнув на коней. Поля заревіла. Більше ми її не бачили.

У школі я був, скажімо так, не з останніх. По-перше, батьки ще до початку навчального року завжди забезпечували мене підручниками та зошитами. До речі, спочатку доводилось писати на старих газетах. Потім згаданий дід Ригір Білоченко дав велику стопку зошитів, що залишилися від його старшого сина Васи. Той до війни працював бухгалтером, а з війни ані він, ані його брат Олекса не повернулися. А пізніше вже з'явилися зошити в магазинах.

По-друге, як по сільських мірках, я був непогано одягнутий. В мене були чоботи, були туфлі. Пізніше з'явилися сорочки з відлеглим коміром.

По-третє, мій брат Федя мене балував. Декілька слів про нього тут. Чи було в нього за плечима повних п'ять класів, ніхто напевне не знав, і він сам, мабуть, теж. До війни Федя начебто закінчив чотири класи. Після війни працював то конюхом, то на залізниці і відвідував вечірню школу. Але недовго. Його разом з групою сільських хлопців примусово відправили до Маріуполя, до школи фабрично-заводського навчання (ФЗН). Вони звідтіть

Рідний брат Федір Іванович.
Космодром Байконур

втекли, їх всіх посадили до в'язниці, а брата встигли призвати в армію, в авіацію. Тоді там служили по сім років. Заперли аж у Середню Азію. Спочатку у Фергану. Він попросив маму, щоб вона дістала йому довідку про те, що він закінчив сім класів. Мама пішла в Ананьїв у школу № 1, і зустріла там знайому вчительку. Розказала їй про прохання сина. Вчителька разом з мамою підійшла до директора, підтвердила, що брат вчився у сьомому класі ще до війни. Не було б щастя, так нещастя допомогло: Ананьївський архів згорів під час війни, що дало директору право видати справку зі слів. Так брат пішов у восьмий клас вечірньої школи у Фергані і закінчив там десять класів. Про його подальші справи — попереду. А зараз скажу, як він мене балував.

Федя купив мені перший радянський велосипед Харківського заводу. Купив наручний годинник, купив батарейний радіоприймач «Родина», яким я ловив «Голос Америки», «Вільну Європу» і, звичайно, радянські радіостанції. А коли я перейшов до сьомого класу, брат купив мені новенький мотоцикл ІЖ-350, зроблений на ремонтній німецькому заводі «DKW». В районі це був перший радянський мотоцикл. Другий з'явився не скоро — у першого секретаря райкому комсомолу Міші Спектора. До речі, казали, що Міша очолював пізніше мерію Бахчисараю. Колись саме з ним ми зіткнулись на великій швидкості (у нього був водій, а у мене пасажир — чоловік моєї старшої сестри), коли я їхав з Жеребкового по добре накатаній ґрунтівці, а вони виїжджали з кукурудзи по польовій другорядній дорозі. Обід їхнього переднього колеса ввігнувся аж до осі. Камера, звільнившись від шини, роздулася до величини барабана. У це колесо я вдарився вихлопною трубою біля циліндра. Вона відірвалась, мотор продовжував працювати без неї і наробив багато тріскотні. А ще колесо, ударило мене в ногу, розірвало штанину, знесло шкіру з голени правої ноги, а також зігнуло праву педаль і важіль ножного гальма. Наші рулі зіткнулись з важелем ручного гальма, мені травмувало кисть правої руки — сліди травми ношу донині. Мотоцикл разом зі мною повалився на лівий бік. Я отямився від того, що з мікроотвору у пробці бака бензин цівкою поливав мені обличчя. Я підвівся. Заглушив свій мотоцикл. Кров з голови потекла в очі, в рот. Мій пасажир відлетів у напрямку руху в кювет метрів на десять-п'ятнадцять. Мішиному водієві пощастило залишитися без ударів. Пізніше з кукурудзи вийшов секретар райкому. Йому поталанило менше: він обмочився у

свої білі штани, коли лежав в кукурудзі, і пилюка чітко позначила мокру пляму на штанах. Мені було і боляче, і смішно. Довго розбиратись не прийшлося. Наші горе-знайомі визнали свою вину. Вони zostалися чекати якусь вантажівку з тих, що возили цією дорогою цукровий буряк до Жеребкового. А ми — на стріляючий кулеметом мотоцикл і мерщій до медпункту у селі Михайлівці, де нам надали допомогу.

З Мішою Спектором мені довелося зустрітись ще двічі. Одного разу, коли отримував новий комсомольський квиток замість намоклого під дощем, який втратив свій «товарний вигляд». І потім ще раз. На зборах в класі я віддав цей квиток класному керівникові, який назвав мого батька куркулем. Міша розібрався, після чого класний керівник вибачився. Тоді я погодився забрати квиток, і мені його повернули.

Хочу зазначити, що мотоцикл був не тільки засобом пересування. Він підняв мій статус. Передусім, зі мною подружились кіномеханіки, які в ті часи були бажаними на селі. Вони на своїй трофейній німецькій машині, точніше на автобусі, приїздили до нас у неділю. В інші дні ставили кіно у Жеребкові, Лукашеві, Михайлівці, ще десь, а на вихідний — до нас, тому що село велике, охочих багато, виручка достатня. Вони возили з собою не тільки кіноапаратуру і касети з широкими плівками, а ще й «движок» — одноциліндровий або, бувало, двоциліндровий мотор внутрішнього згоряння, яким крутили велику динамомашину, що забезпечувала електроенергією роботу апаратів і лампочок як у клубі, так і навколо нього. Я був для кіномеханіків зручним. Вони, Володя Андріанов і Вася Тишков, жили в Ананьєві, і після тижневого обслуговування сіл району їм не терпілося заглянути додому. Тут я зі своїм мотоциклом був для них незамінним. Відповідно, і я користувався безкоштовним відвідуванням кіно. Фільми часто повторювались, і я їх зміст знав напам'ять.

Відгукувався я і на прохання сусідів підвезти когось терміново до Ананьєва тощо. Але володіння мотоциклом, вочевидь, негативно вплинуло на мою поведінку: я став краще про себе думати, ніж раніше, і навіть дозволяв собі зробити зауваження вчителям.

Це було на свято Покрови. Для козаків це найбільш значуще свято, і тому у нашому козацькому селі воно вельми шанувалось. Кіномеханік Василь перед початком фільму попросив мене подивитись, що сталося з динаміком у залі, чому немає звуку. Пробірався

я з кінобудки через багатолюдний натовп, який, до того ж, був затиснутий кам'яними перилами уздовж сходів аж до порога. Важко передати, що то було: крики дітей, лайки дорослих, тіснота така, що з мого одягу відірвалось кілька гудзиків. Завдяки сильним хлопцям, які мене проштовхували до дверей, я зміг пробитися. А коли зайшов до залу, то побачив дивну картину: всі вчителі на чолі з директором спокійно сидять і очікують, поки кіномеханік забезпечить їх квитками. Я не стримався і сказав:

— Шановні вчителі! Надворі в натовпі душаться ваші школярі, в тому числі й з молодших класів, а у вас тиша-благодать. Це ж несправедливо. Поговоріть з кіномеханіком. Нехай він заздалегідь продає квитки або дає більше сеансів. А то й до біди недалеко.

Це було 14 жовтня 1953 року. У нашому селі вперше відкрили восьмий клас. Я теж був прийнятий до нього разом зі школярами з інших сіл — Михайлівки, Байталів, Селіванівки. До речі, серед нас був син Героя Соціалістичної праці, голови колгоспу з Михайлівки Борис Яковлев.

У той рік навчання у середній школі, починаючи з восьмого класу, було платним. Можна було платити за півроку, але мої батьки заплатили відразу за весь рік. Моє зауваження, зроблене вчителям, було враховано — більше такої тисняви перед кіно не було. Але і мене в школі більше не було — за підсумками першої чверті мене виключили за неуспішність (!). Мені було дуже сумно: по фізиці, історії, географії у мене були п'ятірки. Поганих оцінок я взагалі не мав. Пішов до директора, Петра Ілліча (прізвище забув). Питаю:

— Навіщо ви так несправедливо поступили? Не могли придумати якусь розумнішу кару?

— Так вирішила педагогічна рада. Я не маю права змінювати її рішення. А гроші, що ви заплатили за рік уперед, у мене немає змоги вам повернути. Держава гроші не повертає.

Мою освітянську катастрофу батьки прийняли важко: їхнього любимчика Гришуню, маминого синочка, вигнали зі школи, як не здатного до навчання. У мами покотилися сльози. Їй так хотілось, щоб хоч одна дитина дістала нормальну освіту. У минулому році Олена покинула восьмий клас у Ананьєві і завербувалась працювати на Донбас, а в цьому році мене вигнали зі школи. Батько не розбирався, хто правий, хто винуватий, та був категоричний: вчитися не хотів — іди працювати в колгосп. На другий день мене зарахували у колгоспі на постійну посаду — їздовим. Дали пару коней,

воза і всю необхідну зброю. Виконував різні роботи: найчастіше — возив солому на скирдування і овочі до сховища.

І знову несподіванка. Прийшов батько з правління колгоспу і каже:

— Гришуня, ти місяць пропрацював, а на тебе не те що жодного трудодня не записали, а навіть трудової книжки колгоспника не оформили. Кажуть, що неповнолітнім спочатку треба місяць-два пройти випробування. Тому я вирішив: неповнолітнім слід сидіти дома і займатися сімейними господарськими справами.

На цьому завершилися мої колгоспні і розпочалися домашні роботи. Брав книги у бібліотеці. У сусідів, що мали зв'язки з окупантами і потім сиділи у тюрмі, батьки купили патефон і п'ятдесят пластинок. Це були переважно українські народні пісні записів 1920-х років. Тут хочу сказати декілька слів про мого двоюрідного брата по батьківській лінії Федю Гончарука. Його батько Ригір (так по-сільському звали майже всіх Григоріїв) рано одружився. Він був наймолодшим, а одружився першим. Йому бабуся Штефаня купила хату поперед батьківської. А між цими хатами мій батько збудував свою. І вийшло, що всі три брати жили поруч. У бабусиній — Тимошка, старший брат, у середній — мої батьки, а у передній — батьки Феді, який був на один рік старший за мене. Так склалося, що ми з ним подружилися, разом трудилися та навіть ходили в кіно і на танці. Його батько був майстром, як кажуть, на всі руки. І чоботар, і столяр, і коваль, і ще, і ще. А ще любив випити, погуляти, зникав з села на місяць-два, а то і на півроку. У них було восьмеро дітей — усі хлопці. Виховала їх мати Тетяна, казали, циганського походження. У неділю в Ананьєві вона купувала курей, різала їх, везла на продаж до Одеси, а звідти дітям рибу, хамсу, хліб тощо. Крізь голодомори та всі

Двоюрідний брат Федір Григорович Гончарук. У 1956 р. перебував у групі радянських військ у Німецькій Демократичній Республіці

біди її діти вирости здоровими, на протигагу деяким іншим батькам, що покидали своїх малих дітей.

То був час, коли помер Сталін і зняли податки на кожне фруктове дерево. Кругом по ярах і низовинах продовжував здійснюватись сталінський план перетворення природи. Виросло безліч лісосмуг. Між Ананьєвом і нашим селом у Глибокому яру, де раніше стояв артилерійський полк, а також на Одеській горі в Ананьєві, у моєму селі на західній горі вирости ліси. Укріпились ґрунти. Але подекуди розорали схили, землю змили дощі, і вона замулила у нашому селі круті спуски до долини, у Ананьєві річку Тилігул, яка пішла під землю і затопила всі підвали і будівлі нижньої частини міста. Федя з благословення наших батьків підтримав мою ідею посадити біля наших хат сади і виноградники. Саджанці ми брали у тих працівників, що садили лісосмуги, передусім біля нашого лісу. Вони хоч і лялися, деревця нам давали. Бувало і так, що вони не встигали за день висадити все, і саджанці залишались на ніч, так ми з братом пізно увечері їх просто крали. Лозу з винограду брали у тих небагатьох сусідів, у кого ріс виноград. Таким чином біля наших хат вирости сади, у яких нараховувалось більше як по тридцять фруктових дерев і біля ста кущів винограду. Кожного разу, коли я приїздив додому, не міг намилуватися своїм садом: було все — яблука червонобокi, білі і семеринки, сливки, абрикоси, вишні. Якось спитав батька, який йшов зі шматком хліба, спеченим матір'ю, на гору в городі, куди він йде. А він каже:

— Дуже люблю їсти хліб з тим виноградом, що ти посадив. Сяду біля куща або навіть ляжу, їм виноград і згадую тебе, синок, ласкавим словом за те що, ти подарував нам з мамою такий чудовий сад і виноград.

То був перший сад-виноград, що я посадив, але не останній.

Час плинув. Батьки повмирили. Хати повалились. Нашу хату, яка була облицьована червоною цеглою, продали на будматеріали. Кожного року після провідів на цвинтарі йду на те місце, де були хати. І що бачу: на виноградники наступили чагарники, сади вимерли. Тільки одна, колись мною посаджена алича розрослася у гай, та збереглися декілька горіхів, часник і петрушка. А ще одна грушка, висока, струнка, красива, кожного разу до мого відвідування наряджається, немов до шлюбу, у біле плаття. Пам'ять тисне груди, горло, хочеться плакати.

Щось подібне і на колишньому городі Феді, який після нашої посадкової епопеї пішов служити в армію аж у Німеччину, в групу радянських військ. Потім поселився в Криму, а пізніше втік до Львова і досі проживає там з дружиною Валею та донькою Іною в оточенні багатьох онуків.

А ще я допомагав мамі доглядати колгоспних шовкопрядів. Їх привозили по декілька відер. Батько робив метеликам намет, а мені випадала роль носити зі смуги, що під лісом, листя для них. Бригадиром була скандальна Олена Грабовська. Вона спуску не давала своїм підлеглим. За успіхи отримала орден, здається, Леніна, а іншим смертним навіть спасибі не сказали.

Зліва направо: 1-й ряд — мати Єфросинія Степанівна, батько Іван Михайлович та сусідка Надія Кожухар; 2-й ряд — сестра Надія, зять Іван Якович Білоченко, сестра Олена

Влітку працював помічником комбайнера Івана Кондратова. Він мене любив, але не міг змиритися з тим, що я кудись зникав на мотоциклі.

Восени мене прийняли у восьмий клас школи, начебто я став краще вчитися. Того директора, що мене вигнав, кудись прибрали, здається, за межі району, і мені відкрився доступ до знань.

Не буду хвалитися, краще звернімося до публікації сільського голови у районній газеті «Вісті Ананьївщини» (20 серпня 2003 р.), де він писав: «А окремих словом я хотів би розповісти про мого односельчанина Григорія Гончарука... Звичайне повоєнне дитинство. Школа. Під час шкільних канікул — праця в колгоспі. Змагання дитячих футбольних команд, Гриша — капітан команди. Важке, але цікаве дитинство». Тут можна додати, що ми з хлопцями так взяли, як кажуть в народі, за жабри голову сільради, того самого Макара Гончарука, що він нам купив чудову футбольну форму. Самі розчистили землю під футбольне поле, матеріал на ворота принесли з лісу. Директор школи, Ганна Онисимівна Гінжул, яка змінила директора, що виключив мене зі школи за «неуспішність», у своїй статті у тій же районній газеті (12 липня 2006 р.) назвала мене «талановитим юнаком», «обдарованою людиною».

Отже, трагедія війни багатолика. Мільйони смертей, калік, понівечених доль, безліч руйнувань. Війна украла у мене і у моїх ровесників дитинство і прирекла нас на злиденне існування після війни. Мої сестри і брати, так само як багато хто з їх покоління, стали «переростками», рано почали працювати і, фактично, залишились без освіти. Наш батько повернувся з фронту калікою, інвалідом другої групи. Післявоєнний голод загнав на той світ чимало моїх односельчан, зокрема дітей. Понівечена школа, учителі без вищої освіти неспроможні були дати нормальну конкурентоздатну підготовку навіть тій частині дітей, що за своїм віком могли відвідувати школу.

Мої сестри, брат і я вижили і зберегли своє здоров'я завдяки неймовірним зусиллям моїх батьків. А мені вдалося дістати середню освіту — формально, а не за суттю. Та життя кликало вперед і не існувало іншого вибору, як відправитися в дорогу з тим, що придбав. В народі кажуть: чим багаті, тому раді.

ПОДОЛАННЯ

Спочатку була думка назвати главу «Боротьба». Адже це слово було улюбленим у чималій кількості людей. І не тільки окремих людей — цілих партій. І це зрозуміло: кожний живий організм бореться за своє існування, й у кожного свої форми боротьби, які відповідають його фізичним, а можливо, й розумовим здібностям.

Людина за цілями і формами боротьби суттєво відрізняється від інших істот. Якщо звірі борються лише за необхідний для свого життя простір і за панування над іншими тваринами, переважно у достатній для свого існування формі і достатній для виконання популяційних функцій мірі, то людині цього замало. Нажива і влада часто стають сенсом життя. Якщо хтось заперечить, мовляв, люди безкорисливі й байдужі до названих слабкостей, то не зайве сказати, що безкорисливість і байдужість — теж форма впливу на інших.

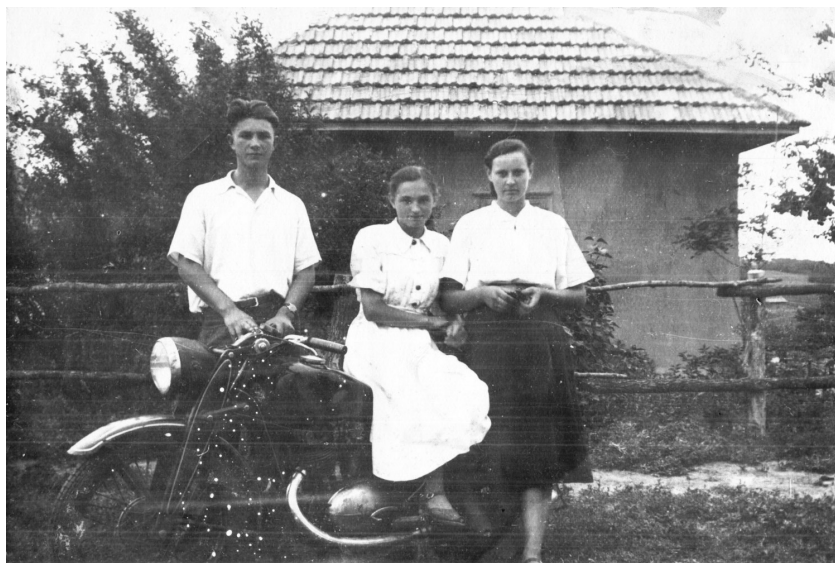
І що більше амбіцій, тим більш звичним стає не лише саме факт боротьби, але і вживання слова «боротьба». Деякі претензійні особистості вдало уникають цього слова, принаймні у назвах своїх боротьбістських праць. Наприклад, К. Маркс, В. Ленін, які були заряджені на подолання цілих формацій, уникали цього поняття. А ось А. Гітлер, Л. Троцький (Л. Бронштейн) та інші прямо-таки фетишизували цю категорію. «Mein Kampf», «Моя боротьба» стала заповідною зіркою їх існування.

Як саме життя, так і боротьба — поняття інтегральні. Треба віддати належне людству: воно градувало цю категорію на дрібніші, залежно від виду занять. Це сутичка, подолання, знищення, війна, битва, бій, суперництво, єдино- і протиборство, змагання, зіткнення та інше. Все це стосується і фізичного, і ідейного та емоційного впливу людини на людину. Кожна категорія має свій мотив, свої цілі та результати.

Вибір назви глави «Подолання» мотивується передусім відсутністю агресивних цілей, поборення окремих осіб, захоплення чужої власності чи присвоєння досягнень інших. Мова піде про досягнення мирних, людських цілей, забезпечення шляху для реалізації власного покликання та захисту свого народу, своїх честі та гідності, що є складовими такого чудового поняття як Людина.

Почну з закінчення десятого класу, отримання атестата зрілості. Саме тоді мені, молодій людині, що не мала ані впливових батьків, ані достатньо коштів, життя поставило завдання: «Тепер покажи, на що ти здатний». 1956 рік, післявоєнне радянське життя. Школа дала мені стільки знань, скільки могла. А що вона могла, та сільська школа, де бракувало вчителів з вищою освітою. Тільки у дев'ятому класі прислали вчительок російської мови та літератури і, здається, географії, які начебто мали вищу освіту (чи то заочно, чи то стаціонарну), а скоріше за все прискорені інститути чи Балтське педагогічне училище. З математикою була катастрофа. Валентину Василівну Рафалович, яка з довоєнних часів — всі свої педагогічні роки — працювала у нашому селі, відлучили від викладання математики у старших класах з причини відсутності вищої освіти, а прислали Марію Павлівну Чеховську, яка, бідна, і сама мучилась при розв'язанні всім класом простих задач, навіть прикладів, і нас мучила. Достатньо сказати, що як попередній десятий клас, так і наш на випускних екзаменах з математики зсували парти до купи і гуртом, на чолі з Марією Павлівною та запрошеною на допомогу Валентиною Василівною, намагались розв'язати задачі. Тоді виконуюча обов'язки директора школи вже вдруге звернулася до директора середньої школи села Жеребкове, що у 15—18 кілометрах від нашого села, і мені було доручено поїхати у супроводі Зіни, доньки завуча школи Мотрони Іванівни (історика), і привезти рішення екзаменаційних задач. Чому мені? Тому що у мене був тоді єдиний у селі мотоцикл.

Добре пам'ятаю першу половину дня після випускного вечора. Знову зібрались вчорашні десятикласники, батьки. Класний керівник, викладач української мови і літератури Микола Якович Пияк попросив мене відвезти до Ананьєва, до району, результати випускних екзаменів. Я відмовився. Це все чули батьки і ровесники.

Разом з однокласницями Галею Гончарук та Лідою Головка біля того самого мотоциклу

Він зник, а через деякий час мене викликала виконуюча обов'язки директора школи, теж викладач української мови і літератури, тоді вже студентка-заочниця, Ганна Онисимівна.

Питає:

— Гриша, у чому справа? Ти завжди був таким поступливим. Що трапилось?

Відповідаю:

— У журналі з історії, географії, фізики та фізкультури у мене були п'ятірки, а в атестаті — всі четвірки.

— А тепер увійди у моє становище як директора школи. Ніхто у вашому класі не знає математику на «відмінно». І ми нікому в атестаті не поставили «відмінно». Тільки Толі Власову, Галі Гончарук та Міші Ліщинському, які математику знають краще за інших, ми поставили четвірки. Але тобі на прохання воєнкома, після дискусій в учительській ми поставили четвірку, а щоб ти не виявився у переборі, бо про це знають всі, ми знизили у названих предметах по балу. Для мене головне — громадська думка. Ти розумний хлопець. Справу зроблено. Бери Ліду Колесник і мерщій з документами в райвідділ.

На зворотному шляху колесо пробив цвях. Я клеїв камеру, а Ліда співала — у неї та її сестри були чудові голоси, вони співали у шкільній і сільській самодіяльності. Аварія трапилася біля Буршукової криниці. На роздоріжжі.

Одна дорога, якою ми щойно їхали, вела на Південний Захід через глибокий яр до Ананьєва, який ледь виглядав зі своїх ярів, майже зникав. Друга дорога прямувала на Північний Схід. Вона перерізала навпіл наше село саме в тому місці, де його хати неначе збігалися трьома мальовничими ярами в один, розлогий, щоб за декілька кілометрів з'єднатися з річкою Тилігул на Південь від Ананьєва. Вона вела на гору, ліворуч від урочищ Балабанів та Климентійове, а перед залізницею роздвоювалася: на Захід прямувала до полустанку Чехачівка, на Схід — до станції Заплази.

Перед тим як сідати на мотоцикл, я подивився на всі три дороги, на високе літнє небо, на полуденне сонце, на чудову посмішку Ліди... Щось було загадкове, символічно-передвісткове у цій ситуації. Тривожне, неясне, сумне, манливе...

Розповім, як так сталося, що за мене просив воєнком, підполковник Баков, і чому мені запропонували саме Васильківське військове авіаційно-технічне училище.

Університетів та інститутів, кажучи відверто, я боявся — не та підготовка. Вчителька російської мови та літератури радила мені йти на філологічний факультет, і її можна зрозуміти: серед іншого, я писав вірші, навіть «образ Леніна в творчості Маяковського» написав віршами. Вона молода, з одеськими рисами, хотіла бачити всіх учнів успішними, обіцяла допомогти мені стати визнаним поетом. Але Пегас мені нічого не обіцяв, і я більше довіряв йому.

Незабаром я поніс документи до військкомату. Їх прийняв сам воєнком, сутулий, білявий, стрижений під «напівбокс» чоловік. Запросив мене присісти, а сам закрив кабінет на ключ й почав розмову:

— Гриша, здоров'я у тебе відмінне, характеристика добра, член комітету комсомолу, тягнеш на пілота. Але на наш військкомат надійшла квота на два місця, і обидва — у Васильківське військове авіаційно-технічне училище. Документи на відрядження готові. Гроші теж. Прошу тебе, поступи. Зроби все, щоб поступити. Від нашого військкомату так мало поступають. Начальство мене критикує. Якщо будуть якісь співбесіди, скажи, що твій брат офіцер-авіатор. Покажи, що ти не випадкова людина в авіації. Я роблю ставку на

тебе і дуже не хочу помилитися. У мене план по забезпеченню гідних курсантів. Станеш курсантом — заходь. А не станеш — відразу до армії. А що після — невідомо. Можливо, у колгосп, і назавжди. Сам знаєш, паспортів не дають. І довідки не дадуть. У колгоспі такі хлопці теж потрібні.

Він потиснув мені руку й сказав:

— Мені дуже хочеться вірити, що ти поступиш.

Я поїхав додому. То була моя остання поїздка на мотоциклі. Я його уже продав здоровенному чоловікові, забійнику Саші з Ананьєва. Він увечері мав його забрати. А гроші я вирішив віддати батькам.

По дорозі зупинився біля середнього корпусу школи (всього було три корпуси). На подвір'ї з документами в руках стояли Галя Манзюк, Ліда Колесник, Марія Кушніренко, Ліда Головка та Ніна Ковальська. Перші три налаштувались поступати до Ужгородського державного університету на філологічний факультет, Ліда Головка — до бібліотечного Канівського технікуму, а Ніна — до медучилища. Тут виділялася Люба Кармазин. Вона налаштувалась більш на шлюб, на сімейне життя.

Мені здалося, що якійсь докір стояв в очах Галі Манзюк. Ми з нею грали головних героїв у п'єсі Тараса Шевченка «Назар Стодоля». Вона грала Галю, а я — Назара. Казали, що грали вдало. Трупа виступала не тільки у нашому селі, але й виїздила на запрошення до сусідніх сіл. Багато хто сподівався, що ми одружимося.

Коли я почав прощатися, дівчата сказали, що сьогодні ще побачимось на святковому вечорі Івана Чоботюка, що їде поступати до Васильківського училища, у зв'язку з чим батьки йому роблять проводи з духовим оркестром.

— Мене не буде. Він мене не запросив. Але ж у нього два тижні тому вже горлопанили музики!

Дівчата сказали, що то було у нього весілля. Він одружився з Вірою Музикант, яка роком раніше закінчила десять класів і вже працювала провідником на пасажирських потягах.

Попереду на мене чекала дорога. Розпочиналось все, як у пісні «Рідна мати моя». Інколи мені здається, що її слова Андрій

Малишко писав з мене. Протягом всіх років, і навіть зараз, коли пишу ці рядки, ця пісня зворушує мене до сліз. Яюсь, як я вже був сивий і лисий, ми з дружиною відпочивали у Трускавці. Біля бювету, що нагорі, поруч із санаторієм «Кришталь», грав заїжджий гурт. Люди кидали гроші на тканину, що лежала на траві перед оркестром. Мене ці пісні не зворушували і я не мав наміру щось жертвувати. І раптом — «Рідна мати моя». Таке знайоме до болю. Горло стало важким, тісним. Очі — мокрими. Коли пісня закінчилась, я дістав з гаманця стогривневу купюру і поклав на купку грошей на тканині.

Ввечері, коли сонце, неначе вдовольнившись своїм спекотним днем, попрямувало за ліс, до мене на лавку підсів чоловік моїх років і спитав:

— А що, вас теж мати проводжала, так само, як Андрія Малишка?

Я ствердно кивнув головою.

— А батько, напевно, загинув у роки війни?

— Ні, він пішов удосвіта на роботу в колгосп, тому й не проводжав.

Тоді мені ще не хотілось казати нікому правду. Мабуть беріг для цих сторінок. Батько не тільки не попросився зі мною. Він навіть не пішов на випускний вечір, хоч до сестри ходив на торжество після сьомого класу. Він мене любив і не любив. З одного боку, робив все, щоб я був файно одягнений, взутий, саме на випускний вечір власноруч зробив жовті туфлі «Жимі» під коверкотовий костюм кольору кави, що його купила мама в Одесі. А з іншого... Я був наймолодший з чотирьох дітей. І ні на кого не схожий. Тільки сиво-зеленуваті очі нагадували мамині. А мама була невисокого зросту і дуже красива. Я вище писав, що батько її вкрав у молодості. Майбутня теща, що не хотіла мати такого зятя, намагалася наздогнати їх аж до Балабанового лісу, але ліс надійно сховав закоханих. Подійкували, що я незаконний син. Коли батько забував про це, він робив для мене багато приємного, навіть більше, ніж для сестер і брата. Але потім накривала його хмара ревнощів, і тоді він без видимих причин міг образливо обізвати маму і якийсь час зовсім не виявляти любові до мене. Саме така хмара поглинула батька перед моєю доленосною дорогою.

А все інше було, як у Андрія Малишка...

Вище нашого городу пролягав той шлях, яким колись наступали і відступали німці, і навпаки, відступали і наступали радянські війська, і який вів до залізниці, до зупинки Чехачівка. А потяг Харків — Одеса, що мав відвезти мене до Котовська на київський потяг, прибував о шостій годині ранку.

Коли мати мене розбудила, все вже було готове — новенька валіза з усім необхідним: вишитим рушничком, туалетним набором, парою білизни, кухлем, ложкою і навіть зошитом, ручкою та олівцем. Після традиційного сніданку — яєчня з салом з трьох яєць, чашка пряженого молока, ароматний мамин хліб — ми з мамою вийшли на шлях. Сонце сходило теж як завжди, обіцяючи спекотний день. Позаду село утопало в липневій зелені. З півночі доносився шум і гуркіт товарних потягів. Пройшли ще метрів сто. Дорога вирівнялась. Уже відкривалась залізниця. Я зупинився. Подивився на маму. Сльози котилися по її засмаглих щоках. Я попросив її повертатися. Мовляв, на неї чекає корова. Вона крізь сльози, затинаючись, сказала:

— Боже, благаю тебе, бережи синочка. Гришуня, іди, не зупиняйся і не озирайся. Вір у Бога, він допоможе.

Поцілувались. Неначе запізнюючись, я поспішив на потяг. Відверто кажучи, не пам'ятаю своїх почуттів при прощанні з мамою. Якась була тоді впевненість, що чогось доб'юся і потішу її.

Іван Чоботюк сідав на поїзд на станції Жеребкове. З вікна свого вагону я бачив, як його проводить велика, чоловік зо двадцять, компанія. Переважно п'яні мужики. Зійшли ми в Котовську. Пересіли на київський поїзд. Наступного дня мали вже бути в Києві. Як приїхали, я зробив так, як радила мама — зайшов до її рідної сестри Ганни. Вона неодноразово гостювала у нашому селі, де народилась і де жили її сестри, брат та ще чимало двоюрідних та троюрідних тіток та дядьків. Її власний будинок, що вони поставили після війни зі своїм чоловіком Льонею, знаходився в провулку Енергетиків під номером один. Це Залізничний, чи тепер Солом'янський район, десь аж під вершиною Батисевої гори. Ганна зустріла нас радісною чарівною посмішкою. Красива, як би зараз сказали, сексуальна, та ще й медсестра, учасниця бойових дій. Всі Прущаки красиві: моя мама, старша сестра Ганна, тітка Женья — всі заворожують. Дивишся і не надивишся. Брати зовні

пристойні, росли, довгоносі. Мама любила казати: «Тільки краси, що довгі носи». Чого не скажеш про автора цих рядків.

Не встигла тітка приготувати сніданок, а я — передати від мами гостинця, як Барсик, чистопородна вівчарка, зірвався й понісся до хвіртки. Тітка першою побачила нових гостей і побігла їм назустріч. Я своїм очам не повірив: переді мною стояла група офіцерів в льотній формі, а попереду — мій брат Федя. Після здивувань ми дізналися: вони направляються з середньої Азії (ТуркВО) своїм літаком через Київський аеропорт до Чехословаччини з наказом прийняти нову партію вироблених літаків, здається, «МіГ-15УТІ», що розшифровується як «Микоян и Гуревич, 15, учебно-тренировочный истребитель». Після короткого сніданку Федя — він був старшим команди — сказав офіцерам:

— Приймаю командирське рішення: всім увільнення в місто Київ на чотири години, а я їду з козаками у Васильків. Треба допомогти нашій молодій зміні.

Через деякий час ми сіли в районі Сталінки на автобус і направились до Василькова, що знаходився десь за 30 кілометрів. Незабаром праворуч з'явився військовий аеродром. Брат сказав, що це повітряний захист Києва. Відразу дорога неначе покотилась донизу. Перед нами відкрилось місто з декількома новісінькими будинками, з церквою на горі, яка, як не дивно, вціліла в роки антирелігійних репресій. При в'їзді водій сказав: «І праворуч, і зліва військове училище, а прохідна прямо перед вами».

Ми подякували і зайшли на КПП. Нас зустрів капітан з червоною пов'язкою на рукаві, груди перехоплені портупесею, а справа на ремені — пістолет у кобурі. Побачивши мого брата, він віддав честь і представився:

— Черговий по училищу капітан Земцов.

Федя відповів:

— Старший лейтенант Гончарук.

Капітан розповів про те, що восени випускає роту молодих офіцерів, а зараз набирає нову. Розказав, як пройти до наметового містечка абітурієнтів-кандидатів і розташуватись у наступному наметі, де є вільні місця. Ми з Іваном перейшли магістральну дорогу і чекали, коли Федя закінчить розмову з Земцовим та підійде до нас. На прощання він сказав:

— Хлопці, зробіть все, щоб поступити. Інакше повернетесь до села, а там, як у народі кажуть, вам жаба цицьки дасть.

Наметове містечко було велике, стояло у безпечній санітарній зоні, на периферії училища, яке простягалось на багато десятків гектарів. Перед заходом сонця прийшов капітан Земцов, спитав, чи всі зареєструвались на харчування, вишикував кандидатів, яких уже набралось сотні три, скомандував деяким, в тому числі і мені, вийти зі строю. Потім назвав кожного з нас і номер групи — відділення, куди ми призначаємось старшими.

Запахло армією. Під грибок стояв днювальний, поруч — намет наряду внутрішньої служби. Відбій, підйом, зарядка, сніданок, підготовка до вступних іспитів.

В моїй групі з тридцяти осіб були земляки — хлопці з Котовська, Балти, Одеси. Спілкуючись з ними, я намагався визначити, хто найбільш підготовлений, щоб сісти поруч на письмовому іспиті і просити про допомогу. Першим у нашій групі була фізика. Її я не боявся. Знаючи добре двигуни внутрішнього згоряння, генератори, все що було у мотоциклі, посилювало в мені впевненість у позитивному результаті. Так і сталося. Фізику приймав чоловік років за п'ятдесят, у цивільному, за прізвищем Березовський. Кажали, що він автор підручника з фізики для середньої школи. Поводився він цікаво. Пляшка з напоєм винного кольору, що стояла перед ним і до якої він часто тягнувся, додала до атмосфери іспиту щось вільне, домашнє, не суворе. Крім питань, була задача на визначення ККД парового двигуна, яку я без труднощів вирішив. Він поставив мені четвірку.

За три дні — наступний іспит. Але те, що зі мною сталося, змусило забути про підготовку до нього. Вночі в моєму животі розігралась буря, можливо, через зміну раціону — мені не дуже сподобались ті оселедці, що їх часто давали у польовій їдальні (вона була розташована у колишньому великому тирі, який ще на початку XIX століття належав бунтівному Чернігівському полку під командуванням декабриста Муравйова-Апостола). За моїм розпорядженням на зарядку групу повів одесит Ваня Татаровський, а я після чергового відвідування великого дощатого туалету залишився у наметі. Раптом у намет зайшов капітан медичної служби, з ним ще якісь військові, і запитав мене, чому я не на зарядці. Я сказав як є. Він підняв гвалт, побіг під грибок до телефону, викликав санітарну машину, мені наказав швидко зібрати речі і їхати. За декілька хвилин я був у лазареті, що недалеко від КПП, закритий в ізоляторі з ґратами на вікнах і дверях.

Лежу на армійській койці і проклинаю свою відвертість. Скажи я капітану, що ногу підвернув або сачканув, і все обійшлося б інакше. Незабаром зайшла медсестра. Сказала, що з такою хворобою назад в училище ще ніхто не повертався. Скоро приїде начальник лазарету, підполковник, і випише мені ліки. Я став її просити придумати що-небудь таке, щоб мене не відправили додому. Вона мовчки вийшла.

За хвилину-дві інша дівчина принесла мені тільки бутерброд з маслом і кухоль чаю, до половини наповнений заваркою. Я знав, що у мене в животі давно вже ані крихти не було. Навіть позови припинились. З'їси бутерброд — і невідомо, як його прийме організм. Тому я випив чай, з'їв заварку і почав готуватись до розмови з начальником лазарету.

Прийшов підполковник. З-під халата виднілися на плечах дві великі зірки. Сказав:

— Ми тебе підлікуємо впродовж тижня, а потім — залежно від аналізів. Можливо, поїдеш туди, звідкіля приїхав.

Тут я пішов у наступ:

— Товаришу підполковнику, а чому ви не спитаєте мене про симптоми, можливо, щось в мене болить, чи ще щось.

Він на мить замовк, а потім сказав:

— Добре. Коли в тебе останній раз був стул?

— Учора ввечері, — відповів я впевнено.

— Як учора ввечері? А чому ти не вийшов на зарядку?

— Можна чесно?

— Тільки чесно!

— Учора склав перший іспит на четвірку. Трошки розслабився, полінувався, хотів поніжитись. Придумайте мені якусь іншу кару.

Він спочатку подивився на мене з недовірою, однак подумав і сказав:

— Добре, аналізи відмінюю. Прийду до тебе за добу. Якщо ти мені покажеш нормальний кал, то можеш продовжувати складати іспити.

Піднявся й вийшов. Я зітхнув з полегшенням. Ситуацію вдалось зрушити з місця. Відкрилася перспектива для боротьби за власну долю. І тут у всій своїй величчості постало питання: де знайти кавелик калу? По-перше, просити соромно, моя сільська соромливість не дозволить. А по-друге, дівчата з кар'єрних, конкурентних чи

якихось інших причин можуть видати не тільки мене, а навіть ту, що погодиться мені допомогти. Весь день і всю ніч я ламав голову, де взяти грамів п'ятдесят калу — від цього залежало наразі все. Живіт мовчав, але їжу я приймав обережно, прислухався до реакції організму. Вирішив трошки поїсти. Якщо не вдасться завтра, то попрошу ще добу. До наступного іспиту ще три дні. Якщо піде рідина, дістану якийсь одяг з валізи, витрусь і покладу назад до чемодану. Слідів точно не залишу, бо інакше... Уявляю собі міну Земцова — підвів призначений ним старший.

Дивлюсь на дорогу. Там за метрів десять-п'ятнадцять та сама магістраль, що привела мене сюди. По тротуару ходять люди. Можна когось покликати до вікна і попросити про те, що зараз так потрібно. Але тин з півтора метри. Хто захоче його перелазити, тим більше що за тридцять метрів КПП. Сестричка носить чай, де більше заварки, ніж води. Але завтра, може, буде інша сестричка. Невідомо. Ввечері трохи заснув, а вдосвіта ніби якась сила потягнула мене до вікна. Боже, що я там побачив! Хлопці з моєї групи, користуючись моєю відсутністю, ідуть з самоволки. Це вони гуляли всю ніч, а зараз направляються у наметове містечко і шукають краще місце для перелазу через тин. У мене щосили вирвалось:

— Ваня, Татаровський!

Він зупинився, а всі інші кинулись тікати.

— Ванюша, йди до вікна.

Він підійшов. Високий, блондинистий, красивий. Я йому коротко змалював ситуацію. Через ґрати подав «утку». Він її заховав під бочку і пішов за будівлю. Його не було хвилин двадцять. А мені здалося — вічність. Прийшов. Дістав з-під бочки «утку», подав через ґрати і сказав:

— Та вже повертайся до нас.

Читачу неважко уявити мою радість, надію і якусь впевненість у своїх силах долати перешкоди. Дочекався підполковника. Він подивився на твердий, неначе каменистий, кавелик і сказав:

— Збирайся, я випишу пропуск. І щоб на очі мені більше не попадався. Пройдисьвіт.

Вийшовши через КПП і перейшовши магістраль, що вела до Києва, я підійшов до групи хлопців, що очікували автобуса. Всі вони не склали першого іспиту і направлялися додому. Серед них був і Іван Чоботюк.

— Ваню, передавай привіт нашим у Майновій. А я ще повоюю. У мене міцніє, як у лермонтовського Мцирі, жага боротьби. Та так швидко, що інколи мені здається, що я переможу.

Ми попрощались. Здається, я його більше не бачив. Він зі своєю Вірою поселився у Котовську. Обидва працювали на залізниці. І у дуже молодому віці повмирили.

По дорозі до наметового містечка, що йшла під осиками та яблунями, мені чомусь здалося, що я трохи хвастав перед Іваном. Кажуть, що Бог карає тих, хто надто вірить в себе. І правильно кажуть. Мене чекала ще одна несподіванка.

Наступні два іспити склав більш-менш успішно. Коли писали твір на тему «Образи комуністів в романе А. Фадеева «Молодая гвардия», ми з моїм сусідом за іспитовим столом обмінялися роботами, щоб прочитати і виявити граматичні помилки. Після іспиту хлопець непомітно для мене зник. Все, що про нього можу сказати, — він був одесит, з приємною зовнішністю, невеличкого зросту. Не знаю навіть його прізвища, але до цього часу згадую його тепло. Батько колись казав: «Гришуню, зробив людям добро, забудь. Тобі зробили добро, вік пам'ятай!»

Мою письмову роботу з математики проконтролював згаданий вже Ваня Татаровський. На відміну від твору, де помилок майже не було, тут довелося заново переписати цілу сторінку. Не називаю оцінку, тому що сам не знаю. На вечірній перевірці той самий командир роти капітан Земцов оголошував прізвища тільки тих, хто не склав іспит. Вони повинні були завтра відбутися до військкомату, що надавав відрядження.

А мені, здавалось, рукою вже подати до воїнського курсантського звання. Але доля готувала ще одне випробування. Цього разу на усному іспиті з математики. Якщо коротко, то так: екзаменатор, цивільна особа, невисокого росту, худенький з великим портфелем, який тягнув його набік, мало не до землі, поставив мені двійку. Капітан Земцов зник. Схоже було на те, що він в оціночні справи втручатись не збирається. Куди йти? Кому що казати?

Всі вступні іспити відбувались не в основних навчальних корпусах, а у розташованій десь унизу будівлі, що називалася, здається, технічним навчальним корпусом. Тут викладали матеріалознавство, паливно-мастильні матеріали, слюсарну, зварювальну справу та ще багато чого іншого.

У пошуках кращої долі я повернувся сюди, але черговий по корпусу капітан, сказав, що мій екзаменатор уже пішов, і поцікавився моїми турботами. Я все розказав, починаючи з моєї медичної практики. На мить задумавшись, він сказав:

— Давай домовимось: те, що ти зараз почуєш, я тобі не говорив. Ти сам додумався. Та, власне, ти вже сам ступив на цей шлях. Запам'ятай адресу, де живе екзаменатор. Завтра з самого ранку, встаєш ще до підйому карантинного табору, умиваєшся, одягаєшся, йдеш начебто до клозету, а сам зникаєш у місто. Знайди екзаменатора і проси відверто, але не принижуй себе. Скажи, що у твоєї школі навіть не було вчителя математики з вищою освітою. І запевни його, що виправдаєш його довіру, якщо він поставить позитивну оцінку.

Щойно розвиднілося, а я вже був у Василькові. Знайшов потрібну адресу. Пристойний приватний будинок, навкруги садок, тин, відкрита хвіртка. Я зайшов і сів на лавочку. З-за гори почало кризь туманець виглядати сонце. Чого я чекав, сам не знаю. Сидів. Першою з будинку вийшла статечна, красива, чорноволося жінка у халаті. Куди зібралася, легко було здогадатися. Помітила мене. Підійшла ближче. Я встав. Привітався. На її питання, чому я тут, теж, як і капітану, розповів все, що міг сказати. Схоже, вона добре мене зрозуміла, бо сказала наступне:

— Казимір Михайлович сьогодні рано встав. Працює. Він у мене знімає квартиру, а я працюю стоматологом у медчастині училища. Ходімо, спробуємо з ним поговорити.

Відкривши двері кімнати, вона сказала:

— Казиміре Михайловичу, шановний, мені здається, з цього хлопця станеться непоганий офіцер. Може, ви зважте на те, що сільська освіта не в змозі надати йому потрібні знання, а він, впевнена, виправдає вашу довіру.

Старенький подивився на мене і каже:

— Ти, Гончарук, везучий. Я заповнюю відомість і щойно підійшов саме до твого прізвища, щоб внести оцінку. На моє додаткове питання, скільки квадратних метрів у гектарі, як ти відповів? «Гектар має десять арів». Що, важко було помножити сто на сто? І ти жодного разу не чув фразу «Пифагоровы штаны во все стороны равны»? Дякуй Господу Богу, що Марія Олександрівна жаліслива. Курсантом ти станеш, але запам'ятай: твоє навчання, особливо

1956 р., курсант

з вищої математики, візьму під контроль. Буде важко — звертайся, допоможу.

У мене неначе вирости крила. Вже не пам'ятаю, які слова подяки говорив їм обом, але з відстані більш як півстоліття можу сказати наступне: якщо перед Казиміром Михайловичем відчуваю себе таким, що виправдав довіру (склав іспит з вищої математики на «добре» і він це знав), то перед капітаном і Марією Олександрівною досі відчуваю борг. Пам'ятати — пам'ятаю. Завжди. Таке забути неможливо. Але вони цього, на превеликий жаль, вже ніколи не дізнаються...

Запам'ятався той день ще і по іншій ситуації. Капітан Земцов, який ще вчора знав про мою двійку, на моє вітання не відповів і взагалі робив вигляд, що мене не знає. Я теж мовчав і поводив себе так, наче нічого не трапилось. У карантинній наметовій їдальні, яка розташовувалась у глибокому і довгому тирі, я поводив себе так, неначе бачу його останній раз. На вечірньому шикуванні ми дізналися, хто склав іспит, — були названі 150 прізвищ, поданих до зарахування на перший курс. Мені здалося, що моє прізвище капітан вимовив з особливим наголосом. Чи то зі здивуванням, чи то з прихованою радістю. Настане час і він скаже моєму брату Феді, що слідкував за вступним процесом і негласно допомагав. Що ж, такі слабкості людини, які не приносять нікому шкоди, можна й пробачити.

Незабаром нас перевели до казарми. Це був середніх розмірів двоповерховий будинок між головним навчальним корпусом та казармами, що розташовувались вище, теж уздовж київської магістралі. На першому поверсі ліворуч від входу було велике житлове приміщення на сто п'ятдесят осіб з двоярусними залізними ліжками, праворуч — побутово-санітарний блок. На другому поверсі, вхід до якого знаходився з тильного від магістралі боку,

Іл-28

розташовувалась медична частина. Це була друга рота, яка складалась з трьох взводів, по два класних відділення кожний. Сталось так, що мені дісталось ліжко в першому ярусі біля тильного вікна, недалеко від ліжка Толі Старовойтова. І воно було моїм впродовж більш ніж трьох років.

Неможливо в одній книзі описати все життя курсантів, складне і приємне, сумне і радісне. Складалось воно з двох головних частин: з внутрішньої і караульної служби та з навчання. Перша була строго регламентована воїнськими статутами, друга — навчальними програмами. Перша, а вона майже однакова у всі часи і у всіх країнах, чудово описана О. І. Купріним в його оповіданні «Юнкера». Друга розпочиналась там, де закінчувалась казарма і нас приймали навчальні аудиторії чи навчальний аеродром. До речі, на нашому аеродромі було десь два десятка реактивних фронтів бомбардувальників Іл-28, які добре себе проявили під час англо-єгипетської війни, коли з першого заходу потопили ескадру англійських кораблів і тим покладали кінець самій війні. Так нам казали. Ще було декілька винищувачів «МіГ-15УТІ» та «МіГ-17біс», що назавжди стали навчальними експонатами. А ще збоку, далеенько від основних літаків, стояв Іл-40. Це був невдалий варіант штурмовика, який не увійшов у серійне виробництво.

ІЛ-40

Не можу не розказати окремо про чудове, на мою думку, місто Васильків. Звісно, що сприйняття будь-якої місцевості — справа суб'єктивна. Воно залежить від низки факторів: віку людини, її вміння сприймати, знань про цю місцевість, її спостережливості, мабуть, статі та ще чимало від чого. Та ще при цьому важливе, а може, й головне, вплив міста на долю людини.

Для мене Васильків з його військовим училищем, хоч і не надовго, став доленосним, навіть змінив мій селянський світогляд. В роки навчання тут багато чого мені не було відомо. Командування і особливо політвідділ ретельно приховували від курсантів історію міста. Але спостережливість та якесь підсвідоме відчуття формували уявлення про минуле міста.

Місто Васильків розташоване на лівому березі річки Стугна, притоки Дніпра. Ця місцевість мала деякі ознаки, які мовчки свідчили, що вона має значну історію. Ліворуч на горі — чудовий собор (пізніше я дізнався, що це собор святих Антонія і Феофанія, поставлений у 1756—1759 роках) та залишки якогось земляного валу, що спускається повз нього. А ще велике кладовище — заховане територією училища, позбавлене доступу мешканців, з вже похиленими надгробками з дорогого шліфованого граніту у вигляді стовбурів дерев з обрізаними гілками та плит з написами незрозумілим тоді для мене шрифтом.

Пізніше під час своїх звільнень по суботах я намагався щось дізнатися про місто. Але місцеві жителі неохоче вступали в розмову

з курсантами, а молоді хлопці взагалі були у стані війни з нами. Це було пов'язано з тим, що курсанти підбирали собі у дружини не тільки молоденьких, але і старших за себе дівчат, як кажуть, повністю укомплектованих, з якими по закінченню училища новоспечені офіцери направлялися у різні кінці Радянського Союзу і країни соціалістичного табору. Така конкуренція дуже часто призводила до бійок. Під впливом чергових сутічок я навіть написав вірша, у якому була така строфа:

*За девушек бой каждый день.
И драки на драки похожи.
Следят за тобой, словно тень,
гражданские пьяные рожки.*

Зате дівчата нас любили. На великий танцмайданчик, що розташовувався на теренах училища під величезним осиками, теж біля київської магістралі, можна було і танцювати, і спостерігати за багатьма бажаними одружитися. Недалеко від істини був той поет, що писав: «Василий Шмага из Ростова мог найти наверняка подругу лет своих суровых от тридцати до сорока».

Була тут ще одна церковна споруда — Свято-Миколаївська церква, збудована у 1792 році. А ще збереглась з 1817 року адміністративна будівля.

За часів навчання на історичному факультеті я знайшов чимало цікавого про Васильків у літописі «Повість минулих літ». Було припущення, що Володимир Святославович (Великий і Святий) хрестився саме тут, тому місто отримало назву саме за його хресним ім'ям — Васильків. У 996-му Володимир ледве не потрапив у полон до печенігів саме у Василькові. Великим князем місто було перетворене на фортецю і стало частиною захисного валу серед міст на річках Десна, Ірпінь, Трубіж, Сула, Стугна, і було форпостом на кордоні зі степом аж до часів Ярослава Мудрого. Тепер фортеці немає. Її знищили татаро-монголи у середині XIII століття. З 1157 року Васильків — центр повітового князівства. У 1654 році місто відвідав Антіохійський патріарх Макарій разом зі своїм сином, Павлом Алеппським, який у своєму творі «Подорож Патріарха Макарія» яскраво описав Васильків.

Коли я був курсантом, серед членів літературного гуртка ходили чутки, що Васильків був центром діяльності найактивніших декабристів. А на території нашого училища збереглися будівлі, де розташовувався штаб і основний контингент Чернігівського

полку, який самовіддано виступив проти влади після того, як стало відомо про поразку декабристів у Санкт-Петербурзі. А чому найактивнішими були саме, скажімо так, васильківці? Можливо тому, що сам Сергій Іванович Муравйов-Апостол — директор Васильківської управи декабристів, підполковник, який очолив повстання Чернігівського полку, та його брати Іполіт та Матвій, активні учасники боїв Чернігівського полку з урядовими військами, були правнуками гетьмана Лівобережної України Данила Павловича Апостола (1727—1734 рр.).

Пізніше, будучи студентом історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, на colloquium з проблем декабристів, яким керувала декан факультету, тоді ще доцент, Заїра Валентинівна Першина, я висловив таку думку: мені уявляється не випадковим, що з ініціативи саме Васильківської управи було проведено злиття Південного товариства і Товариства з'єднаних слов'ян, внаслідок чого виникла особлива Слов'янська управа у складі Південного товариства. Не випадковим було і те, що Васильківська управа і керований нею Чернігівський полк, на відміну від Санкт-Петербурзьких керівників і військових, були послідовними і рішучими у своїх зобов'язаннях.

Заїра Валентинівна мене спитала:

— А чим ви мотивуєте свою думку?

— Національним фактором, яким нехтував великорос Павел Пестель. Вона погодилась. А через деякий час призначила мене головою науково-студентського товариства факультету.

У мене не було сумніву з приводу приховування командування училища історії Василькова: виступ офіцерів, військових проти влади, хай навіть царської, не кращій приклад для майбутніх офіцерів. А чудові церковні споруди у сорокатисячному місті не сприяють атеїстичному вихованню молоді. Незручною була історія Василькова для радянської влади ще і тим, що він був місцем зародження антикріпацького селянського руху «Київська козаччина», зоною активного гайдамацького руху, а за часів української революції 1917—1921 років — численних повстанських рухів. З 1797-го року — повітове місто, а з 1923-го — райцентр на Київщині¹.

¹ Енциклопедія історії України.— Київ: Наукова думка, 2003.— Т. 1.: А-В.— С. 445.

Навчання в училищі давалось мені легко. Обов'язкова самопідготовка після обіду і до вечора чітко регламентувала роботу над собою. Викладачі були підготовлені, вимогливі і доброзичливі. Серед них було чимало тих, хто жив у Києві, а працював тут. Були вчені. Військові дисципліни викладали вищі офіцери. Загальноосвітні дисципліни — математику, опір матеріалів, деталі

машин, іноземні мови тощо викладали цивільні особи. Ми із Толею Старовойтовим сиділи вдвох за одним столом і на лекціях, і на самопідготовці. І в строю стояли один за іншим — обидва були по 180 сантиметрів. Навчалися з однаковою успішністю.

Обладнання аудиторій, лабораторій було бездоганним. Достатньо сказати, що розрізи фюзеляжів, крил, двигунів були заводськими і розташовувались у величезних аудиторіях. З секретних предметів у нас були конспекти, які приносив на самопідготовку секретчик.

Щодо фізичної підготовки, вона була майже культом. Окрім двох годинних занять за розкладом, були ще й кроси — трикілометрові кожного ранку або десятикілометрові по четвергах, а також спортивний комплекс з чотирнадцяти вправ, підняття по тривозі з десятикілометровим забігом у повній викладці — з карабіном, протигазом, речовим мішком з необхідним набором. На марші періодично одягали протигази.

Цікавим було стажування. Воно проходило у Кіровоградському льотному училищі. Полк, у якому стажувалась наша група з десяти осіб, знаходився у літньому таборі недалеко села Добра Надія біля залізничної станції Щаслива. Кожен з нас волів політати і в кабіні штурмана, і в кабіні радиста-стрільця. Якось викликав мене секретар партійного комітету, пілот зі стажем, і каже:

— Нам подобаються ваші вірші на актуальні теми. Вони з гумором, бувають і колочі. Ми розміщуємо їх у стінгазетах. Про це ще буде мова, але сьогодні у мене до вас прохання: не сідайте більше

в літак, яким керує курсант (майор назвав прізвище). Справа у тому, що він любить Шуру Теличко. Вони гуляють давно. А з вашою повоюю на танцях вона демонстративно запрошує вас. Він нервує. У небі йому неважко позбутися вас назавжди: сам катапультиється, а вас навіть не попередить.

Зауваження мною було враховано. Навіть більше того. Якось старший лейтенант Вареник звернувся до мене з проханням: «Гриша, сідай на мій мотоцикл, — а у нього був новенький ІЖ-49, — поїдь в село та купи цигарок, а то у мене вже вуха пухнуть — з ранку не курив». В селі я зустрів Шуру. Запропонував зі мною, так би мовити, провітритись. Вона погодилась. А за селом я їй розповів про мою розмову з майором. Вона з розумінням поставилась до сказаного, і ми більш ніколи не танцювали, але інколи зустрічались в селі.

Училище наше було великим. Три курси, не менше як по триста курсантів, а то й більше. Була самодіяльність, про неї — пізніше. По суботах та неділях танці. Гарна погода — на танцмайданчику, погана — у клубі. Чимало хлопців закінчували училище вже одруженими. В училищі був літературний гурток. Старшокурсники друкувались в окружній і авіаційній газетах. Відвідував гурток і я. Мене не друкували, повертали вірші з мотивованими зауваженнями, а оповідання «Незнакомец» опублікувала київська газета «Крылья победы» уже після того, як я закінчив навчання. Але старші за мене курсанти перед випуском з училища чомусь передали керівництво гуртком мені, хоча його членами були мої однокурсники, твори яких друкували.

Мені було ясно, що їм не вистачає ані філологічної освіти, ані знання поетичного ремесла. Захотілося щось з цим зробити. А поруч Київ, в якому поетів-письменників — греблю гати. Ось і напросився я до начальника училища полковника Синякова (згодом він став генералом). Він мене прийняв. Я розповів йому про труднощі гуртка і між іншим вжив заготовлений мотив: «Якщо не допомогти молодим поетам рухатись у здоровому напрямку, то вони підуть хто куди. Приклад вже є». Полковник відразу:

— Наведіть.

— Ну, слухайте:

*Мишка, Мишка, где твоя улыбка?
Почему невесел ты и зол?*

*Самая нелепая ошибка, Мишка,
То, что ты в училище пошел.*

— А далі? — зацікавився начальник.

Я продовжив:

*Скоро ты на МИГе понесешься,
Выполняя сложный пилотаж,
Может быть, чего-то ты добьешься,
Мишка, если Богу душу не отдашь.*

— Досить, — сказав полковник, — я все зрозумів. Спробую допомогти.

Через тиждень на засіданні нашого літературного гуртка з'явився поет — капітан Єфремов, якого ми знали по його віршах в газетах. Сказав, що йому політвідділ округу доручив шефство над нашим гуртком, і він з радістю буде з нами співпрацювати.

В училищі була бібліотека, читацький зал, абонентський відділ. Радянські, українські, російські книги, яких я начитався ще в бібліотеці свого села, мене мало цікавили. А став читати публіцистичні, історичні твори, праці французьких матеріалістів тощо. Мене приваблювали філософські видання, наприклад, Рене Декарта, особливо «Начала философии», Марі Франсуа Аруе Вольтера, передусім «Философские письма». Більше підсвідомо, ніж свідомо, тягнувся до чогось незнайомого, неначе шукав світ, кращий від того, що пропонувала мені авіація. Але підмітив за собою таку річ: тільки знайду у автора якусь слабину, більше не хочеться його читати. Так було з виданням Йоганна-Фрідріха Шиллера. Якось наштовхнувся на афоризм «Справедливість — це взаємне щастя». А мені вмить подумалось: якщо вбивцю покарали до страти, то де тут шукати щастя? Більше Шиллера не читав.

У філософських книгах шукають сенс життя, у художніх показують його форми і шлях досягнення. Художня література завжди більше для душі, ніж для розуму. Тому читається за попитом душі, під настроїв. І тільки інколи — для того, щоб знати про існування автора чи його творів, щоб не бути профаном. Начитаність — більше потреба розуму, ніж фраєрство, хоч останнє теж присутнє у деяких людей.

По вихідних та по святах курсанти ідуть у звільнення, а мене більше несе до бібліотеки — чи то до філософської літератури, чи то до художньої. Гостросюжетні романи Олександра Дюма-старшого, моралістичні Гі де Мопассана, твори «про все» Віктора

Марі Гюго, серед багатьох видань Йоганна Вольфганга фон Гете «Фауст», Еріха Марії Ремарка «Три товариші», «Время жить и время умирать», Джека Лондона «Мартін Іден», Теодора Драйзера «Фінансист», «Американська трагедія» тощо були предметом мого відпочинку. Але чомусь більше від інших захоплювали мене твори Михайла Юрійовича Лермонтова. Чимало його строф залишилось у пам'яті з першого читання. Любов до Лермонтова штовхнула мене при розподіленні обрати Північно-Кавказький військовий округ, хоча була можливість залишитись в Київському або обрати якийсь інший. Саме вірші Лермонтова читав собі під ніс на самоті, на слова його віршів придумував мелодії.

Перебування в училищі наближалось до завершення. Заздалегідь нам пошили форму-однострій. З нас зняли мірки і декілька разів привозили форму на примірювання. Мені перешивали: шили до стажування, але на стажуванні я схуд на п'ятнадцять кілограмів, тому довелось пороти і заново кроїти.

У Києві ми, п'ятеро випускників-лейтенантів у новенькій формі, зупинились на декілька днів у моєї тітки Ганни. Вже пізніше

Командири та викладачі училища

921

ВЫПИСКА

из экзаменационных ведомостей к диплому № 433273

Сонцарук Григорий Иванович

За время обучения в Васильковском военном авиационно-техническом училище с 1956 года по 1959 год показал следующие знания:

1. Партийно-политическая работа и основы воинского воспитания	хорошо
2. Стрелковая подготовка	отлично
3. История военного искусства	зачет
4. Основы военной топографии	зачет
5. Противохимическая и противобактериальная подготовка	зачет
6. Основы общей тактики	зачет
7. Основы тактики ВВС и службы тыла ВВС	зачет
8. Математика	хорошо
9. Теоретическая механика	хорошо
10. Техническое черчение	зачет
11. Сопротивление материалов	отлично
12. Детали машин	отлично
13. Авиационное материаловедение и ГСМ	хорошо
14. Ремесленная подготовка	зачет
15. Авиаремонтная подготовка	хорошо
16. Электротехника	отлично
17. Авиационное и радиотехническое оборудование самолета	хорошо
18. Реактивное и управляемое вооружение	хорошо
19. Авиационное вооружение самолета	хорошо
20. Теория авиационных двигателей	хорошо
21. Аэродинамика самолета	хорошо
22. Конструктивные формы и прочность авиадвигателей	хорошо
23. Конструктивные формы и прочность самолетов	отлично
24. <i>Немецкой</i> язык	отлично
25. Войсковая стажировка	отлично

Сдал государственный экзамен по предметам:

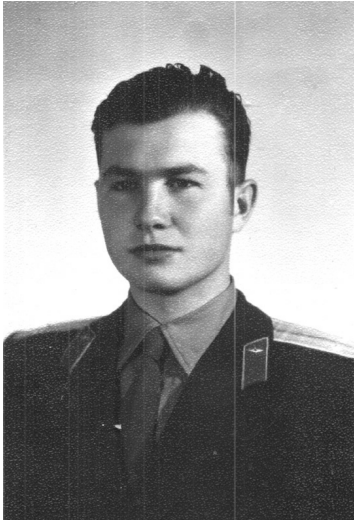
1. История КПСС	хорошо
2. Уставы ВС Союза ССР	хорошо
3. Строевая подготовка	хорошо
4. Физическая подготовка	хорошо
5. Конструкция авиационного двигателя	хорошо
6. Конструкция самолета	отлично
7. Техническая эксплуатация самолета	отлично

НАЧАЛЬНИК УЧЕБНОГО ОТДЕЛА УЧИЛИЩА
Иванов-полковник *Евлевский*

Регистрационный № 3197

22 сентября 1959 года

1959 р., лейтенант

я зрозумів, що те навантаження для неї буде зайве. Але вона робила вигляд, що рада нам.

Потім — додому. Батько ніяк не міг зрозуміти, чому у мене звання лейтенанта, а не молодшого лейтенанта, як він це спостерігав на фронті. Навіть мій брат Федя розпочинав свій офіцерський шлях з молодшого лейтенанта. Він не знав, що військові училища випускали тільки лейтенантів.

Нарешті батьки дочекались того дня, коли могли справити урочистості свого військового сина. Було все: гості, випивка, закуска, сільський духовий оркестр. Розпочали, коли сонце ще було на небі, а розійшлись, коли розвиднилось. З однокласників були

Міша Ліщинський, Толя Власов, Ніна Ковальська і ще декілька осіб. У мами на очах часто з'являлись сльози радощів. Батько теж був задоволений.

Після відпустки — штаб Північно-Кавказького військового округу у Ростові-на-Дону. Призначення — Качинське вище військове училище льотчиків¹. Штаб і один полк — у Сталінграді, і ще два полки — один у Камишині, другий у Котельниковому, на той час уже Волгоградської області². Спочатку — в полк, що у Сталінграді. Майже рік цей полк не літав. Чекав розформування

¹ У 1910 році Севастопольська офіцерська школа. У 1912 році перебазована на річку Кача, від якої тримала назву. У 1941 році евакуйована у Красний Кут. У 1954 році перебазована в Сталінград (з 1961 — у Волгоград).

² Котельниково — місто в Росії, адміністративний центр Котельниковського району Волгоградської області. Розташований в 190 км на південний захід від Волгограду, на річці Аксай Курмоярський. Залізнична станція Котельниково Приволзької залізниці на лінії Волгоград — Куберле. Населення — 20 458 чол. (2014). Виник в 1897 році як селище при однойменній залізничній станції (станція, у свою чергу, дістала назву по найближчому хутору, першопоселенцем якого був Котельников). Матеріал із Вікіпедії — вільної енциклопедії.

З найуспішнішими однокласниками Толею Власовим (справа)
та Мішею Ліщинським, які залишилися працювати у колгоспі
і померли у молодому віці

частини. Особовий склад збирався формально то у штабі училища, то на аеродромі Бекетовка, що у південному районі Сталінграда. Нас, молодих техніків, було кілька десятків. Після розформування полку одні виявили бажання продовжувати службу у Камишині, інші — у Котельниковому. Мені здавалось, що Котельникове краще, принаймні тим, що ближче до України.

Стало зрозуміло, що Васильківське училище зробило з мене людину, на яку є попит. Людину матеріально забезпечену і застраховану від повернення у колгосп, де фактично існувало якщо не повне, то напівкріпацьке право. Мені заздрили однокласники, батьки пишалися мною. Але сам я тривожився про своє майбутнє, бо відчував — авіація це щось таке, чим жити не зможу, принаймні на посаді авіаційного техника.

АГЕНТ КГБ

Перед тим як почати розповідь, хочу зазначити, що свідомо називаю саме «КГБ», а не «КДБ», бо власне під такою аббревіатурою це відомство знають у всьому світі. Щоб читач зрозумів, чому я став агентом КГБ, поділюся трохи своїми міркуваннями стосовно статусу радянського офіцера, які, можливо, допоможуть прояснити що до чого.

По-перше, всі офіцери приймали присягу на вірність батьківщині, народу, державі. А розвідка і контррозвідка — очі та вуха держави. Якщо ти відмовляєшся бути оком чи вухом держави, то вступаєш в конфлікт з присягою. Офіцер — людина для війни, а для іншого він не потрібен.

По-друге, таємні агенти з числа офіцерів співпрацюють з контррозвідкою чи розвідкою виключно на патріотичній основі, інші — можуть за гроші. Отож, який ти офіцер, якщо не патріот?

По-третє, чи може молодий офіцер мріяти про рекомендацію до вступу до військової академії, якщо він відмовився виконувати пропозицію керівника особливого відділу полку? Без погодження з ним відмова під будь-яким надуманим приводом неминуча.

По-четверте, хто з молодих офіцерів не мріяв грати у таємну війну в надії урізноманітнити своє монотонне життя?

Пам'ятаю, одного разу у вихідний зустрів мене майор Журавльов, командир ланки, і каже:

— Гріша, пошлі ловить шпівонів.

Я на мить оторопів. Але також миттєво подумав, що то може бути якась провокація, і не слід однозначно відмовлятися, хоч по формі і по суті пропозиція нагадувала розмову в божевільні. І відповів так:

— Товаришу майор, якщо можна, наступного разу — я біжу в аптеку за ліками, моя старенька хазяйка занедужала.

Десь за півроку чи більше того майора звільнили через те, що марив шпигуноманією. Але справа не тільки у можливому

конфлікті з КГБ чи шпигуноманії. Чи багато було в ті часи офіцерів, які б відмовилися співпрацювати з КГБ? Суть проблеми в тому, чи здатний офіцер на підлість. Суть не у формі, а в змісті.

Ці думки товклися в моїй голові, коли я йшов по майже темному вечірньому Котельниковому до середньої школи, що була недалеко, по праву руку від вокзалу, на зустріч з начальником особливого відділу старшим лейтенантом Поповим, худим, високим блондином. Прохання про зустріч він висловив мені непомітно, коли ми йшли до автобусу від штабу полку.

Було десь біля десятої години. Він відчинив на мій стук в двері (мабуть тому і називають такі зустрічі стукацтвом). Спитав, чи ніхто не бачив мене. Підтримав, що я одягнувся в цивільне. Після декількох хвилин нічого не значущої розмови каже: «Моє керівництво бажає співпрацювати з вами з деяких патріотичних питань». Я погодився.

Він запропонував взяти псевдонім. Навіть назвав прізвище «Дубровський». Я і тут погодився. Письмово. Далі він сказав, що зустрінемося після того, як за підсумками нашої сьогоднішньої бесіди керівництво дасть «добро».

«Що ж, бути формально агентом, не означає бути підлим по суті», — заспокоював я себе.

Все відбувалося в кабінеті директора школи, де крім нас двох, нікого не було. Навіть сторожа я не зауважив.

Наступна зустріч з «особистом» не забарилась. Очевидно, якісь події підганяли його керівництво. Попов повідомив, що нагорі схвально поставилися до моєї кандидатури і дякують мені за згоду співпрацювати з ними.

Після дещо формальної розмови на тему хуліганістичних антирадянських п'яних молодих козаків у Центральному парку, де мені теж доводилось частенько прогулюватись та з'являтися на танцмайданчиках по вихідних, Попов запитав, чи знаю я щось про мотоцикліста без кистей обох рук, і як він втратив кисті. Я відповів, що бачив, як чоловік без зап'ясть керує мотоциклом за допомогою променевої та ліктьової кісток.

— У нас до вас прохання: зустрітись з ним під приводом того, що хочете написати про нього в газету як про унікальну людину, і зокрема розпитати, як і де саме він втратив зап'ястя. Краще з ним зустрітись у неділю після обіду. Тоді він, як правило, буває удома. І, якщо можете, зробіть це у найближчий вихідний.

Я погодився.

На другий день я спитав господарів квартири, яку наймав, що то за людина без зап'ясть їздить на мотоциклі і що з ним трапилось. Семен Максимович і Валентина Федорівна майже в один голос відповіли: руки йому відрубав радянський капітан за те, що він разом з фашистами знищив його сім'ю. Про це все місто знає.

Мені подумалось: все місто знає, а Попов не знає. Тут щось не те.

У найближчу неділю я відвідав цю людину. На гавкання собаки хвіртку відкрив чоловік середнього зросту з тими самими культьяпками, що були предметом інтриги Попова та уже байдужими для мешканців Котельникового. Я попросив у нього дозволу побесідувати з ним. Він погодився і запросив до будинку, який нагадував козацьку хату пересічного господаря початку ХХ століття.

Поводив він себе приховано нервово. Дружина вийшла на кухню. Я показав документ і декілька публікацій з газети «Ленинское знамя» Північно-Кавказького військового округу. Розповів про мету візиту: написати про нього оповідання, мотивуючи тим, що він унікальна особа, мовляв, я сам бачив, як хвацько він водить мотоцикл, а керувати ним на поганих дорогах нелегко, сам знаю, бо їздив на ньому ще у сьомому класі.

Спочатку ставив йому чергові запитання — як довго він вчився керувати мотоциклом, де працює, чи велика сім'я. Зрештою спитав, як він втратив кисті рук. Відповідь була проста: не впорався з гранатою, вона розірвалась в руках, отже — скалічився. Свідками своєї біди він назвав декілька прізвищ друзів чи знайомих. На прощання ми домовились зустрітись у разі, якщо у мене виникнуть питання в процесі роботи над оповіданням.

Додому я йшов центральною вулицею. Було сонячно. Назустріч рухались люди з базару. Хто пішки з чимось в руках, хто на підводах, інколи проносились мотоцикли і навіть легкові автомобілі, в основному «Москвичі». То були і місцеві мешканці, і з близьких та далеких сіл. Пройшов біля школи, яку відвідував вечорами, готуючись до іспитів в академію. Потім був Будинок культури, де три тижні тому грав Назара Стодолю у однойменній п'єсі Тараса Шевченка. Мене на цю роль запросила вчителька російської мови і літератури. Я погодився, бо саме цю роль виконував ще школярем. Тоді ми виступили у своєму селі, а потім нас запрошували і в інші села, навіть до театру в Ананьєві. Класному керівникові

Миколі Яновичу Пияку було приємно слухати похвали на нашу адресу. Він сам грав батька Галі, головної героїні.

У Котельниковому на нашу виставу прийшло багато глядачів. Зала була повною. Сприйняли нас добре, не дивлячись на те, що грали ми українською мовою. Я став відомим серед молоді міста. Можливо, тому мене не били місцеві хлопці, як це часто бувало з іншими офіцерами-холостяками на танцях у міському саду. Правда і те, що танцював я мало, більше спостерігав.

Мені не хотілося аналізувати бесіду з тим калікою. Інтуїтивно відчував, що вона нічого не варта: він брехав. Це відразу було зрозуміло. Не міг вибух гранати так рівненько відірвати кисті і не пошкодити інші частини тіла. Наприклад, обличчя, живіт чи хоч би шкіру і м'язи вище рани. Інша справа, навіщо весь цей театр Попову. Над цим треба буде подумати в інший час, коли емоції вщухнуть.

А поки що зайшов в ресторан на залізничному вокзалі. Відвідував я його кожного вечора та по вихідних. Він був зручним для мене: просторий, чистий, їжа смачна. Офіціантка Віра зустріла мене, як завжди, приємною посмішкою. Їй було за тридцять. Вона моя сусідка по житлу. Але в цій посмішці було щось більше. Я знав, що вона таємно, переважно після робочого дня, з появою нічної темряви, зустрічалась з підполковником Шамшою. Це був кремезний чоловік, вище середнього зросту, вочевидь, башкирського чи мордвинського походження. Ходили чутки, що він неодноразово відзначався у боях у Північній Кореї. Навіть готували документи на представлення його до звання Героя Радянського Союзу. Але його розгульніцькі вільності тому завадили.

У частковій правдивості цих чуток я переконався після однієї ситуації в станиці Зимовники Ростовської області. Наша ескадрилья базувалась там у весняно-літній сезон на аеродромі, збудованому німецькими військовими у 1942 році. Він з'явився швидко і був добротним. Злітно-посадкова смуга, рульові доріжки вимощені залізними, але легкими плитами, скріпленими в замки виступами і пазами. Прекрасні ангари з бойовими приміщеннями для особового складу. В них розташовували пілотів, курсантів, а технічний склад селили в окремих будиночках. Механіків — у наметах. Такі ангари мені довелось бачити на першокласному аеродромі протиповітряного захисту Києва під Васильковим, в селі Каплиці.

Мені, як помічнику командира ескадрильї по стройовій підготовці, наказом по Північно-Кавказькому військовому округу ставилося в обов'язки бути комендантом Зимовниківського гарнізону, в якому окрім нашої ескадрильї, а це тридцять два літаки-винищувачі та два моторних ЯКи і біля сотні офіцерів, роти механіків-солдатів різних спеціальностей та п'ятдесят курсантів, був ще полк зв'язківців. На вихідні багато хто з офіцерів (пілоти, ІТП) їхали на зимні квартири — хто до Котельникового, хто в інші місця, де вони раніше проходили службу і де залишились їх сім'ї до отримання квартир у Котельниковому, що, до речі, було вельми проблематично. Це були місця розташування Армавірського, Сйського льотних училищ та інші гарнізони Північно-Кавказького округу. Але низка офіцерів із задоволенням залишалась у Зимовниках, де можна було і випити, і закутити, і погуляти.

Патруль, призначений мною, періодично доповідав мені телефоном про своє чергування на станції. Одного разу начальник патруля попросив мене негайно виїхати до кафе у центрі Зимовників. Хвилин за двадцять-тридцять я з двома солдатами вже був там. Доки начальник патруля доповідав мені, що трапилось, група наших пілотів, у тому числі і підполковник Шамша, швиденько кудись позникали. Коли ми зайшли в кафе, побачили за столом закривавленого офіцера з відзнаками капітана військ зв'язку. Розхристаний, без краватки. Побачивши мене, він зірвався і почав тікати в сторону кухні. Я крикнув:

— Товаришу капітан. Зупиніться. Я комендант гарнізону. Мені слід вас розпитати, що трапилось.

Він повернувся. Каже, думав, що льотчики у моїй особі викликали допомогу. З'ясувалося, що капітан разом зі своїм співслужбовцем сиділи за столиком, пили горілку, пиво, бо жарко. Прийшли пілоти. Зсунули два столи до купи, теж пили, закушували. Потім попросили зв'язківців пересісти подалі від них, щоб не слухати їх розмови. Зв'язківці відмовились. Тоді підполковник кинувся переносити їх за інший стіл. Потім до нього приєдналися інші. Всього їх було п'ятеро. Сталася бійка. Колега капітана зник, а сам він боявся навіть вийти на двір, бо авіатори могли і далі продовжувати знущатись над ним. Я запропонував капітану піти до рукомийника умитись та привести себе у належний вигляд, а потім вже продовжити розмову. Поки зв'язківець порався, я попросив бу-

фетницю принести дві кружки пива для себе і постраждалого. А потім розпочав таку розмову:

— Товаришу капітан, якщо було так, як ви розповідаєте, хоч інша сторона може мати своє тлумачення, тоді прошу вибачення за авіаторів і прошу сказати, куди вас відвезти. Ми це зараз зробимо. Роздмухування ситуації, підключення вашого командування і командирів іншої сторони до кращого не призведе. Їх більше, вони почнуть вас «топити», а ваш колега втік. Врешті-решт, може, ви самі винуваті в тому, що сталося. А зі скандалу рідко хто виходить абсолютно сухим. А з авіаторами буде серйозна розмова на рівні їх командира, який є і начальником гарнізону.

Мої аргументи і випитий майже одним духом кухоль пива трохи заспокоїли капітана. Після подальшої, майже несуттєвої, розмови він зі мною погодився. Тоді я посадив його до кабіни нашого ГАЗ-51 та наказав водію відвезти капітана туди, куди він скаже. Своїм супроводжуючим механікам-солдатам, узбеку Хадієву і одеситу Євдокімову, наказав злізти з кузова і зайти до кафе. Поки солдати пили пиво, водій повернувся.

Після приїзду в місце розташування нашої частини Євдокімов сказав:

— Товаришу лейтенант, давайте ще куди-небудь поїдемо. Погуляєм.

На що я відповів:

— Відпочивайте, завтра до нас завітають багато місцевих дівчат, і ми проведемо диспут на тему «Що таке щастя?».

А завтра, в неділю, десь після сніданку до мене завітали двоє учасників вчорашніх подій і почали благодати не доповідати командир у ескадрильї про те, що трапилось. Я їм повідомив, що зв'язківець все пробачив, що ж стосується мене, то доповідати командир у я зобов'язаний, але намагатимуся зробити це в найзручнішій для них тональності.

У понеділок о восьмій годині ранку на літаку Як-12 прилетіли командир ескадрильї підполковник Лаптев і з ним ще хтось. Я доповів йому, що під час його відсутності в ескадрильї нічого надзвичайного не трапилось, успішно проведено диспут за участю солдатів, курсантів, низки офіцерів та п'яти десятків місцевих дівчат і представників місцевого райкому комсомолу. Він подякував, підкресливши, що я не тільки здібний стройовик, а ще чудовий секретар комсомольського бюро ескадрильї. І що моє місце

у воєнно-політичній академії імені Леніна. Опустивши руку з-під козирка, я розказав про суботні події у Зимовниках начебто про щось другорядне.

— Хто з наших? — запитав Лаптев.

Я назвав. Він продовжив:

— Знову Шамша. Уже не молодий, а без компаній та дебошу ніяк обійтись не може. Напишіть мені рапорт про те, що сталося.

— Товариш підполковник, ця дрібниця не варта рапорту.

— А ви подумали, у якому стані ми опинимося, якщо зв'язківці звернуться до командуючого округом?

— Не звернуться. Все улагоджено. Ніхто нікуди не піде.

— Якщо ви в цьому впевнені, хай буде по-вашому, але за однієї умови: ви сьогодні ж забудете про цей випадок.

Підполковник Лаптев все своє офіцерське життя прослужив у Качинському училищі. Небагатослівний, високий, сивючий, смуглий. Був інструктором Василя Сталіна, коли той був курсантом училища, та Тимура Фрунзе, сина відомого радянського полководця Михайла Фрунзе, після загадкової смерті якого Тимура усиновив, здається, Ворошилов. Тимур, Герой Радянського Союзу, загинув 19 січня 1942 року, перепохований на Новодівичому кладовищі в Москві, а Василій Сталін дискредитований, зп'яничений, розжалуваний генерал, помер у Казані, перепохований на Троєкуровському кладовищі у Москві.

Понеділок у ескадрильї, як і у всьому полку, теоретичний день. Пілоти займаються по своїй програмі, техніки, курсанти — по своїх, солдати чистять зброю, прибирають житло, територію. Після обіду до мене знову прийшли ті два пілоти, що були в неділю, з одним питанням — як зреагував командир. Я розповів, як все було, і підкреслив: «Вам мало того, що радянських офіцерів при кожній нагоді б'ють козаки, так ви ще мотузите один одного».

Не можу сказати, що після цього випадку дебошири стали помітно краще до мене відноситись. Пілотне, повітряне, кастове зазнайство помітно віддаляє льотчиків від інших категорій полку. Але, очевидно, любитель скандалів підполковник Шамша розповів Вірочці про свою так звану відвагу і добрим словом згадав про мене, оскільки Віра після повернення ескадрильї в Котельниково стала ще більш привітно зустрічати та обслуговувати мене в ресторані, ніж раніше.

А тепер час повернутись до Попова.

Знову понеділок, знову осіннє вечірнє Котельниково, школа, кабінет директора з закритими шторами чи віконницями і знову холодний погляд Попова та його не менш холодна посмішка. Я розповів, як пройшла зустріч з калікою та навіть моторошну історію, яку той мені розказав. Немов, коли у місті з'явилися радянські воїни-визволителі, жінка вискочила на вулицю з немовлям, якого нагуляла з німцями, ухопила його за ніженьки, з усього розмаху вдарила головою о телеграфний стовп і голосно крикнула, щоб натовп почув: «Смерть німецьким окупантам». При цьому я прокоментував: очевидно, наш об'єкт хотів підкреслити, що у місті є більш важливі теми для публікації в газеті.

Під час бесіди Попов не виявляв жодних емоцій. Схоже було, що про це він чув не раз. Коли я закінчив, в його вузеньких очах з'явилось зацікавлення, і він мене спитав:

— А про Зайцева об'єкт не казав нічого, не називав таке прізвище?

Неважко було здогадатися, що це прізвище для Попова ключове. Я відповів:

— Ні.

Він встав. Закурив. Пройшовся за моєю спиною декілька разів. Знову присів у директорське крісло. І сказав:

— Я доповім по команді про ваш візит і дам вам знати про наступну нашу зустріч.

По дорозі додому до мене прийшла розгадка затії Попова. Спочатку мені подумалось: «Якщо його так цікавило прізвище Зайцева, то чому він не заклав його під різними, так би мовити, соусами в текст моїх питань тому каліці. Висновок: Попов не каліку перевіряв, це він міг зробити і ознайомившись з судовими справами (а що такі є в любому випадку, у мене не було сумніву). Попов перевіряв мене на відвертість, на правдивість, що в агентурній справі має ключове значення. Ще один висновок: перевірка успішна. Час чекати справжнього доручення. Цього разу об'єктом буде не цивільна людина, бо Попов зав'язаний на військових, для цивільних є КГБ, а хтось з моїх співслужбовців. Цікаво, хто це? Моя мерзотна роль починає набувати детективних фарб».

Не минуло і двох тижнів, як я знову в кабінеті директора школи. Попов начебто веселіший. Цього разу я не товариш лейтенант, а Григорій Іванович. Він відразу перейшов до суті.

— Григорію Івановичу, керівництво ставить перед вами надсерйозне завдання: знайти додаткові факти причетності одного з офіцерів нашого полку до шпигунської діяльності. Ви його знаєте. Це лейтенант Федоров. За моїми спостереженнями, ви більше, ніж хтось інший, з ним спілкуєтесь, часто вдвох йдете додому з автобусної зупинки, а вранці він сідає поруч з вами в автобусі, намагається розмовляти, не дивлячись на те, що ви читаете Стендаля. Він майже ваш ровесник, але зовсім сивий.

Я перебив Попова запитанням:

— Ви маєте на увазі пілота Федорова?

— Саме пілота, — відповів Попов.

Все що казав Попов, було правдою. Ми з Федоровим насправді часто йшли додому разом, оскільки частина шляху до наших домівок, що пролягала через перехідний міст до центру міста, була спільною. Він дійсно був не по роках сивий. Взагалі у нього була цікава зовнішність: вище середнього зросту, інтелектуальне обличчя, голова і плечі трохи схиляються вправо. Розумний, спостережливий, небагатослівний...

— А які у вас докази його шпигунства?

— Він взагалі не такий, як інші, особливо сиве волосся. Його однокурсники вважають, що він змінився, хоч жодного разу не перебував у важких авіаційних ситуаціях. Вони з жінкою відмовилися поселитися в одному з будинків для офіцерських сімей, і це при тому, що Міноборони вимагає, щоб пілоти були забезпечені квартирами. Ви ж знаєте, що чимало сімейних офіцерів мріють і борються за поселення у ДОСах (*Дома офіцерських сімей*), а він не захотів. Знімає квартиру, не в центрі, як ви, а на околиці міста. Недавно схожого на нього чоловіка зафіксували у Волгоградському готелі, коли той входив в номер, де перебував один з членів іноземної делегації, і мав там тривалу розмову... Як зайдете до хати, зверніть увагу, чи не розвішані негативи фотографій на веранді, на кухні чи у сусідніх кімнатах. Можливо, побачите якісь іноземні подарунки, взагалі щось незвичайне, помітне.

Мені стало паскудно на душі. Десь чув таке порівняння: неначе в грудях свині ночували. Пізніше я дізнався, що агентами вербують саме тих людей, кому більше всього довіряє об'єкт. Агентом може бути розумна, несварлива жінка, як то, наприклад, було у Василя Сталіна — його дружина, донька маршала Тимошенка.

Тільки у той момент я зрозумів, що заліз в bagno по вуха. Став одіозним агентом. Але почуття самозбереження спрацювало миттєво: відмовитись від завдання, коли тебе посвятили у якусь тасмницю КГБ, означає поставити хрест на воєнній кар'єрі, а може, і на житті.

— Григорій Іванович, ви згодні?

— А що, в мене є інший вихід?

Попов ледве помітно, заперечливо похитав головою.

— Що я повинен зробити?

— У найближчу неділю відвідати Федорова вдома, неочікувано, без попередження. Привід такий: порадитись, в яку академію вам краще поступати — в інженерну, як авіаційному техніку за спеціалізацією, чи в командну академію імені Фрунзе, як помічнику командира ескадрильї зі стройової підготовки, чи в військово-політичну академію імені Леніна, як секретарю комсомольського бюро однієї з кращих навчальних ескадрилій в окрузі. Під час бесіди підкресліть, що він перший, до кого ви звертаєтесь за такою порадою.

Не важко здогадатися, в якому стані я повертався від Попова. Проклинати себе за те, що зв'язався з КГБ, було пізно. А іншого виходу у офіцера бути не могло. Доносити на людину, яка тобі довіряла, не те що паскудно, а навіть грішно. Мій батько вчив іншому: не лжесвідчити і не доносити на сусідів, які повз нашої хати вночі несли у мішках кукурудзу з колгоспного поля. Тоді від нас, особливо від батька, вимагали інформації не тільки голова колгоспу і сільрада, а навіть викликали його до сільради якісь люди з Ананьєва. Він відповідав: «Нічого не бачив, навіть не чув, як собаки гавкають, міцно сплю після денної важкої праці в колгоспі».

І вмить у свідомості думка-блискавка, наче рятівний круг: отримати завдання — ще не означає його виконати. Можна імітувати старанність і при тому не завдавати шкоди людям. Треба зробити щось на зразок «і вовки ситі, і вівці цілі». Так, народна мудрість заперечує таку можливість, але ти, Гончарук, дій по правилу: нема правил без винятку. Якщо Федоров справді шпигун, то нехай його розкривають інші офіцери, а їх у полку більше трьохсот. І знову недільні вулиці Котельникового. Цього разу вже морозні. По дорозі до Валентина Федорова назустріч рухалась вантажівка з облупленими тушками сайгаків. Вони рожеві, трошки припорошені першим снігом.

Вечері, а вірогідніше завтра, у магазинах, їдальнях, шашличній з'являться смачні запахи страв з них. Звичайно, кожна страва залежить від мистецтва кухаря. Але сайгачні мають свій переможний смак. Згадую: зі всіх м'ясних страв, які мені доводилось куштувати, найчудовіша була в селі Шепіт Косівського району Івано-Франківської області. Це було у мою бутність начальником молодіжного туристичного табору десь у 75—80-х роках минулого століття. Мене туди послали тоді, коли попередники не зуміли знайти спільної мови з місцевими гуцулами, з цим прекрасним українським етносом, славетним у мистецтві традиційних виробів: вишиванок, мальовничих кептариків, різноманітних дерев'яних виробів, особливо трембіт. Веселий, співочий, набожний люд. Дружній, гостинний, щедрий, щирий, з почуттям поваги до інших людей та готовності захищатись. Якось мене і дружину запросив до себе в гості Дмитро Гаврилович, той самий голова колгоспу на Гуцульщині, про якого я вже писав, що він залишився в живих після очищення бандерівцями свого краю від прихильників совєтів. Серед інших страв господиня подала в глибоких алюмінієвих мисках бєфстроганов і сказала: «Прошу куштувати та відгадати, що то за штучки». Тоді Дмитрега (так його називали земляки) каже: «Вийшов з ранку я вище хати, а на городі пасеться олень. Ото він перед вами у тарілці. А приготування — то мистецтво моєї дружини».

Крім тушок сайгаків, зустрілась і чорна кішка. За моїми спостереженнями, це на дев'яносто відсотків прогнозує невдачу. Подумалось: зараз чи в перспективі?

Йшов, маючи начебто продуману безпрограшну заготовку для Федорова: зробити так, щоб він знав, що я чекаю дозволу увійти до хати. Не квапитися заходити, гальмувати свої рухи якомога наполегливіше з таким розрахунком: якщо він дійсно шпигун, то щоб встиг прибрати всі докази, а якщо ні, то нехай то буде йому інтрига, чому я не кваплюсь відчиняти двері.

Хата козацька. Як і більшість, схожа на українські чи на трипільські, які були ще 15 тисяч років назад. Навкруги хати дерева, далі город, сад. Тин штахетний, метра півтора. Хвіртка з середини на засуві. Поруч електрокнопка. Собака почула мене, скандально загавкала. Це я передбачив. На кнопку не тисну. Начебто не бачу. Ліворуч від вхідних дверей молодиця відхилила занавіску і побачила мене. Але не вийшла. Це теж мною передбачалось. Собака

не вшухав. Праворуч від інших дверей у вікні показалась голова з довгими вухами, поголеним обличчям та сивіючим чубом.

Жестом руки я попросив чоловіка вийти з хати. Він на згоду кивнув головою.

Я попросив у нього пробачення, якщо відірвав його від обіду. Він сказав, що вони з дружиною тільки збираються обідати, і далі каже:

— А я вас упізнав. Ви грали Назара Стодолю.

— Мабуть, погано грав, що запам'ятали?

— Ні, грали добре. А Галю грала наша сусідка. Славна дівчина. Її чоловік служить в армії недалеко. Вона питала у нього дозволу на згоду грати у спектаклі. Він їй дозволив за умови, що я буду контролювати її відвідування репетиції та самої постановки.

— Ви були сьогодні на базарі? Що там хорошого? — зволікав я.

— Ні, не був. Що там робити? У мене все є зі свого городу. Повний погріб.

— А вам, мабуть, потрібний Валентин? Він уже прийшов з ринку.

Я ледве не розсміявся. Чомусь все це нагадало одеський анекдот. «Незнайомий питає мешканця квартири, що вийшов на дзвінок:

— Вы продасте европейську тумбочку?

Той відповідає:

— Європейської тумбочки в мене немає, а ваш Яша-шпiон живе поверхом вище».

Я попросив покликати Валентина. Знову затягування часу. Нарешті вийшов Федоров і запросив мене до хати. Я подякував. Вибачився за невчасні турботи. Жінка вийшла на кухню готувати каву, а я перейшов до продуманого тексту, актуалізуючи хронологією мотиваційної частини своєї легенди. Мовляв, на цьому тижні претенденти на вступ до академії мають подавати попередні рапорти. Це робиться за рік до вступу. А приймають в академію до 29 років. Далі — все за Поповим. Коли я закінчив, Федоров зробив коротеньку мовчазну паузу, потім неочікувано розпочав довгу розповідь, яку може вести молода, спостережлива людина, що пережила в минулому щось таке, порівняно з чим повсякденне життя сприймається дрібним, несуттєвим.

— Добре, що ви сьогодні зайшли до мене. Я декілька разів думав про вас і мушу дещо сказати. По-перше, вам здається, що вас любить начальство. Це хибний стан вашої психіки. Те, що вас

призначили на капітанську посаду, не ваша заслуга. Правда, у вас чудова виправка. Але авіація — не клуб моделей. Тут головне — класно літати, виконувати пілотні завдання. А для цього потрібні знання, майстерність, мужність, кмітливість, винахідливість і ще багато іншого. І, безумовно, матеріальна частина — літаки. Пілот має бути впевнений, що техніка його не підведе. Якщо коротко, в авіації головні персонажі — пілоти і інженерно-технічний склад. Тому до цих категорій така повага держави. Візьми забезпечення. В авіації чимало офіцерів. Наприклад, цілий батальйон аеродромного обслуговування, офіцери штабу, медики, а провіантом, спецодягом забезпечені тільки пілоти і техніки.

Валентин на мить зупинився, неначе збирався з думками, щоб перейти до головного. А потім продовжив:

— Гриша, тебе призначили на посаду помічника командира ескадрильї не за твої заслуги, а на зло капітану Білогорцеву. Він теж був техніком літака. Років з десять тому його обрали звільненим секретарем комітету комсомола полку. Він ще й начальник клубу за сумісництвом. Командування отримало наказ замінити Білогорцева, як переростка. Йому уже під сорок. Політвідділ Качинського училища взявся за цю важку справу. Але Білогорцеву взамін цієї посади поки що нічого не підібрали. І капітан вирішив, що командири мають намір повернути його до літаків на посаду техника літака. То була значна кадрова помилка керівництва. Воно не врахувало, що комунікабельний, грамотний, розумний, хитрий Білогорцев за десять років зрісся з технічним і льотним складом полку. А вони, офіцери, контролюють поведінку кожного солдата-механіка, кожного курсанта. У полку була проведена безпрецедентна агітаційна робота. Не залишилось жодної людини, яка б не була охоплена цією компанією під гаслом «Не дати начальству розправитись з Білогорцевим». Може, вони не всі любили Білогорцева, але всі не любили начальство.

В цей час дружина Валентина принесла каву у блакитних чашечках на таких же блюдцях. Федоров зупинив її і попросив грамів по п'ятдесят чого-небудь «для сугрева», як він сказав. Поки дружина поралась, Федоров продовжив:

— Пропозиція начальства у особі начальника політвідділу училища, замполіта полку і секретаря парткому училища та полку щодо згоди, щоб ти балотувався на посаду секретаря комітету комсомолу полку, була непродуманою, поспішною. Вони навіть

знехтували тим, що ти, Гриша, безпартійний. Спішили. Зробили ставку на нову людину. На kota в мішку. Хоч методи нової людини часто спрацьовують, але не в таких ситуаціях. Люди скаженіли, кричали «Ура!», овації, шум, гам. А по суті, ця пропозиція була згубною для тебе. З одного боку, ти, щойно з'явившись у полку, не знав ситуації, хоч делегація офіцерів вела з тобою переговори на предмет взяти самовідвід на зборах. То для тебе було б найкраще, бо ти набув би повагу всього колективу. З іншого боку, у тебе не було не тільки розуміння свого катастрофічного становища, а й сміливості відмовитись від пропозиції керівництва.

Дружина Федорова принесла у маленькому графіні спирт, якого в авіації достатньо, порізані кислі огірочки, помідори, хліб. Валентин розлив у маленькі склянки спирт і запропонував випити за моє впевнене майбутнє. Після того як ми заглушили дію спирту огірочком, Федоров продовжив:

— Я був на тих комсомольських зборах. Ти виступив добре, але ні тебе, ні солдата Воронцова, ні начальника політвідділу, ні секретаря парткому ніхто слухати не хотів, зате кожну репліку Білогорцева сприймали оплесками, хоч вони, ці репліки, нічого не були варті.

В результаті з багатолюдної аудиторії тебе підтримав один Воронцов. То була моторошна картина. Всі розуміли, що одностайна підтримка Білогорцева в піку керівництву дорого обійдеться капітану. Про це було негайно проінформовано керівництво політуправління округу. А що таке провал плану політвідділу? Це нездатність ані політвідділу в особі начальника, ані замполіту полку, ані партійних секретарів здійснювати політичне керівництво військовими людьми. Маса не звертає уваги на командирів, політпрацівників. Некерованість політичної сфери, хаос, втрата контролю над особовим складом. Так недалеко і до бунту. І те, що незабаром у нас з'явився новий замполіт, а старого відправили до чорта на кулички, і те, що тебе призначили на цю посаду, — це негласний результат рішення звітно-виборчих зборів, зворотня сторона медалі.

Федоров знову налив спирту. Я запропонував випити за його здоров'я, успіхи, щастя його і сім'ї. Потім він продовжив:

— Гриша, я тобі скажу відверто: я тебе не бачу слухачем воєнної академії. По-перше, тому що твоє становище надто крихке, суперечливе і безперспективне. В академію імені Жуковського тебе не

пустять самі техніки. Серед них чимало бажаючих з більшим, ніж у тебе, стажем. Відпускають в академію одного з десятків бажаючих. А ти, фактично, і не служив техніком літака. Полк прокатить тебе так само, як і на звітно-виборчих зборах. І поховає твою мрію назавжди. В іншу академію тобі теж не попасти. По-друге, тому що на рік дозволяють поступити тільки одному пілоту і одному техніку. Крім того, твоя черга наступить слідом за Білогорцевим, якого відправлять, як і замполіта, туди, де Макар телят не пас, а це точно буде впродовж прийдешнього півроку. Привід знайдуть швидко, у мене сумніву немає. Твої ж виправка і старання у полку, де тільки один чи два рази на місяць одягають справжню військову форму та навіть додому ходять у технічному одязі, по суті, нікому не потрібна. Ти — поганий приклад того, як дискваліфікують молодого технічного спеціаліста, яких не вистачає. А якщо ти повернешся в інженерно-технічний колектив, тобі життя ще довго не буде. Будуть глузування, а може ще гірше — провокації. Отож міркуй старанніше і роби висновки. Доля у тебе складна, але з одним виходом. Шукай його. Знайдеш. Ти хлопець розумний і сміливий.

Федоров замовк. Його монолог мене вразив. Він сказав те, що утримувалось у мене на рівні підсвідомості. Тепер воно перейшло у свідомість. Питань стосовно спостережень і питань до Федорова не було. Все переконливо. Щоб перевести розмову в інше русло, я спитав:

— А чому ти, Валентин, так рано посивів?

— Відповідь і проста, і складна. Під час першого свого бойового вильоту я попав у потужні турбулентні потоки. Їх тут, у Калмицьких степах, влітку не нарахуєшся. Ці потоки разом зі смерчами — дуже серйозна загроза. Мене кидало то вгору, то вниз, а на завершення увійшов у штопор. Бовтанка була такою сильною, що я не міг катапультиватись, був на межі втрати свідомості, руки були неначе свинцеві. Коли я все-таки катапультивався, земля була від мене не далі як за тисячу метрів. А літак продовжував падати в горизонтальному положенні, кружляючи хвостом навкруги свого носа. Якусь мить ми летіли поруч, а як розкрився парашут, літак ледве не зачепив мене. На ранок наступного дня я себе у дзеркалі не впізнав.

— А хто був твій інструктор?

— Капітан Поляк, а теоретичні заняття вів полковник Кедрус, Герой Радянського Союзу. Але ніхто з них не наводив прикладів такої ситуації, у якій я опинився.

Якщо Федоров дійсно шпигун, то легенда про штопор невдала, тому що його знають ще курсантом інші пілоти.

На тому я попросив вибачення за турботу, подякував Валентину за мудрі поради і попросився з ним та його дружиною.

Повертаючись додому, я був під впливом зробленого Федоровим аналізу моєї долі. Нічого компрометуючого в його квартирі і поведінці я не побачив. І не хотів бачити. Попову відповів, що ходив марно. Він попросив написати це докладніше. Але цього не трапилось, бо не міг я писати про щирі, відверті поради Валентина у доносі. Це легко можна використати, як агітацію Гончарука до втечі з армії, тобто за антирадянську агітацію, за підрив боєздатності армії. Чесно кажучи, трохи дивно було чути, щоб росіянин, москвич, підштовхував хохла бігти геть з армії. Скоріше навпаки: руський пілот за логікою, за менталітетом імперської душі мав би агітувати мене за зворотнє. Тут щось можна було б наскребти проти Федорова. Та мені імпонувало інше — в результаті візиту я став ближче до прислів'я: пішов за шерстю, а повернувся постриженим. Його поради показались мені ціннішими, ніж його можлива зрада. Тим більше що явних доказів його шпигунства я не помітив.

До цієї теми — зв'язку з КГБ — ми ще повернемося після наступної глави.

КАР'ЄРНА КАТАСТРОФА

Часто можна чути, навіть без прив'язки до військових, таке прислів'я: той не солдат, який не мріє стати генералом. Хочеться продовжити: той не офіцер, який не здатний до підвищення по службі. Передбачаю заперечення: а якщо немає вакансій, то що, по трупах лізти? Але і тут в розпорядженні суспільства є чимало гумору, який надихає. Наприклад, слова з відомої пісні: «Буду я точно генералом, если капрала переживу». А ще виразніше цю думку виклали творці пісні в словах: «Готовься к великой цели, а слава тебя найдет». Читач пам'ятає слова Некрасова: «Поэтом можешь ты не быть, но гражданином быть обязан». А покійний доктор філософських наук, завідувач кафедри філософії Одеського національного політехнічного університету Арнольд Цофнас прив'язав ці слова до своїх аспірантів таким чином: «Вченим можеш ти не бути, але людиною — зобов'язаний». А мені, що-правда, стосовно моєї ситуації, ближчі слова Тараса Шевченка: «Борітеся — поборете». В цих словах не тільки великий визвольний заклик, але і зрозумілі кожній людині правила, методологія, життєва настанова.

1961 рік. Партія виконувала рішення XXII з'їзду КПРС, який прийняв третю програму, де мова йшла про комунізм, до якого рукою подати, залишилось тільки завершити будувати розвинутий соціалізм. Засоби масової інформації на всі лади роздували міф про побудову справедливого суспільства рівних можливостей. Цьому були присвячені по понеділках політзаняття, партійні збори всіх рівнів, звичайно, з прив'язкою до конкретних завдань життя, училища, полку, ескадрильї, ланки, пілота, техніка, солдата-механіка. На одному з відкритих партійних зборів (а на таких зборах мусять бути присутні і позапартійні) спочатку у доповіді секретаря партійного комітету, потім у виступах командира полку, а потім і замполіта го-

ловний акцент робився на тому, що наша ескадрилья за всіма показниками у бойовій, політичній і навчальній підготовці зайняла перше місце за підсумками соцзмагань серед всіх підрозділів і полків Качинського училища. А виступ секретаря комсомольського бюро цієї ескадрильї лейтенанта Гончарука на звітно-виборчій конференції комсомольської організації Качинського училища визнано найкращим і буде опубліковано в окружній газеті.

Не хочу лукавити: приємно бути попереду у добрій справі. Яюсь зручніше, скажімо, в строю дивитись на відкриту дорогу, ніж у потилицю бійця, що стоїть попереду. Від гонору ніхто не застрахований.

Замполіт майор Неграмотнов з гордим красивим носом, скоріше блондин, ніж шатен, очевидно, єврейського походження, після зборів запросив мене до себе.

Коли я після стуку відчинив двері кабінету, майор встав з-за столу, пішов мені на зустріч, подав руку і запросив сісти. Він повторив коротко те, що казав учора на зборах. Підкреслив, що командування училища вітало нас з перемогою. Раніше більше картали, ніж добре казали.

— Григорію Івановичу, — сказав майор, — ми порадились і вирішили вас представити до присвоєння позачергового військового звання. Чи ви не будете заперечувати?

— Буду, — відповів я.

— Чому?

— З декількох мотивів. По-перше, завершується термін чергового присвоєння мені воїнського звання. По-друге, такі ваші дії викличуть непорозуміння і незадоволення особового складу не тільки ескадрильї, а і полку. А по-третє, якщо я заслуговую на вашу і командира полку ласку, відпустіть мене в академію. У наступному році у мене з'являється право на вступ до академії, тому восени цього року вже будуть підстави для подання заявки на мене.

— Якщо так, тоді зачекайте хвилинку, — сказав майор і майже вискочив з кабінету.

Поки я чекав, звернув увагу на інтер'єр його кабінету. Світла шафа з томами четвертого видання творів Леніна та матеріали ХХІІ з'їзду КПРС. На стіні велика політична карта світу, на другій, над головою у замполіта, портрет Хрущова, першого секретаря ЦК КПРС. На столі — приладдя для ручок і якась баночка для олівців.

Прийшов майор, посміхається — командир дав згоду.

— Товаришу майор, а можна запитати, чи можна мені в академію імені Леніна, яку закінчили ви?

Він задумався і каже:

— Якщо чесно, то мені треба проконсультуватись з політвідділом. Ви самі розумієте, що ситуація нестандартна. Приходьте в цей самий час в четвер. Можливо я встигну дізнатись думку свого керівника по політичній лінії.

Я подякував майору за прийом та вибачився, що підкинув йому нові клопоти.

У четвер майор зі стурбованим обличчям повідомив, що він мав розмову з політичним керівництвом. Ви, каже, за посадою відповідаєте вимогам до кандидатів. А як за суттю? Що можна зробити до осені, щоб ви потягнули за профілем.

— Нічого не треба тягнути. У мене є власні публікації у воєнних і обкомівських газетах. І я прошуся не на факультет політичної роботи, а на факультет журналістики. Мої оповідання, різні інші матеріали читав капітан Білогорцев. Вони йому сподобались.

При згадці прізвища Білогорцева обличчя майстра зблідло.

— Ви що, дружите з Білогорцевим? — спитав майор, вочевидь, згадавши невдалі для мене і вдалі для Білогорцева комсомольські збори.

— Товаришу майор, він мій комсомольський ватажок, це по-перше. А по-друге, то комсомольці зробили свій вибір, а не Білогорцев. До того ж, якщо мені вступати до академії, то Білогорцев мусить дати комсомольську характеристику.

— Добре, — сказав замполіт, — на цьому тижні я дам вам остаточну відповідь.

На тому і розпрощались.

В п'ятницю при виході з їдальні, у бесідці під грибок, на мене очікував майор Неграмотнов. Коли я вийшов, він підійшов, взяв під руку, повів подалі від сторонніх очей в бік штабу і каже:

— Ваше питання вирішилось позитивно, при умові, що ви вступите в партію. Ми вас підтримаємо, а ви подбайте про те, щоб комсомольці дали вам рекомендацію. Питання не просте, з огляду на вашу вимогливість та непередбачувану поведінку Білогорцева.

Перша половина 1962 року пройшла в штатному режимі, хоча й були деякі незначні особливості. У зв'язку з тим, що на горизонті з'явилася академія імені Леніна, стали неактуальними заняття в десятому класі вечірньої школи. Я став учнем заради матема-

тики за програмою середньої школи, тому що мав намір готуватись в академію за програмою мінімум, тобто в інженерну імені Жуковського, хоч, відверто кажучи, і техніку, і авіацію у моїй душі поволі почав витісняти потяг до гуманітарних наук. Тоді ще я начебто боявся зізнатися собі, що у тій самій душі зароджується протест проти самої військової служби. Мені боязно було в цьому собі зізнатися з причини приреченості на військову службу. Про звільнення в запас годі й думати, кругом правова, моральна, кримінальна «бетонна» стіна. Будучи учасником різних бесід з молодими офіцерами-холостяками, які теж замислювались про своє майбутнє (про декого з них скажу нижче), наслухався чимало невтішних прогнозів щодо «технічного» життя.

Перший. Наймоторошніший. Стандартний. Змиритися з долею. Тягнути лямку техніка літака. Нікуди не рипатись. На цьому шляху будуть важкі та легкі будні. Дадуть старшого техніка-лейтенанта. Одруження, діти, пенсія, звільнення в запас. На «гражданке», можливо, отримаєш квартиру.

Другий. Академія. Але не всі учасники таких розмов могли серйозно думати про неї. У полку майже три сотні офіцерів, в академію раз на рік відпускають одного пілота і одного техніка, а далі невідомо, чи складеш вступні іспити. До вечірньої школи зі мною ходив тільки старший техник-лейтенант Князев, якому було двадцять вісім років. Він вже мав сім'ю: дружину і хлопчика п'яти років. Для вступу до академії у нього залишився останній шанс — поступати можна було до двадцяти дев'яти років, не старше. А конкуренція була велика — за віком могли випробовувати долю десятки офіцерів (до речі, шанс на вступ давали лише один).

З іншого боку, чимало військових задовольнялось досягнутим — з різних причин. В ті післявоєнні роки офіцери користувались повагою навіть серед вчителів середньої школи, осіб з вищою освітою, не кажучи вже про селян. Хтось зі співрозмовників казав: «Маю шматок хліба, мене одягають, забезпечують відпускними, проїзними, батьки пишаються мною, дівчатам подобаються офіцери. Хіба цього мало?»

Третє можливе майбутнє. Це звільнення за станом здоров'я. Для льотчиків, часто всупереч їхнім бажанням, такий варіант був доволі реальний. Для техніків, багатьох, недосяжна мрія. Казали (при мені такого випадку не було в полку), що комусь вдавалось успішно симулювати хворобу. А за моїх часів був такий випадок. Звільнювався

за станом здоров'я начальник медико-санітарної служби, симпатичний, непримітний, єврейського походження майор. Коли він з дружиною сідав у свій останній у Котельниковому поїзд, молоді офіцери, які його проводжали, нарешті почули те, що він обіцяв відкрити їм в останню мить, перед самим відправленням потяга: «Падайте, падайте. Можете обісцятися. Потренуйтеся й робіть це красиво». Але ніхто не пам'ятав, щоб сам майор коли-небудь падав. Значить, він робив щось хитріше.

Четвертий можливий шлях молодих офіцерів в майбутнє. Один з найважчих, принизливий і короткий: п'янки, алкоголізм, дебоші. Закінчувався такий шлях спочатку судом офіцерської честі, потім розжалуванням до молодшого лейтенанта, звільненням з чорною характеристикою, або ж відправленням до психлікарні, або ще гірше — військовим трибуналом і в'язницею.

Звичайно, я орієнтувався на другий шлях. Про інші навіть боявся думати. Мені вже здавалось, що я створений для чогось іншого, чого немає серед цих безкінечних, монотонних військових занять, пригнічуючих військових іграх, безкінечного гуркоту реактивних двигунів та формуючої атмосфери, що перероджує всіх на один, інтелектуально обмежений лад і консервує емоційний світ людини. Орієнтир-то в мене був, але в підсвідомості, десь глибоко в душі вже народжувався антиорієнтир.

Щось трапилось з детективом Поповим. Він став відноситись до мене прохолодніше. Сухо вітався, здавалося, без потреби уникав мене. Ця інтрига мене зацікавила. Навіть захотілось з ним поговорити — можливо, вдасться з'ясувати причину його пригніченості.

Потрібен був відповідний привід. Невдовзі такий знайшовся.

Мені частенько доводилось їздити до Волгограду. Там я провів майже рік. Тягнуло подивитися на Волгу, на центр міста, на Алею Героїв, на порт, на дебаркадер, що перетворився на плаваючий ресторан, а особливо — побачитись з моїми колишніми господарями, у яких я знімав квартиру недалеко від кінотеатру «Родина», нижче вулиці Кубанської. Одного разу, коли я повертався до Котельникового у купейному вагоні, мене запросили до свого купе дві дівчини-провідниці. Привід був наче правдоподібний: у однієї з них день народження, а офіцерів-авіаторів вони дуже поважають. Подарунка у мене, звісно, не було, і я протягнув іменинниці, здається, двадцять п'ять карбованців. Вони стали частувати мене

горілкою, смачною закускою. Потім одна під якимось приводом зникла і привела провідницю з іншого вагону. Попереду був ще довгий шлях — Агбонерово і далі. Я трохи захмелів, попросив у них пробачення і вже налаштувався йти до свого купе відпочивати. Тут провідниця з іншого вагону попросила мене щось залишити на пам'ять, щоб, мовляв, ще зустрітися. Я знизав плечима. Вона запропонувала хоч би накреслити контури літаків нашої частини. Від того, як швидко у неї з'явилися папір та олівець, хміль з моєї голови кудись зник. «А навіщо?» — подумалось мені. Але прохання було таке дивне, що я все ж присів. Взяв олівець і накреслив контури літака МіГ-15УТІ. Їм здалося мало, подиву цей літак у них не викликав. Вони попросили накреслити ще якийсь. Я накреслив МіГ-17біс. Вони трохи задовольнились. А провідниця з іншого вагона попросила накреслити ті літаки, що я вивчав в училищі. Це вже було грубо. Занадто. Я пообіцяв, що зроблю це в нашу наступну зустріч, і відправився подрімати. Це був непоганий привід для зустрічі з Поповим. Я записав, як все було, і при першій зустрічі з ним непомітно поклав записи йому в кишеню. Через два тижні він мене запросив в кабінет директора школи. Для порядку спитав, як життя, як настрої. Він уже знав про мою розмову з замполітом. Потім сказав:

— З вашою «творчістю» ознайомились нагорі. Ви діяли бездоганно. Добре, що не намалювали МіГ-21, який з'явився в нашому училищі і з яким ви добре знайомі. А чому власне ви запідозрили дівчат у нездоровому інтересі?

— По-перше, через появу найбільш настирної з іншого вагону. По-друге, ця залізнична гілка єдина, що пролягає через весь Калмицький степ аж до Північного Кавказу, до України. На цьому шляху багато військових точок. Рух офіцерів чи взагалі військових цією залізницею, безумовно, інтенсивний. Не можна навіть допустити, щоб вона не була під контролем ваших служб, не обслуговувалась ними.

На тому розійшлись, без будь-яких домовленостей про наступну зустріч. Було ясно: Попов вирішив — чи то сам, чи то йому наказали, що більш вірогідно — не зміцнювати зі мною стосунки. Може злякались, що я його переграю? Цей висновок з мого побачення з КГБістом мене надзвичайно насторожив.

Пам'ятаю комсомольські збори, на яких мені давали рекомендацію в партію. Я для солдатів був у двох іпостасях:

безпосереднім начальником бойової підготовки, внутрішньої та караульної служби, і водночас секретарем комсомольського бюро. Моя командирська вимогливість часто вступала, бо не могла не вступати, в суперечливість з комсомольською, так би мовити, гуманітарною роботою. Важко навіть уявити відсутність незадоволених мною серед солдат. Виступи були різні. Більшість на підтримку. Вніс перелом мій земляк, одесит Євдокімов.

— Товариші, — сказав він, — товариш лейтенант збирається у відпустку. Якщо ми йому не дамо рекомендацію, його можуть затримати для з'ясування обставин. Я пропоную дати йому рекомендацію, не такий він вже й поганий. Нехай він іде у відпустку: ми від нього відпочинемо, а він від нас.

Регіт, вигуки. Голосували. «За» — одногolosно. Другу рекомендацію дав інженер третьої ескадрильї капітан Тетерін, третю — старший техник-лейтенант Іван Дузь, родом з Вінниччини. Він вже збирався на пенсію.

У льотній підготовці особливістю четвертого року навчання було те, що курсанти завершували програму управління літаком. Вона завершувалась нормативним пілотуванням на бойовому винишувачі. Для цього ескадрилья перебазувалась знову на аеродром в станиці Зимовники, районний і регіональний центр Ростовського раднаргоспу. Основні роботи з благоустрою виконувались об'єднаним батальйоном аеродромного і технічного обслуговування (ОБАТО). Літаки переганяли льотчики. Їх там зустрічала частина техніків, що від'їхала заздалегідь до Зимовників, а частина ІТП відправляла літаки з Котельникового.

Курсанти, механіки, офіцери прибули на все готове: льотний склад і курсанти розташовувалися у бокових просторах приміщеннях ангару, технічний — в окремих будиночках для особового складу німецьких люфтваффе, для солдатів були облаштовані намети.

Польоти розпочались вчасно. Погода в тих краях переважно сонячна. Виконання програми розпочалось і здійснювалось в штатному режимі.

Мене прийняли в партію. Замполіт прилетів з Котельникового, щоб бути присутнім на зборах. А після одногolosного голосування привітав мене і сказав:

— Окружна газета опублікувала уже декілька ваших заміток. Ці газети ми ще не переправили сюди. Начебто справа рухається так, як ми з вами передбачали.

Я уточнив:

— Не ми, а ви та командування планували, — і додав: — Газета Ростовського обкому партії «Степная новь» розмістила два моїх оповідання.

— Прекрасно. У вересні подаємо рапорт для включення вас в список осіб, яким буде надано право поступати в академію у наступному році.

Я застеріг його, що в полках училища, навіть у нашому полку, є чимало претендентів, у яких закінчується віковий ценз. Комісія може зважити на це і надати їм перевагу.

— В мене немає сумніву, що ваша кандидатура прохідна. У разі ускладнення ситуації командування училища має право на виняток — направити одну кандидатуру понад план. Саме так і мене послали в академію.

Час плинув. Якимось несподівано по військовому зв'язку мене викликав капітан Білогорцев і попросив приїхати в суботу до Котельникового. Він влаштовує банкет з нагоди його призначення на нову посаду і має щось важливе мені сказати. Ця зустріч відбулася у тому самому ресторані на залізничному вокзалі. Було декілька офіцерів — як пілотів, так і техніків. Ще декілька осіб чоловічої і жіночої статі в цивільному, яких я не знав. Виявляється, що зібралися гості за декілька годин до відправлення поїзда Волгоград — Ростов, на якому має відправитись — можливо, назавжди — Білогорцев.

Після погамування апетиту і виголошення тостів частина гостей встала з-за столу. Білогорцев легенько кивнув мені головою, мовляв, вийдемо на перон. Він дав мені сигарету, сам закурив і сказав таке:

— Гриша, мене направляють на острів Врангеля командиром світло-радіобатальйону. Я був у штабі округу, намагався щось змінити. У мене сім'я.

Перед моїми очима на мить з'явилась фотографія в журналі «Авиация и космонавтика», де хлопчик років чотирьох в авіаційному картузі сидить на стільці, на спинці якого висить кітель капітана. Малий дивиться на портрет Юрія Гагаріна в якомусь

журналі. Під фото — підпис: «Скорее бы в космос». Це був синок Білогорцева.

— Мабуть, це тимчасово і ненадовго. Сім'я нехай почекає тут — у тебе ж квартира в ДОСі непогана. Крім того, на півночі рік за три. Гарний коефіцієнт! Повернешся — і одразу на пенсію. Це не таке вже й важке завдання.

— Про себе я сам подбаю. Попереду ще відділ кадрів Далекосхідного округу. Зараз мова про тебе. Уяви собі, що командування нашого училища на запит штабу подати кандидатуру на цю посаду назвало мене і тебе. А чому вони на тобі не зупинились, я не можу здогадатись.

— Вікторе, над цим ребусом можна поміркувати. Можливо, для нашого керівництва позбутися тебе більш актуально, ніж мене. Можливо, на рівні відділу кадрів штаба округу є свої аргументи. Ти ж був у них — чому не спитав?

— А можливо, — сказав Білогорцев, — керівництво хоче уникнути зауваження щодо розбазарювання технічних кадрів. Очікується якась авторитетна комісія з Москви.

— Добре, Вікторе, що ти мені сказав про це. Я поміркую.

Він обіцяв написати мені листа з Владивостока після розмови з керівництвом відділу кадрів.

Після цієї бесіди в моїй голові з'явилися різні здогадки. Питати щось у командирів — тільки собі нашкодити. Вони, звісно, не скажуть, але подумують, що я або провокатор, або плетуха, інтриган. Якщо правда те, що говорив Білогорцев (цілком можливо, що він, майстерний інтриган, хотів посяяти непорозуміння між мною та керівництвом), то незабаром щось проясниться.

То були мої міркування та плани. Вони могли справдитися, якщо це накреслено моєю долею. Доля ніколи не дозволяє втручатись в її таємниці, відкривати, так би мовити, сейфи доленосних проектів. Якщо людині вдається чогось досягти, значить їй пощастило відгадати, натрапити на свої стежки у дрімучому, доле-носному лісі свого майбуття. А якщо плани людини не узгоджені з обставинами, можливим підводним камінням, не прораховані, не передбачені всі ризики, то, відповідно, чекай малих і великих невдач. Доля любить передбачливих людей. Вона інколи неначе допомагає їм.

Але люди знають безліч подій різних масштабів, коли особі не дано ні передбачити, ні змінити їх. Залишається кому бороти-

ся, кому підлаштовуватись, кому страждати, кому померати, кому стати осторонь і чекати, сподіваючись на краще, кому будувати нові проекти своєї долі з урахуванням нових обставин.

Пам'ятаю той льотний день. Чудова сонячна погода. На небі ні клаптика хмаринки. Літак — розвідник погоди повернувся з повітряних льотних зон. Кругом чисте небо у радіусі п'ятсот кілометрів. Командир ескадрильї виступив перед вишикуваним особовим складом льотчиків, техніків, курсантів, механіків і закликав всіх до найвищої зібраності, відповідальності саме сьогодні. Уже всі знали — розпочинаємо самостійні бойові вильоти курсантів на МіГ-17біс.

У мене теж був свій план, і як у помічника командира ескадрильї, і як у комсомольського вожака. Мені хотілось першому курсанту, який здійснить перший бойовий виліт, присвятити «Бойовий листок». Я спитав керівника польотів майора Полтева, хто полетить першим.

Він сказав:

— Курсант Бистров.

Я знав цього курсанта добре. Чорновоłosий, красивий, стрункий, високий. Серйозний, дисциплінований. Старанно вчився. А ще

МІГ-15 УТІ

він любив мою сусідку, Валю Філатову. Одного разу був такий випадок: повертаючись у суботу пізно ввечері додому, я проходив мимо лавки, зверху й донизу прикриту гілками розкішного дерева. На лавці сиділа ледве помітна пара. Я про щось замислився і не звертав увагу на молодих, які начебто цілувалися. А коли зрівнявся з ними, з лавки несподівано зірвався курсант Бистров і віддав мені честь. Я відповів йому теж підняттям руки до козирка і автоматично сказав:

— Продовжуйте, товариш курсант!

Він трохи зніяковів. Валя хихикнула. А я попрямував додому, зрозуміло, не надаючи жодного значення цій зустрічі. Але коли я прийшов до казарми, після команди днювального «Струнко» й доповіді про те, що нічого у підрозділі за минулу добу не трапилось, і його команди «Вільно» у відповідь на мою команду, декілька голосів, неначе змовившись, крикнули: «Продовжуйте, товариш курсант!» Це мені нагадало про вчорашню зустріч з Бистровим. Я посміхнувся і мовчки зайнявся своєю справою.

Я спостерігав, як Бистров сідав у кабінку, одягав парашутну систему ременів, закріплювався ременем катапультного крісла. А коли технік Волошин все перевірів і спустився на землю, я попросив у нього дозволу піднятися до курсанта. Побажав йому успішно виконати завдання першого бойового вильоту і сказав:

— Як повернешся, ми присвятимо тобі «Бойовий листок».

Я зичливо посміхнувся йому, легенько торкнувся плеча, закрив «ліхтар» (*плексигласова верхня частина кабіни*) і спустився на землю. Волошин прибрав легеньку стрем'янку. Ми вдвох відійшли на безпечну відстань. За мить було видно, як Бистров доповідає в шоломофон, що до вильоту готовий. Спочатку засвистів, потім заревів реактивний двигун. Механік відключив пересувний аеродромний акумулятор. Бистров підняв прощально ліву руку, ми всі троє віддали йому честь. Літак рушив і начебто поспішив до початку злітної смуги.

Ми прийшли в «квадрат». Попили газованої води, якої під час польотів вдосталь. Не встигли сісти на лавки під тентом, як почули в динаміку команду:

— Півсотні один! Вам зліт!

Літак на максимальних обертах двигуна розбігся і ринувся в небо. Мені чомусь не сиділось. Я від самого підйому все не міг розгадати сон. Зазвичай мені вдавалось тлумачити сни, принаймні

в загальних рисах: приємний буде день чи сумний. А цієї ночі майже нормально не спав: безперервне мигтіння десятків облич, транспорту, літаків, якихось птахів, наче гав. Жодної дівчини чи жінки — передвісників вдачі.

Ще раз передивився, чи все готове до підготовки «Бойового листка». Бланк листка, олівці, туш — все чекало повернення Бистрова. Ще декілька літаків пірнули в небо з дебютантами бойових польотів. Небо навколо Зимовників наповнилось командами і доповідями. Ось динамік вирвав з ефіру:

— Півсотні один завдання виконав. Дозвольте покинути зону.

Я підморгнув Волошину. Він задоволено посміхнувся. Знову газ-вода, знову прогулянки навколо тенту. І раптом:

— Півсотні один! Чому мовчите? Вам час проситись на посадку!

У динаміку тиша.

— Півсотні один! Якщо порушили зв'язок, дозволяю йти на посадку самостійно. У вас газу залишилось обмаль.

«Квадрат» завмер. Потім:

— Півсотні один! Подивіться на паливомір. Якщо пальне закінчується і ви не встигаєте дотягнути до смуги, наберіть висоту і катапультуйтеся.

МІГ-17 біс

Всі почали вдивлятися в блакитне, бездонне, якесь загадкове, загрозливе небо.

Керуючий польотами продовжував командувати іншими літаками. Він наказав всім покидати зони і повертатись на аеродром, а тим, хто на старті, припинити підготовку до вильоту. Ми всі зібрались у квадраті, за винятком зустрічаючих свої літаки.

Ми дихали одним очікуванням: аби був живий! Не минуло й півгодини, які здалися нам вічністю, як черговий по військовій частині покликав командира ескадрильї до телефону. Той скочив в кабінку маслозаправника і поїхав. Через деякий час він повернувся і вигукнув, не виходячи з кабіни:

— Санітарна машина, інженер ескадрильї, наряд внутрішньої служби — за мною! — і вирушив в сторону станиці.

Біля будинку райради їх чекав голова і ще декілька осіб. Серед них були чоловік і жінка — свідки. Вони розповіли, що сапали на городі, почули вибух, підняли очі і побачили, як над полем пшениці дивно кружляв, падаючи, літак, і як швидше за нього упав пілот і ще якийсь предмет.

Командир взяв очевидця, і всі попрямували в степ. Кругом було безмежне поле зеленої пшениці, яка щойно викинула колосся. Літак лежав неушкоджений на фюзеляжі. Тільки трубка приймача повітряного тиску була трохи пригнута до землі. Все свідчило про те, що літак падав поволі, горизонтально до землі. Бистров лежав у декількох десятках метрів від літака з нерозкритим, невідстібнутим парашутом, який виліз з сумки, що лопнула, і гармошкою розстелився біля нього.

За декілька метрів від Бистрова лежало перевернуте крісло. Кільце на поручні крісла, до якого кріпиться фала аварійного розкриття парашута, було порожнє. Всім стало ясно: літак увійшов у штопор, пілот катапультиувався, а парашут не розкрився тому, що фала не була закріплена. Пілот намагався вирвати кільце аварійного розкриття парашута, про що свідчив порваний в районі серця комбінезон, але йому це не вдалося: чи то не зміг його знайти, чи то не вистачило часу.

На аеродромі один за другим сідали літаки: командувач ВПС округу, начальник училища, літак-лабораторія з Москви, і ще, і ще.

З Бистровим ніби все ясно. А от що буде з техніком Волошиним, який випустив літак, не проконтролювавши закріплення фали, — страшно навіть подумати. Відразу служба заарештувала формуляр

літака, зошити Бистрова та інших курсантів, у яких законспектовані лекція і тренаж виведення літака зі штопору. На перенесеному на пізніше обіді Волошина не було. Офіціантки Рая і Люся навіть не питали, де він. Уже всі про все знали.

Я ніяк не міг заспокоїтись. Пішов до свого літака номер 98, розпломбував його (він не літав, але був закріплений за ескадрильєю і формально за мною), сів у крісло, дістав з кишені карабінчик, яким фала закріплюється за кільце на поручні крісла (таких карабінчиків вдалось і на чохлах літаків), зачепив за кільце і спробував можливі положення карабіна.

Мушу пояснити читачеві, що саме привело мене до літака. Справа в тому, що коли я проводжав Бистрова, не міг не перевірити зайвий раз фали. Карабінчик був зачеплений, але я не надав значення тому, що він не ліг на бік, а чомусь стирчав вертикально. А тепер це положення карабіна якось блискавично з'явилося в мене перед очима, тому я й побіг до свого літака.

Без зусиль я поставив карабін у вертикальне положення відносно крісла. Він став так легко тому, що кільце застрягло між нижньою і верхньою пластинками карабіна і не досягло дна його гачка. Я взяв ручку управління літаком і маніпулював нею в різні сторони, навіть такі непередбачувані, які може здійснювати пілот, що потрапив в смертельно небезпечну ситуацію — штопор літака на малій висоті. Уже при першому торканні ліктем карабіна він зі дзвоном зірвався з кільця. Значить, Волошин не винний. Експлуатаційною інструкцією не передбачене таке хибне положення карабіна, і ніяких застережень проти цього немає.

Боже мій, якими емоціями у той день було наповнене серце: з одного боку, трагічна смерть курсанта, а з іншого — з'явилася надія врятувати Волошина.

Я зайшов у приміщення до Волошина. Він лежав на ліжку в комбінезоні, почорнілий, з тупим поглядом в стелю. Мені не хотілось передчасно радувати його своїми висновками: скажи йому, так він зараз, як божевільний, понесеться до комісії, а пояснити толком нічого не зможе і тільки все зіпсує. Я мав зробити це сам через декілька причин. По-перше, так би мовити, свідком у цій справі та автором експерименту був я, і тому саме мені необхідно було про це доповісти. По-друге, моє спостереження могло допомогти уникнути таких випадків в подальшому.

Тож я сказав йому наступне:

— Якщо тебе викличуть на бесіду або приведуть під арештом до начальника московської комісії, ти скажеш: перед тим, як вам відповідати, прошу поговорити з лейтенантом Гончаруком. А якщо мені раніш за тебе вдасться прорватися до столичного полковника, то тебе можуть і не викликати.

Волошин подивився на мене, як на чорного гумориста, і мені здалося, у нього на очах виступили сльози — чи то надії, чи то безнадії.

— Волошин, — сказав я, — думай над тим, яким коньяком ти мене будеш частувати, — і з цим вийшов.

Коли йшов жилмістечком (а воно було переповнене різними чинами — не встигали честь віддавати), зустрів інженера ескадрильї капітана Болдирєва. Він був сам не свій. Згорбився, став ніби ще меншим. Технік ланки Александрюк десь зник. Його шукали і не знайшли. По дорозі до начальника комісії зустрів інженера полку майора Калажварі.

— Прошу, допоможіть мені зустрітись з високим московським начальником.

— Для чого він вам? Він і без вас завантажений. Я забороняю вам звертатися до нього.

— Товаришу майор, а ви забули, що я не ваш підлеглий? Ваш наказ можу і не виконувати, — відповів я.

Не дочекавшись його реакції, пішов до начальника комісії, уже не звертаючи уваги ані на інженера училища, ані на якихось ще полковників.

— Товаришу полковник, — звернувся я до керівника комісії, — технік-лейтенант Гончарук. Дозвольте звернутися. Якщо ви не вважаєте за труд підійти зі мною до літака, то будете свідком невеликого, але дуже корисного відкриття стосовно сьогоднішньої події.

— І так все ясно, — сказав він.

— Немає меж відкриттям, — заперечив я і ще раз запросив його до свого літака, який на щастя стояв близько до ангару.

— Тільки швиденько, — попросив він, — у мене ще багато роботи.

Ми підійшли до літака. Спочатку я піднявся по драбині в кабіну, а потім попросив і його піднятись та спостерігати за рухами моєї правої руки, особливо уважно в районі поручня, де я зачепив карабінчик за кріпильне кільце фали. Я продемонстрував йому декілька разів, як легко зісковзує карабінчик з кільця, якщо

він не заглиблений як слід. Полковник задумався. Тоді я показав йому, як мені здавалось, найкращий вихід з ситуації: спочатку фалу зав'язати одним вузлом за поручень крісла для страховки і тільки потім чіпляти карабін.

Полковник подякував, сказав, що все зрозумів, залишив мене біля літака, а сам майже побіг до приміщення. За годину московський літак взяв курс на Москву.

Мене розшукали інженери училища, полку, ескадрильї і стали питати, що я йому сказав і що показував. Я спитав:

— А він що, вам не розповів?

— Ні, — сказав майор Калажварі, — тільки пообіцяв, що завтра про все дізнаємось, а поки наказав польоти зупинити.

— Товаришу майор, якщо він вам не сказав, то і я не маю права, — відповів я і попросив вибачення.

На другий день була депеша від Главкома ВПС маршала Вершиніна про те, що надалі при вкладанні парашута у крісло фалу необхідно спочатку закріплювати одним вузлом за поручень, і тільки потім карабін чіпляти за кільце. Волошин повеселішав, але до цього часу коньяк так і не поставив.

За тиждень у «Бюлетене ВВС» з'явилась інформація, що комісія на чолі з таким-то полковником встановили істинну причину нерозкриття парашута під час штопору літака у такій-то військовій частині. Зроблені відповідні висновки. Комісія заслуговує на відзначення.

А ми на третій день після загибелі Бистрова (його батьки довго їхали з Москви) зранку полетіли з замполітом Неграмотновим на Як-12 до Волгограда. Привезли десять вінків. Поховали Бистрова під звуки оркестру і салюту з карабінів СКС. За тиждень все стало як раніше. Я переконав курсантів, які хотіли залишити його ліжко та речі в казармі, що цього не слід робити. Існує в народі традиція: все, що належало покійнику, роздати чужим. А він має залишитись у нашій пам'яті.

Я часто думав про Бистрова і глушив в своїй душі можливу свою провину в його загибелі. Про це свідчить вірш, написаний про Валентина уже декілька років по тому. Вірш опублікований в книзі «Газетна пам'ять».

При зустрічі з майором Калажварі я почув від нього зауваження, що мною не задоволений інженер училища, бо я не побажав роз-

крити зміст моїх розмов і маніпуляцій біля літака з московським полковником. Я відповів:

— Це його бачення, його проблеми. Йому краще було відразу спитати у москвича і не ламати собі голову здогадками. Крім людської, є ще офіцерська честь.

Якщо хтось з читачів візьме під сумнів достовірність цієї історії, пораджу йому найкоротший шлях знайти правду: взяти бюлетені ВПС СРСР за травень-червень-липень 1962 року і знайти там рішення про надійніше закріплення фали парашута на винищувачах. У разі, якщо я збрехав, то з мене належить той коньяк, який не поставив технік літака Волошин. А якщо знайдуться такі (у тому числі і особи, названі у бюлетені), що це їхня заслуга, і звернуться до суду, тоді я їх запитаю: до літа 1962 року були сотні тисяч польотів винищувачів, сотні не розкритих парашутів, то чому ж вони раніше не знайшли істинну причину, а чекали моєї появи саме в Зимовниках саме в той рік?

Знову почались польоти. Даєш виконання програми! Не дивлячись ні на що. Я вирішив зайвий раз не ходити на старт, хоч він був за 50 метрів від будиночків офіцерів технічного складу. Відверто кажучи, мені інколи здавалось, що я поступив помилково, коли попросив Бистрова після польоту поділитись враженнями від першого бойового вильоту. Все говорило про те, що він про щось думав зайве в польоті, якщо не пильнував стрілку приладу, допустив падіння швидкості і звалився в штопор. Виянилось, що лекції і заняття по темі «Штопор і вихід з нього» здійснював той самий полковник Кедрус, Герой Радянського Союзу, що вчив Федорова, молодого сивого лейтенанта, об'єкта мого комічного детективу.

А одного дня з якогось приводу я пішов на старт. І знову динамік вириває з ефіру доповідь курсанта з зони польотів:

— Трясе літак. Вочевидь щось з двигуном!

Керівник наказав негайно припинити виконання завдання і повертатись на аеродром. Наші очі з тривогою були приковані до неба. Незабаром на північному сході з'явився літак. Керівник віддав команду:

— У вас великі швидкість і висота. Йдіть на другий круг.

Винищувач пронісся над командним пунктом. А коли порівнявся з нами, зверху над фюзеляжем вирвався високий тріпотливий шлейф полум'я. Без диму. Командир наказав:

— Катапультуйтеся!

Було добре видно, як катапультиувався пілот. Парашут розкрився, але висоти було мало, швидкість до небезпечного рівня зменшитись не встигла, і пілот швидко впав на землю.

Літак був над Зимовниками. Від пострілу катапульти накрився вправо і упав між цвинтарем і селищем. Командир наказав мені взяти групу бійців для оточення місця падіння. Коли ми приїхали, курсант Єршов лежав на спині на якихось будівельних палях. Подивився на нас, неначе на те й чекав, і закрив очі. Назавжди. Лікар-капітан розпорядився дати кисень, якісь примочки, легенько покласти курсанта на носі, віднести в санітарну машину і повезти його до місцевої лікарні. Кругом у радіусі двадцяти метрів були розкидані уламки літака. У точці падіння стирчали загнані до половини у твердий земляний ґрунт три гармати: одна НР-37 та дві НР-23.

Знову горе. На душі моторошно, прикро, боляче...

З місця падіння літака наш аеродром — як на долоні. Один за одним сідають літаки командирів. Хто на чому їдуть до нас. А знайомий полковник з Москви навіть на паливозаправнику. Всі чекають на нього. Всі в комбінезонах: пілоти в бежевих, ІТП в синіх. Один я — в польовій офіцерській формі: темно-зелена, з тонкої шерсті, гімнастерка, галіфе, хромові чоботи, картуз, португя. Зате все чисте, напрасоване.

Москвич впізнав мене, простягнув руку і каже:

— Знову ви, товаришу лейтенант.

Я у відповідь:

— Товаришу полковник, до вашого приїзду я зробив деякі спостереження та вчинив деякі дії. Якщо буде на те ваша ласка, можу вам доповісти.

— Цікаво, — сказав полковник, — зробіть милість.

Я взяв підготовлену мною заздалегідь гілку-указку і розпочав:

— Зверніть увагу на те, що лопатки турбіни густо забризкані чимось білим, неначе білою фарбою. Такі ж запечені білі краплини на лопатках спрямовуючого колектора. Такі ж білі точки на вихідному патрубку жарової труби дев'ятої камери. Зверніть увагу на те, що дюралевий патрубок кожуха дев'ятої труби в районі форсунки більше розплавлений, ніж знизу. Значить, витікання кerosину розпочалось тут. А ось і момент істини: друга паливна трубка форсунки тріснула. Утома металу. Безладний струмінь розніс паливо по патрубку, по трубі, нарешті по двигуну. Полум'я про-

палило обшивку фюзеляжу, вирвалось назовні. А розпочалось з розплавлення дюралевого патрубка. Ті білі краплини на лопатках турбіни — ніщо інше, як розпорошений від високої температури дюралюміній патрубка. Товаришу полковник, ми з механіками зібрали залишки двигуна, я вишикував всі деталі — сопло, турбіну, направляючий колектор в один ряд на лінію дев'ятої камери згорання з її розплавленим патрубком кожуха. Зверніть увагу: до цього патрубка жодної білої краплини нема — ні на патрубках компресора, ні на самому компресорі, ні на входному соплі. Тобто вплив якогось стороннього предмету виключений.

Полковник на мить задумався. Інженер училища, підвищуючи голос, запитав:

— А яке ви мали право торкатись уламків літака?

— А що, я їх пошкодив? То покарайте мене. Допитливість не гріх. Якщо, не дай Бог, щось подібне знову трапиться, то я не буду чекати вашого прибуття, — відповів я інженерові училища і звернувся до москвича:

— Товаришу полковнику, якщо у вас нема до мене питань, дозвольте іти, мої механіки ще не обідали.

— Лейтенанте, як ваше прізвище? — спитав полковник.

— Товаришу полковник, якщо два тижні тому ви не питали, як моє прізвище, а тоді була більш загадкова ситуація, то навіщо воно вам зараз, — відповів я, взяв під козирок, сказав «Честь имею!» і покинув високе інженерне керівництво.

Потім дав бійцям команду на транспорт, сам сів до кабіни і без оглядки покинув зібрання. Аварійна команда на вантажівках з підйомним краном прибула на місце катастрофи.

Що було далі, читачу не цікаво. Як і у випадку з похоронами Бистрова, ми з майором Неграмотновим знову полетіли до Волгограда за вінками. Нас ті жінки, що плели вінки, одразу впізнали і швидко виконали наше прохання. В момент вильоту з Гумрака аеродром неначе поспішно затягнули чорні хмари, розпочались гроза з блискавками. Нам не давали дозволу на виліт. Я запропонував розтлумачити диспетчеру, що о 15 годині похорон, а ми веземо вінки. На нас чекає багато людей. Замполіт неохоче зв'язався з диспетчером. Він робив все так повільно, начебто хотів, щоб нас затримали. Нам відповіли, що хвилин через двадцять гроза залишить місто. Як тільки на північному небі проясни-

лось, я знову запропонував майору зв'язатись з диспетчером. Він зам'явся. Тоді я попросив:

— Товаришу майор, не турбуйтеся, вінків всім вистачить.

— У вас чорний гумор, Григорію Івановичу.

— Мені здається, що ця гроза саме тепер для нас не випадкова. Чорні дні для полку прийшли. Дві катастрофи — забагато не тільки для полку, але і для дивізії.

— Не турбуйтеся, товаришу лейтенант. Я все зроблю, щоб на вас подали заявку в академію.

— Якщо у мене чорний гумор, то у вас гумор незрозумілий.

— Чому?

— Яка академія? Зараз підуть комісія за комісією. Висновки. Вони ж не напишуть, що літаки старі, метал видихся, трубки ламаються. А напишуть, що занедбана політико-масова робота, є недоліки у патріотичному вихованні. Полетять шапки. Не тільки з полку, а з усіх полків нашого училища можуть заборонити поступати в академію.

— Не турбуйтеся, я вам обіцяв — значить допоможу. У мене є зв'язки. Наскільки я пам'ятаю, ваш брат теж у Москві.

— Товаришу майор, дай-то Боже, щоб ваших зв'язків вистачило для вас. Свого брата своїми проблемами я турбувати не стану. Він у Москві для того, щоб незабаром опинитись подалі від Москви, на Байконурі.

Плинув час. За тиждень відновили польоти. Я очікував на повернення мене на посаду техника літака. Було цікаво, під яким приводом буде це зроблено. І він скоро знайшовся.

Якось під час польотів, перевіряючи вночі караули та пости днювальних, я затримався у караульному приміщенні — механіки напали на мене з різними позавійськовими, не службовими питаннями. Бесіда видалась цікавою. Коли я повертався до свого будинку, то небо на сході вже прояснилось, неначе обличчя рожевошокої красуні у радісний момент. Я відчував, що моя душа, серце, вся суть вступила в якусь нову смугу життя. Кудись збирається летіти. Чимось стурбована.

В будинку нікого не було. Усі чотири техника, що жили зі мною, того ранку були на польотах. Раптом двері ривком відчинились і на порозі з'явився інженер училища зі світою за спиною. Я чомусь згадав слова Ісуса Христа на Голгофі, які в скрутні моменти життя виголошував батько: «Здійснилось». Прізвище цього полковника

я ніяк не міг запам'ятати. Чи то Шахназаров, чи то Шахтрізадов. Моя пам'ять швидко викидає прізвища, які не варті місця в ній.

Він відразу напав на мене, начебто давно готувався до цього стрибка:

— Ви чому під час польотів не на старті?

— Мого літака на старті немає. В мої обов'язки не входить весь час перебувати на старті. Коли це передбачено інструкцією, я завжди там. До того ж я ніч не спав. Перевіряв внутрішню службу, патруль, пости. А чому ви, товаришу полковник, як головний інженер не на старті, а ходите по житлу офіцерів за їх відсутності, та ще й зірвали зі старту інженера полку та інженера ескадрильї? Оце питання!

— Запишіть його прізвище, — скомандував полковник і вийшов з будинку. За ним пішли всі решта.

Після обіду курсанти, механіки, пілоти й техніки пішли на півгодинний відпочинок, а мене щось потягнуло до свого літака, неначе там було моє спасіння.

У наступний понеділок на зборах офіцерів ескадрильї командир доповів, що надійшов наказ начальника училища про повернення мене на посаду техника літака і що штаб округу начебто повідомив, що на посаду помічника ескадрильї по стройовій підготовці невдовзі прибуде стройовий офіцер.

— Товаришу Гончарук, скільки вам потрібно часу, щоб підготувати літак до польотів? — спитав підполковник.

— Стан мого літака краще знають технік ланки та інженер ескадрильї. Як вони скажуть, так і буде.

Зразу підскочив капітан Болдирев. Маленький, зігнутий на правий бік та ще й у поясниці.

— Літак номер 98 до польотів буде готовий завтра, товаришу підполковник.

— А Гончарук буде готовий, товаришу капітан?

— Так точно! — відповів Болдирев.

— А ви що скажете, товаришу лейтенант? — звернувся до мене командир.

— Товаришу підполковник, — сказав я, — якщо такий поспіх, — то я буду просити і капітана Болдирева, і старшого лейтенанта Александрюка допомогти мені, особливо проконтролювати мої дії і самим перевірити готовність літака.

— Буде зроблено, товаришу підполковник, — викрикнув Болдирєв і сів.

— Ну, ось і добре. Бажаю вам успіхів, товариш лейтенант.

Після цього зібрання я переодягнувся в технічний комбінезон і пішов до літака. Розчохла. Взяв журнал підготовки літака, склав перелік необхідних робіт. Позачергово вніс до переліку прогонку шасі. Незабаром прийшов солдат і представився:

— Товаришу лейтенант, мене призначено до вас механіком. Прошу дати завдання.

Я попросив його принести підйомник, допомогти мені підняти літак для випробування шасі. Підійшов технік ланки. Я запропонував йому проконтролювати підйом всіх трьох коліс, а сам сів в кабінку працювати кнопкою гідросистеми. Технік ланки продивився журнал підготовки літака. Зауважень не зробив. До закінчення робочого дня літак був готовий. Рівно о сьомій годині ранку повернувся літак — розвідник погоди. Електрики встановили бортові акумулятори, збройники опустили, а потім підняли лафет з гарматами. Радисти перевірили свою систему, кисневики — свою. Під'їхав заправник пального. Я перевіряв чистоту керосину. Всі баки були заправлені повністю. У інструментальному планшеті всі маркіровані ключі на місці. Підійшов інженер ескадрильї і технік ланки. Я їм доповів, що літак готовий до буксирування на старт. Буксирування завершилось швидко, бо відстань до старту була десь 100—150 метрів.

На шикуванні офіцерів льотного і технічного складу і курсантів командир ескадрильї поставив завдання на льотний день, а потім сказав:

— У кого є запитання? Нема? Тоді є у мене. Технік-лейтенант Гончарук, літак номер 98 до польоту готовий?

— Так точно, товаришу полковник!

Пролунала команда «розійдись». Всі пілоти і техніки пішли до своїх літаків. Командир екіпажу капітан Ракітянський теж підійшов до нашого літака. Я йому доповів, що літак до вильоту готовий. Він повідомив, що наш літак вилетить шостим, наказав курсанту зайняти своє місце в літаку, потім сам піднявся в кабінку. Я став на стрем'янци поруч. Перевіряв надійність кріплення парашутної і крісельної систем, витягнув чеку (загвіздок) запобігання спонтанному вибуху піропатрона, що розташований за спинкою та заголовником крісла. Те ж саме я зробив у кабінці курсанта. Підійшов технік

ланки. Я зліз зі стрем'янки і попросив його подивитись готовність літака до вирулювання. Він піднявся. Подивився, як закритися курсант і допоміг льотчику закрити ліхтар його кабіни. Механік забрав стрем'янку, і ми всі троє відійшли на відстань лівого крила, стали в шеренгу. Було видно, як Ракітянський просить дозволу вирулювати. Потім він і курсант підняли ліві руки, що означає «вирулюю». Ми відповіли йому під козирок, і літак побіг по руліжних доріжках на стартову смугу.

Потім — газована вода, розмови пілотів і техніків у квадраті. Різні були розмови. Інколи можна було почути вдалий анекдот. Потім капітан Ракітянський доповів, що завдання виконано, і керівник дозволив йому взяти курс на аеродром. Раптом серед інших доповідей і команд ми знову почули Ракітянського:

— Я півсотні вісім. Ліві шасі не випускаються. Аварійний випуск не спрацював.

— Ідіть на друге коло по великому радіусу. Спробуйте декілька разів. Якщо не випуститься, виробляйте пальне і приготуйтеся до посадки на фюзеляж на ґрунтовій смузі.

— Зрозумів, — сказав Ракітянський. А із динаміка:

— Повторіть команду.

Ракітянський повторив слово в слово. Я подивився на техніка ланки. Він почорнів. Очі ще більше вийшли з орбіт. Інженер ескадрильї побіг до туалету.

Я на мить уявив наслідки. Найгірші: пілот за півтора метра до землі прибирає важіль пального. Обороти падають. Літак теж майже падає — не на амортизатори шасі, а на смугу. Катапультна чека від запалу спрямована вниз.

Пружинка, що утримує ударник, не розрахована на сильні удари об землю. Якщо ударник розіб'є капслюль, піропатрон не просто викине пілота на тридцять метрів над землею, але й розіб'є його голову об ліхтар, бо ліхтар автоматично зривається під натиском вітру у польоті після першого етапу руху поручня аварійного покидання літака, а вже на другому етапі руху поручня спрацює патрон. А у літаку аж два пілота, два крісла, два піропатрона, дві небезпечні чеки.

Вмить переводжу думки на себе. Чи зробив я все, щоб запобігти нещастю? Учора шасі прогнав, є свідки, в журнал записав. І вмить думка-блискавка: а в формуляр записав? Ні. А заарештовують не

журнал, а формуляр. Вже не слухаю динамік. Кидаюсь до кабіни маслозаправника і командую водію:

— До ангару! Швидко!

Газ-51 під'їхав до самих дверей ангару. Я біжу до полиці формулярів, на ходу знаходжу в кишені авторучку, відкриваю формуляр і пишу: «08.08.1962 року. Прогнав три рази шасі», — і підпис. Формуляр на місце, ручку в кишеню. І в цю мить на порозі з'являється капітан Поляк.

— А що ви тут забули, товариш капітан?

— А ви?

— Я вчора десь загубив гаманець. Там великі гроші. Я думав, що він тут.

Капітан почервонів. Щось хотів сказати. Запнувся. Тоді я кажу:

— А я і не здогадувався, що у вас ще одна професія і ви працюєте за сумісництвом. Але працюєте грубо. У справжнього розвідника на створення нової легенди прикриття має витратитись не більше трьох-п'яти секунд.

З цими словами я скочив до кабіни. Напроти нашої машини стояв заправник палива, яким приїхав капітан Поляк.

Прошло ще з півгодини. Капітан Ракітянський попросив дозволу на посадку. Літак спрямував на ґрунтовку. Мені здавалось, що я вже давно не дихаю, а ноги згинаються в колінах. Нарешті момент істини! Літак легко, без здригання торкнувся землі, проїхав метрів двадцять, схилився на ліве крило. Пілоти відкрили кабіни. Ой, слава Богу!

Поки літак позбавлявся зайвого пального (це необхідно, бо при невдалому зіткненні з землею може статися потужний вибух, тому чим менше пального, тим менший вибух), на нашому аеродромі приземлились декілька не наших літаків. Тут був головний інженер зі штабу ВПС округу, був і мій «похресник», інженер училища, і ще хтось. Я не звертав на них уваги, а думав тільки про те, що могло б трапитись. Аеродромні служби підвезли гігантські надувні подушки, поклали під крила і стали піднімати літак.

Інженер полку почав відкривати лючок доступу до замка шасі. Коли він протягнув у лючок руку і нога шасі випустилась, я перегородив йому та іншим шлях до ніші шасі і сказав:

— Дозвольте мені першому подивитись. Там мусить бути червона мітка у місці запакування троса в тендер. Я вчора її поновив.

Мені дозволили. Я попросив інженера полку, щоб він нахилив голову і переконався, що червона фарба є і на тендері, і на тросі, що висмикнувся з тендера. Всім хотілось подивитись. Вони це зробили. Коли аварійна служба прибирала своє знаряддя, інженер училища підійшов до мене і спитав:

— Товаришу Гончарук, а ви хоч скажете, як вас зовуть?

— Григорій Іванович мене звать, товаришу полковнику, — відповів я, полегшено зітхнувши.

На декілька днів заборонили польоти на всіх видах літаків. Отримали наказ не здійснювати з'єднання троса з тендером, а заплести трос на коуш. За тиждень той самий інженер училища провів нараду з льотним і технічним складом. Я прочитав «Бюллетень ВВС», де було назване моє прізвище. А через пару тижнів у газеті «Красная звезда» з'явилась стаття «На обочине». Я її не читав, але мені сказали, що там добре говорили про мене.

На суботу і неділю всіх секретарів партійних і комсомольських комітетів, комсомольських комітетів бюро, замполітів викликали до головної нашої штаб-квартири у Волгограді на збори партійно-комсомольського активу. Там я познайомився з секретарем комсомольського комітету, старшим техніком-лейтенантом Антоновим, що був обраний на цю посаду замість капітана Білогорцева. Повнуватий, добродушний, він намагався бути жартівником, але це у нього виходило не завжди. Він сказав про статтю в газеті і «Бюллетень», де називалось моє прізвище. А майор Неграмотнов навіть додав:

— Це говорить про те, що питання про академію не закрите.

Я подивився на нього і посміхнувся, як сказано у Михайла Лермонтова, «улыбкой горькою обманутого сына над промотавшимся отцом».

Найприємніше було те, що я відвідав своїх колишніх господарів Анну Кузьмінічну та Івана Михайловича, тезку мого батька. Вони зраділи, я у них переночував. Вони запросили свою онуку Іру, студентку, та її батьків, накрыли чудовий стіл. Поставили пляшку коньяку, торт, цукерки, які я приніс. Мені здавалось, що вони дуже хочуть подружити нас з Ірою. Коли я від'їжджав, вони навіть просльозилися, а Іра проводжала мене до потягу.

У Зимовники я приїхав у середу. Інженер ескадрилі повідомив, що інженер полку сам нівелював мій літак після посадки на фюзеляж. Деформацій не виявлено. Літак готовий до завтрашніх

польотів. Назавтра знову таке саме: передстартова та стартова підготовка, шикуння, постановка задач. Цього разу завдання через загрозу невиконання програми значно збільшується.

Розпочались польоти. Мій літак двічі благополучно приземлився. А підготовка до третього вильоту була надзвичайно метушлива: вітер гнав пилюку на літаки, інженер ескадрильї і технік ланки замість того, щоб контролювати підготовку до вильоту, підганяли технічний екіпаж швидше готувати літак. Мінялись тільки курсанти, а інструктори навіть не підіймались з кабіни.

Я намагався не метушитись. Перевірив готовність курсанта, пілота. Зверху спостерігав, як біля підвісних баків стояли і технік ланки, і механік, і курсант. Хтось тримав пістолет заправки, механік ключем закривав лівий бак, коли під'їхала бортова машина з наземним акумулятором. Механік побіг підключати його до літака, а вітер кинув на літак хмару пилу з-під вируючого сусіднього літака. Курсант, що заправляв правий підвісний бак, прикрив горловину баку пробкою, але не закрутив ключем. Я дав сигнал акумуляторнику запускати двигун. Пілот запустив двигун, я закрив кабіни від пилу, а акумуляторник став від'їжджати, не дочекавшись ані моєї команди, ані відключення кабелю від борта літака. Це загрожувало відривом великої розетки, замиканням і пожежею. Я так заверещав, що крізь гучні шуми двигунів сусідніх літаків акумуляторник почув мене і зупинився. Механік побіг витягувати вилку наземного акумулятора і забув про те, що у нього ключ в кишені і що він не закрутив пробку горловини підвісного бака. Пілот замахав рукою, мовляв, «дозвольте вирулювати». Я прибрав стрем'янку. Став на рівні лівого крила, до мене приєдналися технік ланки і механік. Я подивився на них. Вони у відповідь кивнули головами, мовляв, все в порядку, і ми віддали честь пілоту. Літак вирулив. Ми пішли в квадрати пити газ-воду.

Не встигли присісти, як почули з динаміка:

— Я ведений півсотні дев'ять. У ведучого з горловини правого підвісного бака потужний струмінь пального досягає рівня сопла, але на відстані приблизно два метри.

Керівник дав команду сідати. Але польоти не припинив. Наш літак підрулив, технік ланки побіг на стоянку знімати з іншого літака пробку. Я викликав паливозаправник. Прибіг інженер ескадрильї. Сам піднявся до пілота.

Сказав, що несправність ліквідовано. Той доповів керівнику польотів. Через декілька хвилин обидва літаки знову вирулили на старт.

Дивно. Всі мовчали. І командири, і інженери, і, звичайно, я. Начебто, нічого не трапилось. В п'ятницю польоти продовжились. Виконання льотної програми вище над усе. Її невиконання загрожує затримкою курсантів четвертого курсу на другий четвертий курс. Це одна з причин мовчанки. Іншою могло бути те, що керівником польотів був командир ескадрильї. На мій погляд, він допустив серйозну помилку: якби струмінь керосину загорівся від вогнедишного сопла, то біди було б не оминати. У цій ситуації було б найбезпечніше, щоб керівник польотом дав команду скинути підвісні баки. Вони скидаються натиском кнопки, коштують небагато, в полку їх достатньо — кожна ескадрилья мала по сорок резервних літаків, і на кожному з них — по два підвісних баки. До того ж у ТЕЧ (*технічно-експедиційній частині*) їх теж було з надлишком від списаних літаків. Але керівник цього не зробив. Мовчали і інженер ескадрильї, і технік ланки, бо вони контролювали хід підготовки літака до вильоту. А мені належало зробити два висновки: по-перше, самому перевіряти закриття пробок на баках, по-друге, продумати, як використати цей випадок для визнання мене як техника непридатним. Задача надважка. Але у мене було багато часу. Можна було збільшити кількість фактів проти мене і продумати, як ними розпорядитися. Головне — не допустити загрозливих для життя пілотів кроків. Після цього випадку у мене остаточно сформувалась мета прощатися з авіацією.

НА РОЗДОРІЖЖІ

У понеділок, а це був теоретичний та фізпідготовчий день, у своєму виступі я знову звернувся до інженера ескадрильї і техніка ланки з проханням посилити контроль за моїми діями, бо у мене з'являється якась літакобоязнь. Вони пообіцяли це зробити, бо відмовити мені в такій патріотичній справі вони просто не могли — вони ж не менш, ніж я, мусять бути зацікавленими у якісній підготовці літака до вильоту.

Того самого дня я звернувся до командира ескадрильї відправити мене у відпустку, яка в мене залишилась ще з 1961 року. При цьому я підкреслив, що з одного боку це потрібно мені, бо я виснажився і фізично, і нервово, а з іншого, це необхідно йому і командирю полку, бо очікувана висока комісія може записати їм як суттєвий недолік мою нереалізовану відпустку.

Він погодився і додав, що сьогодні поговорить з командиром полку. На мій подив, вже за годину прийшов інженер ескадрильї і сказав:

— Лейтенант Гончарук, відправляйтесь в штаб полку і оформляйте відпустку. Якщо будуть якісь питання, звертайтеся до командира полку, він дозволив.

То була велика удача. Техніку літака отримати відпустку у розпал польотів — це щось надзвичайне. У авіаторів навіть було таке прислів'я: «Солнце жарит и палит — в отпуск едет замполит; замерзают глухари — в отпуск едут технари». А я буду мати час не тільки відпочити, але й підготуватися самому та своїх рідних до мого можливого звільнення з армії.

На декілька днів я зупинився у своєї сестри Олени в Іловайську. Вона та її чоловік Олексій, учасник бойових дій, в один голос радили мені не звільнятись, казали, що зараз важко знайти роботу,

а у мене все є: і добра робота, і добре платять, забезпечують харчами, оплачують відпустку, санаторій і навіть проїзд.

Потім поїхав в рідне село. Мама зажурилась від мого наміру, проте сказала:

— Гришуня, я хоч вже і не буду мамою двох офіцерів, як мене називають у селі, але скажу тобі одне: поступай, як знаєш і як тобі здається кращим.

Вдруге у житті поселився в готелі «Пасаж» в Одесі. Познайомився і подружився з таким самим відпусником-офіцером, як і сам. Разом ходили на пляж, в театри, обідали, частенько вечеряли в ресторанах. Але куди б я не ходив, що б не робив, думка про звільнення з військової служби мене не покидала. Ясно, що без допомоги медицини тут не обійтись. По-простому ніхто не дасть мені інвалідну групу або висновок «Не придатний до стройової». А як знайти аргументи для медицини? Кажуть, сила в знаннях, а знання в книзі.

Слід ретельно підготуватись до зустрічі з медиками. Мотивовано і переконливо довести їм, що я до військової служби не придатний. Тут два завдання: перше — безпомилково підготуватись до стаціонарного обстеження в госпіталі, а друге — як потрапити до госпіталю. Помилка смерті подібна: у разі провалу — суд за симуляцію, в кращому випадку — зняття з погонів однієї зірки або психлікарня. Завдання ускладнювалось тим, що не було з ким порадитись. Злочинні наміри не підлягають оголошенню. Залишається тільки книга. Книга навчить, порадить, не зрадить і не продасть.

В пошуках став відвідувати книжковий магазин на вулиці Дерибасівській. Продавець, добившись, що мені потрібно, порадила звернутись в спеціалізований магазин «Медична книга». Там знов жінка-продавець питає, що потрібно. Бачить мою загальмованість. Просить сказати у загальних рисах про свою хворобу. Я кажу, що шукаю книгу не про свою хворобу. Вона питає: «А якщо не про свою, тоді чого ж соромитесь?!» Відповідаю точніше: «Мені потрібна книга про лікування всіх хвороб і дуже глибокі знання про одну, але я ще не знаю про яку». Вона майже зрозуміла і подала мені фоліант у темно-зеленій обкладинці. То був «Справочник участкового врача», виданий Державним видавництвом медичної літератури («Медгиз») в Москві у 1961 році. Начебто поспішали написати для мене. Серед авторів академіки і члени-кореспонденти Академії медичних наук СРСР, заслужені

діячі науки, професори. Всього 928 сторінок. Ця книга і до сьогодні зберігається у моїй бібліотеці як найдорожча.

Цей медичний довідник став мою настільною книгою у останні дні відпустки, які я проводив у поїздах Одеса — Ростов і Ростов — Волгоград. Мені потрібно було серед майже двохсот хвороб знайти таку, симптоми якої я зміг би переконливо симулювати перед лікарями. Як мені здалося, найбільш прийнятними для цього були шизофренія і епілепсія. В обох випадках невідомі ані причини захворювання (етіологія), ані механізми розвитку (патогенез), симптоми схожі і не мають однозначних, беззаперечних проявів. Після такої знахідки мої сподівання на успіх зміцнішали. Але ж у той самий час я віддавав собі звіт, що знання шляхів до мрії дуже далекі від її досягнення. Тим не менш, як кажуть, гра варта свічок.

У полк я повернувся, як і належало, в понеділок. Перше, про що дізнався, — в мене поцупили технічну форму. Тепла куртка, штани, навіть комбінезон зникли з ескадрильної каптерки. Вони були майже нові. Мені довелось терміново звернутись до складу майнового забезпечення. Там сказали: «Майно табельне. Достроково видати не можемо». Після довгих перемовин я купив у завідувача комбінезон і куртку. Правда, куртка була пілотна, часів війни. Але за кольором вона мало чим відрізнялася від тогочасної технічної і була легенькою, тепленькою та, за словами завідувача, дуже мені пасувала, охоплюючи поясом талію, а не, як нові, нижче талії.

Перший після відпустки тиждень видався емоційним. Польотів чомусь не було, проте відбувся офіцерський суд честі над трьома техніками літаків — Анатолієм Довженком, Мішкою Семеновим, прізвище третього забув. Вони давно мріяли звільнитися. І не знайшли нічого кращого, як вчинити у місті дебош — когось побили, когось образили, щось зламали, потрошили. Звичайно, у тверезому стані таке не зробиш. Під час слухань вони давали пояснення, виступали слідчі, адвокати, громадські обвинувачі тощо. Я вирішив, що буде за доцільне виступити. Ми ровесники, в один рік прибули в полк і хоч друзями не були, разом ходили в баню, після бані щось пили й закусували. На вимоги слідчих передати хлопців військовому прокурору, мені довелося назвати причиною того, що сталося, не їх погане виховання, а злиденний побут офіцерів-холостяків. Серед іншого, я сказав:

— Не можна вважати за нормальне, коли у нас на весь полк один маленький автобус, в очікуванні якого ми простоємо по сорок — шістдесят хвилин, щоб потім проїхати п'ятнадцять хвилин до військової частини або додому. Сьогодні зранку спостерігав, як капітан Силаєв не зміг залізти в автобус, став на задній бампер, вчепився руками за задні бокові відкриті вікна — отак і поїхав пілот захищати Батьківщину. Під час мого стажування в Кіровоградському льотному училищі до нас в літній табір в село Доброї Надії приїжджали відомі артисти, наприклад Вишневська, Лундстрем, різні письменники, поети, редактори газет. А що у нас тут? За три роки тільки що й було з нетрадиційного, так це похорони курсантів, а традиційно — частушки під гітару капітана Білогорцева. Зрозуміло, що командири і досвідчені офіцери, які мають квартири в інших місцях, переважно поспішають на вихідні, на свята до своїх сімей. А що залишається тим, кому нема куди дітися, особливо холостякам? Бадеги та бійки. Нещодавно старшого техника, лейтенанта Башина, цього здоров'яка, без всяких підстав нищівно побили козаки. Мені ледве вдалося його вивести з їхнього натовпу. І ніхто у полку не помічає чи не хоче помічати цього ненормального становища. Вчора прочитав у журналі такий «ганебний» факт: французькі офіцери скаржаться на те, що у них дешевші особисті автомобілі, ніж у американських сержантів. Якщо віддавати молодих прокуратурі, тоді слід карати все керівництво полку, хоч би по партійній лінії.

Зал довго дякував мені оплесками. Збори офіцерів все вирішили — не давати згоди на звільнення, розжалувати дебоширів до молодших лейтенантів і не передавати справу до прокуратури.

Незабаром зустрів начальника медсанчастини майора Шишкіна. Високого, з носом, схожим на дзьоб хижака. Кажу:

— Товаришу майор, прошу направити мене в госпіталь у відділ неврології. Відчуваю загострення радикуліту. Уже віддає у праву ногу.

— Що, вирішив тікати?! Згную у психлікарні!

Мене дійсно інколи турбував радикуліт. Я заробив його тут, у Котельниковому, ще рік тому, коли не хотів одягати теплі штани. Пам'ятаю перший його простріл. Це було при вході в ресторан. Я відчинив двері і — наче шпагу проковтнув. Тут ззаду вже просять їх пропустити, а я не можу поворухнутися. Ледве добрався до першого стільця. Коли трохи відпустило, прийшов на кварти-

ру, господиня чимось розтерла, теплим обмотала. Прошло. Однак періодично таки давало про себе знати.

Значу, звернувшись зі своїм проханням до Шишкіна, я схитрував. Мені не потрібен був факт звернення до лікаря. А відповідь Шишкіна мене не тільки задовольнила, але й сподобалась. Про причини читач дізнається пізніше.

У п'ятницю, по дорозі на автобусну зупинку, мене догнав комсорг полку Антонов і каже:

— На нараді у Чапая (так називали командира полку за його прями, часом кумедні вислови) згадували твій виступ. Інженер ескадрильї Болдирев і технік ланки Александрюк проінформували, що ти куртку одягаєш не по формі. Чапай сказав, що в понеділок на шикунанні підійде до вашої ескадрильї. Приготуйся.

Якийсь надемоційний тиждень. Прийшов додому, а тут знов — господар Максим Семенович попереджає:

— Гриша, не дивуйся, у твоїй кімнаті переночує одна красуня. До нас частенько звертаються приїжджі, якщо у готелі немає місць.

— А де я буду знаходитись?

— Разом. Кімната велика, а вона вже лягла спати на дивані.

Щось нове. Я зайшов в кімнату. На дивані лежала красива чи то жінка, чи то дівчина років двадцять п'ять. Ковдру натягнула на груди, але з таким розрахунком, щоб було видно білі голі плечі, ключиці. Руки під ковдрою.

Вона не спала. Очевидно, очікувала моєї появи. Приємно, але загадково посміхнулась. Першою привіталась і сказала:

— Товаришу лейтенант, мені Максим Семенович дозволив одну ніч тут переночувати. Завтра звільниться місце в готелі, і я перейду туди. Звуть мене Вероніка.

Що я міг сказати. Він господар. Не роздягаючись, я помив руки і відправився вечеряти в ресторан. По дорозі зайшов в готель. Виявляється вільних місць ще з літа достатньо. Сьогодні ніхто не звертався. Було над чим подумати.

Серед різних думок на перший план виступали наступні питання: яка мета появи такої гості; яку ціль переслідує Семен Максимович; хто стоїть за цим сатанинським вертепом; який розвиток подій планують зачинщики; що слід зробити, щоб зірвати їх намір. Поки що ясно одне: їм щось від мене потрібно. Або якась компрометуюча мене військова інформація. Або спроба одружи-

ти мене з нею тим самим компартійним методом. Або спробувати спокусити на згвалтування і кинути за тюремні ґрати.

Треба визнати: акція потенційно могла бути багатоплановою, багатоефектною, безпрограшною, з чисельними наслідками. Тут можлива наявність різних інтересів: Максим Семенович, мабуть, взяв гроші, а він гроші любить, гостя має свою особисту мету або ж наказ, що і як робити і чого треба досягти. Також вона могла поєднати завдання замовника зі своїм інтересом.

Хто міг за нею стояти? Це питання набувало в моїх версіях все більшої актуальності. Я став метушливо шукати свої прорахунки, необережні кроки, висловлювання, які могли б привабити спецслужби. А вони були. Наприклад, при відповідному забарвленні мій виступ на офіцерському суді честі можна було вважати крамольним. Ще, якось в бесіді зі старшим лейтенантом Якубовим я довірився йому і приєднався до його скарг на наше життя. Він вважався тут, так би мовити, старожилом, про претензії до нього з боку керівництва я ніколи не чув, але його претензій до кар'єри теж не спостерігав. Під час цієї нашої розмови Якубов неочікувано для мене поведив себе майже антисоветчиком.

— Гриша, — звернувся він до мене, — скажи, хіба у нас офіцерське життя? Навіщо нам одягли на погони ці зірки?

— Як навіщо? Щоб була можливість судити судом воєнного трибуналу, — відповів я без роздумів.

Пізніше Якубов повторив мої слова під час бесіди офіцерів з замполітом полку. Звичайно, він моє прізвище не називав, на мене не посилався. Вразило те, що замполіт йому нічого не відповів, а командири начебто нічого не помітили. Але якщо всі ці кукловоди розраховували на те, що я підтримаю розмову і цим розкриюся, то вони помилилися. Але все одно, Якубов міг повідомити особливий відділ, що автором цих слів був я, і тим самим, очевидно, ще раз довести свою відданість присязі, партії, уряду.

Так, сидячи в ресторані, розмірковував я. І тут знову думка-блискавка: а куди подівся пілот Федоров? Ніхто нічого не запитує, усі мовчать, мов у рот води набрали. Не бачу начальника особливого відділу Попова. Чув, що нібито його заперли аж в Магадан. Чи не має тут зв'язку Попов — Федоров — поганий підозрілий агент Гончарук? Правдоподібно.

За цими роздумами мене застала офіціантка Віра. Як завжди, привітання, потім запитливий кивок голови, мовляв, чи приноси-

ти те саме, що й зазвичай. Мій схвальний кивок у відповідь. Ми вже давно розмовляли кивками.

Після звичних ста грамів, салата, смажені з салом і чаю я попросив Віру присісти біля мене на декілька хвилин. Справа у тому, що під час їжі у мене з'явився чіткий план-відповідь на ту мерзотну ситуацію, у якій я опинився: беззастережно тікати.

На моє питання, чи не може Віра порадити мені, де та у кого можна знайти квартиру.

Вона запитала:

— Що, побили горшки з Максимом Семеновичем?

Я розказав їй, що трапилось. Вона у відповідь видала мені цілий ворох інформації. Я ледве встигав сприймати. По-перше, мій господар Максим Семенович відсидів солідний термін у тюрмі за те, що будучи виконробом, використовував німецьких полонених при зведенні свого будинку. Та шикарна кімната, у якій я живу, збудована німцями, які взагалі вигнали тут чимало дво- та триповерховок та інших споруд. Щодо тієї особи, яка поселилася у моїй кімнаті, так Віра вже встигла її побачити. Виявилось, що ця персона періодично з'являється у Котельниковому. Зустрічається з офіцерами. Останній раз (то було декілька місяців тому) вона обідала у цьому самому ресторані зі старшим лейтенантом, пілотом Панченком. Віра порадила мені поселитись у однієї одинокої пенсіонерки, Анни Степанівни, що живе недалеко у триповерховому будинку. Але це буде завтра, тому що сьогодні вже пізно.

Того вечора я поселився у тому самому готелі, що напроти будинку Максима Семеновича. Зранку пішов до Анни Степанівни. Вона здалася мені непоганою людиною. Квартира на другому поверсі. Побутові зручності стерпні.

Кімната простора, двоє вікон. Чистенько прибрано. Я подякував господарці, Господу і пішов за своїми речами до Максима Семеновича. Він, виявилось, дуже хвилювався, що я кудись запропастився. «А Вероніка, — сказав він, — уже в готелі, там звільнилось місце».

Не можу гадати, чи всі їхні задуми здійснились, але дечого вони досягли. Чемодани мої відчиняли, щось там шукали. З ящиків столу зникли мої два оповідання: «Алла» та «Смерть німецьким окупантам». Перше — про одруження Едуарда Нестеренко на доньці полковника Левченка, коменданта Волгограда. Друге — про випадок, що мені розповідав той безрукий каліка, що їздив

на мотоциклі. Мені не так було прикро за оповідання, як за зниклим листом Станіслава Рассадіна. Це був знаний письменник та літературознавець, критичними матеріалами якого я захоплювався.

Тут прошу дозволу у читача на деяке відхилення від темпового стилю моєї розповіді. Взимку, точніше у лютому 1962 року, я отримав путівку на Ризьке узмор'я. У Москві в очікуванні свого поїзда відвідав сім'ю брата. Його перевели з Київського військового інженерного авіаційного училища в ракетну академію в Москву. Брата не застав. Дома була його дружина Галя і малолітня донечка Валечка. Там мене очікував сюрприз: Галя показала телеграму про те, що до них удосвіта приїжджає моя мама. Галя її викликала поняньчити доньку на час своїх клопотів по оформленню якихось документів. Я зустрів маму на Київському вокзалі. Стільки радощів. Увечері сам сів на поїзд.

На зворотньому шляху, то був московський поїзд, до мене у купе зайшов Станіслав Рассадін з красивою жінкою, чи то дружиною, чи нареченою. У сусідньому купе поселився Василь Аксьонов, якого знав по книзі «Коллеги» і оповіданню «Пора, друг, пора». Всі вони поверталися додому після відпочинку у Будинку творчості. У мене була така слабкість: якщо в поїзд, то з коньяком. Ми розговорились. Красуня попросилась на верхню полицю. А ми ще довго розмовляли. Я настільки посмілішав, що почав читати свої вірші. Мені здавалось, що Станіслав уважно слухає. Він написав на моєму щоденнику (напис зберігся й понині) свою адресу і попросив вислати йому щось з написаного мною, що вважаю за потрібне. Невдовзі я отримав його листа з рецензіями на мої оповідання. Я знав, що вони не годяться для московських видань так само, як товстенський Рассадін не годиться для вправ на брусах. Але для мене цінними були його поради. Він помітив, що у мене відсутнє натхнення. Що я пишу так, неначе відчуваю якусь повинність. Пишу не для себе, а для інших. Навіть лінуюсь прочитати те, що написав. Порада: «Спробуйте не писати три-чотири місяці. Якщо витримаєте, то зовсім не пишійть. Якщо не стане сили терпіти, то пишійть. Але обов'язково працюйте над підвищенням свого культурного і письменницького рівня».

Цей лист для мене, того, що служить в Калмицькому степу, був як пам'ять про спілкування з відомими людьми.

Я мовчки зібрав свої речі і попросив свого колегу, офіцера Радика Кадирова, допомогти з переселенням. Розрахувався з

Семеном Максимовичем за квартиранство наперед. Вони щось з дружиною просили, благали. Я слухати не став, поселився на новій квартирі. Облаштувався. Пішли з Радиком обідати. Віра зраділа, що все так швидко владналося.

На завтра, в неділю, на мене чекала робота: написати два листи — один в газету «Красная звезда», другий в КГБ. Перший уже давно був продуманий, тоді не вистачало тільки реакції начальника медичної частини на моє звернення. Тепер вона була, та ще й чудовою, кращою, ніж можна було очікувати. Тому лист, можна вважати, був вже готовий.

У листі до газети йшлося про таке. Мені дуже подобається служба у ВПС. Мені, сільському хлопцеві, випало велике щастя — бути офіцером. На все велике село офіцерів тільки двоє — я та мій старший брат. І наша мама дуже пишається тим, що її в селі називають мамою двох офіцерів. Про моє службове сумління навіть писала ця сама газета у статті «На обочині». Але моє щастя затьмарене хворобою, про яку я старанно мовчав, бо боявся позбавитися служби в армії. І я не знаю, скільки так все продовжувалось би, якби не випадок, що стався під час польотів. Справа в тому, що уже декілька років тому, ще у військовому училищі, в мене перед очима з лівої сторони почала з'являтися і насуватися на зіницю якась світла мерехтлива спіралька. Коли вона закриває зіницю, той предмет, на який я дивлюсь, затемнюється, а навколо нього все видно, але не стійко. Це продовжується двадцять — двадцять п'ять хвилин. Далі я привів декілька симптомів з медичного довідника: присмерковість свідомості, млявість мислення тощо. Написав, що до лікаря звертатися не хотів, бо боявся звільнення зі служби. Але сталося таке: я не розгледів, що не закрив як слід пробку підвісного баку, і під час польотів з нього почало витікати пальне. На щастя, пілот веденого літака помітив струмінь, що наближався до вогняних газів з сопла, а це могло призвести до вибуху літака. Після цього випадку я зрозумів, що не маю права ризикувати життям пілотів і треба негайно звертатись до лікаря. Написав також про своє звернення до начальника медчастини з проханням направити мене в госпіталь і про його грубу відповідь, про «згною у психушці». А закінчив листа тим, що попросив у редакції поради, що мені далі робити.

А другий лист, до КГБ, не був довгим. Як дисциплінований офіцер і патріот, я доповів про той випадок, що стався зі мною

та з моїм майном. Але розуміючи, що Вероніка могла бути посланкою КГБ, не міг втриматися і підколов їх такою фразою: «Коли я проходив біля цієї красуні, відчув, що від неї тхне давно немитим тілом». Мовляв, погано працюєте зі своїми агентами. Звичайно, з мого боку то був наклеп на жінку, взяв гріх на душу, але таку нагоду не варто було втрачати.

Жовтень. Понеділок. Після сніданку у їдальні, особовий склад полку збирався на плацу. З трьох сторін плац був охоплений будинками: ззаду дво- чи триповерховим — там був штаб полку, справа триповерховим — казарма та клуб, ліворуч — батальйон аеродромного технічного обслуговування та караульне приміщення. Офіцери у невеличких групах «за інтересами» вели нехитрі бесіди: хтось розповідав старі, але вже трохи забуті і тому цікаві анекдоти, хтось про полювання на сайгаків, а майор Коротков про вчорашній матч у Волгограді. Було чути його голос: «А зірка Валентина Іванова вже заїла. Ходить по полю, як корова. Чекає, поки йому дадуть м'яч». Коротков — високий, вгодований пілот, з червоним, майже прямокутним обличчям, цікавий, красномовний оповідач. Його байки слухають, а його самого поважають. У позаминулому році він посадив аварійний літак на пшеничному полі неподалік аеродрома. А командир полку доповів: «Я не Гагарін, не Тітов, а Саня Коротков. Сів не в пустелі, а в пшениці».

За декілька хвилин до команди «Шикуйся!» вийшов зі штабу командир полку й направився прямо в розташування першої ескадрильї. Такого не пам'ятали раніше. Натовп офіцерів розступився перед ним. Він побачив мене і підійшов.

— Лейтенанте Гончарук, ви чому не по формі одягнуті?

Офіцери, здивовані передчасною появою командира, замовкли, зацікавившись його поведінкою. Мені вдалося, що він хвилюється. Не важко було зрозуміти: для командира великого авіаційного полку, у якому більше трьохсот офіцерів, сто п'ятдесят курсантів, більше трьох рот механіків, солдатів, батальйон аеродромного технічного обслуговування, офіцери штабу, це завдання було незвичне та принизливе. Як уже згадувалося, я був попереджений комсоргом полку про все це, тому зовні тримався спокійно. Віддав командир чисту честь і попросив дати пояснення.

— Товаришу підполковник! По-перше, не лейтенант. Минулого понеділка ви зачитали наказ главкома ВПС про присвоєння мені чергового звання. По-друге, за час моєї відпустки в розташуванні

ескадрильї вкрали мій технічний одяг. Куртку, брюки і комбінезон. Очевидно, солдати, що демобілізувались. Не можу ж я написати рапорт, що в нашому славетному полку крадіжки. Начальник майнового забезпечення без відповідних пояснень відмовив мені у достроковій видачі форми. Казав, що цей одяг табельний. А куртку я купив.

Він мене перебиває. Хвилюється.

— У кого?

Не міг я йому назвати прізвище завідуючого майновим складом. Кажу:

— У того, хто продав.

Чув, як офіцери хихотіли за спиною. Підполковнику було важко. Всі, хто оточував нас, були свідками того, як ще й року не минуло, той самий командир неодноразово на зборах і в наказах відзначав мою відмінну, зразкову, результативну службу.

Я продовжував наступати:

— А по-третє, товаришу підполковник, дозвольте спитати у вас наступне. Подивіться навкруги, скільки офіцерів носять такі куртки. Полковник Кедрус, мабуть, з часів війни її не знімає, інженер третьої ескадрильї теж таку носить. Чому це саме я вмить став таким незручним для вас? Невже, серед офіцерів є донощики?

Я не чув, яку задачу поставив командир полку перед строем. На душі було паскудно. Незручно не за себе, а за командира. Як могла людина, яка воювала в Кореї, закінчила Монінську академію, так низько опуститися, вдатися до дріб'язкового, негідного командира вчинку. Невже розраховував на моє покаяння? Я відчував, що в душі серед цього мерзотного відчуття зароджується бажання помститися тим, хто спровокував командира на таку поведінку. Свідками ж були офіцери полку.

Після обіду зайшов до нового начальника особливого відділу. Невисокого зросту. Обличчя пухленьке, скоріше кругле, ніж овальне, кількість рудого волосся зменшується за рахунок збільшення сивого. Він встав з-за столу, вийшов назустріч, подав руку, запросив присісти і тут же розпочав:

— Весь полк тільки й тримає в зубах вашу сміливу розмову з командиром полку. Кажуть, що ви перейшли на критичні кути атаки, за якими неодмінно штопор.

— Товаришу капітан, атакував не я, атакували мене. А чому, так це вам більше відомо. Але ж ви мені ніколи цього не скажете. Буду жити здогадками. У цьому теж є щось романтичне.

Я простягнув йому незаклеєний конверт з листом до КГБ і попросив його прочитати. Поки він читав, я оглянув кабінет. Він мало чим відрізнявся від кабінета директора школи, де ми зустрічались з попередником капітана, старшим лейтенантом Поповим.

— Я передам по своїй вертикалі, — сказав капітан.

— Це ваша робота? — запитав я.

— Ні. Я приступив до виконання своїх обов'язків недавно. Про реакцію зверху я вас проінформую. Зустрінемося у відомому вам місці і в той же час.

— Ні, товаришу капітан, після цієї перевірки я відчув, що мене не поважають і мені не довіряють. Якщо хочете зустрітись, можна у вихідний день в обідній час в ресторані, там майже нікого немає. До того ж, нам немає що приховувати.

Він знову встав з-за столу, подав руку, провів до дверей. У вівторок зранку я швиденько поснідав і пішов на стоянку літаків, зайшов у будинок технічного складу ескадрильї, щоб переодягнутись. Чомусь звернув увагу на горизонт над злітно-посадковою смугою. По ньому хвилями від вітру колихався ковиль, на фоні прорізуючого ранкову димку диску важкого сонця. Він чимось нагадував стадо тікаючих сайгаків.

За пройдешну ніч у мене визрів план помсти капітану Болдареву і старшому техніку-лейтенанту Александрюку за вчорашню полкову ганьбу. План мав слабкі сторони: не зовсім мені було відомо, як у створених мною ситуаціях вони себе поведуть. Хтось з великих військових, здається Наполеон Бонапарт, сказав: «Я можу розгадати наміри талановитих ворогів, але я не можу передбачити, на що здатний дурень».

День проходив, так би мовити, у штатному режимі. Кожний технік літака працював за своїм планом, служби — за своїм. Інколи літаки так були обліплені радистами, збройовиками, електриками та іншими фахівцями, що нагадували вулик, обліплений бджолами. До кінця роботи залишилось близько години, як пролунала команда: «Опломбувати літаки, прибрати робочі місця. Всім офіцерам в клуб на нараду!» Це відповідало моїм планам більше, ніж я очікував.

Кажу техніку ланки:

— Товаришу старший лейтенант, дозвольте мені залишитись біля літака, я ще не перевінив лопатки турбіни.

— Ні в якому разі, — сказав він, — ви перестраховщик. Нічого з лопатками не станеться. Оглянув і досить.

Його слова теж лягли на мій план. Справа в тому, що вимогу щодо перевірки лопаток турбіни на цілісність перед польотами ніхто не виконував. По-перше, тому що сама процедура доволі незручна, а по-друге — в практиці не було випадків розлому лопаток и тому пошуки тріщин на них були скоріше формальними, ніж раціональними. Якби лопатка тріснула, то вона під час роботи не чекала б цілий день, щоб її перевірили. Тим не менш, інструкція є інструкція, а наказ є наказ. Останній слід виконувати, а інструкція, по розумінню техніка ланки, може почекати.

Середа. Літаки на старті. На перший погляд, біля них метушня, а насправді всі служби виконують свої справи і розписуються в журнали про готовність того чи іншого обладнання. Після завершення робіт технік літака випробував двигун впродовж декількох хвилин. Потім команда «Шикуйсь». Всі вишикувались в чотири шеренги перед літаками. Прибули пілоти, командири екіпажів. І командир полку. Інженер полку, майор Калажварі, доповів, що матеріальна частина полку до польотів готова. Командир привітав всіх. Щось сказав, але я його не слухав. Уже вкотре обдумував свій виступ. Ось командир питає, у кого є які зауваження. Я назвав себе і сказав наступне:

— Товаришу підполковник, літак номер 98 до вильоту не готовий. Технік ланки, старший технік-лейтенант, не дав мені можливості перевірити лопатки турбіни. Це може підтвердити мій механік.

Мертва пауза. Я бачив, як сині очі Александрюка ще більше висунулись з орбіт, рот відкрився та й застиг. Командир полку:

— Літак номер 98 з польотів знімається. Інженеру полку розібратись, у чому справа, і доповісти мені. Розійтись.

Все керівництво було пригнічено. Зате техніки літаків і служби посвітлішали. Дехто схвально мені підморгнув. Такого полк раніше не знав.

Майор Калажварі покликав Болдирева і Александрюка. Про щось говорили. Потім утрьох підійшли до мене. Калажварі сказав:

— Товаришу старший лейтенант, виконуйте накази інженера ескадрильї, — і пішов.

Я взяв під козирок:

— Єсть!

Болдирев:

— Товаришу Гончарук, даю вам півгодини. Щоб через тридцять хвилин літак був готовий до вильоту.

— Товаришу капітан, — відповів я, — не ставте завдань, які не можна виконати. Для того, щоб взяти фарби і спирт на стоянці, треба двадцять п'ять хвилин.

— Беріть машину!

— Всі машини задіяні, — сказав я і поспішив на стоянку.

На душі була якась колотнеча. Але десь глибоко неначе теплішало.

Коли все було готово, я доповів Болдиреву, і вже за годину літак вирушив на злітну смугу.

Після обіду у бесідці і навколо неї було чути, як судачать техніки. Переважно жартували, сміялись. Коли я вийшов з їдальні, Гриша Гордієнко, невгамовний балагур, звернувся до мене:

— Тезко, розкажи, як ти подружився з лопатками?

— Вони попросили мене, щоб їх одягали по формі.

Вибух сміху.

Було очевидно, що не тільки техніки своєю реакцією підтримували мого ляпаса техніку ланки. Я ловив на собі також схвальні погляди пілотів, бо зрештою дбав про безпеку їхнього життя. Але безкарним ще залишався Болдирев. Йому я вирішив спробувати присвятити наступний день.

А наступний день розпочався так само, як і вчорашній. Тільки інформація моя для комполку була ще більш пекучою.

— Товаришу підполковник, — вигукнув я зі строю, — дозвольте доповісти!

— Що ще?

— Після того як ви вчора зняли літак номер 98 з польотів, капітан Болдирев примусив мене лізти в гаряче сопло і перевіряти лопатки турбіни на предмет виявлення тріщин. Те, що я попик руки, не так важливо. Страшніше інше. Фарби-індикатори, якими я покрив гарячі лопатки, так прикипіли до них, що ані витерти їх ганчіркою, ані змити спиртом неможливо. А зіскоблювати фарбу твердим предметом забороняється, бо можна зашкодити дзеркальній поверхні лопатки. Таким чином, літак не тільки не готовий до польотів, він непридатний для експлуатації через виве-

дений з ладу двигун. І ще одне, товаришу підполковник. Прошу перевести мене в третю ескадрилью, куди я був призначений ще у 1960 році, бо з технічним керівництвом першої ескадрильї я відчуваю себе невпевнено.

Знову тиша. Командир на мить задумався, а потім сказав:

— Інженере полку, прошу взяти під свій прямий контроль технічне забезпечення першої ескадрильї. Літак номер 98 повернути на стоянку. Його подальшу долю вирішить інженерна комісія. Питання до командира та інженера третьої ескадрильї: ви згодні, щоб старший технік-лейтенант повернувся до вас в ескадрилью?

— Так точно, товаришу полковник! — майже в один голос прозвучала відповідь.

Літак відбуксували на стоянку. Я його закрив, запломбував. Планшет з ключами поклав у стояночний ящик. Пішов на старт. Знайшов інженера полку. Передав ключі. Підійшов до інженера третьої ескадрильї, капітана Тетеріна. Це була людина вдумлива, начитана, завжди спокійна, він давав мені рекомендацію в партію. Я представився і спитав про його розпорядження щодо мене. Тетерін подивився на мене і відповів:

— Розумію, що всі ці три дні ви нервували. У такому стані, як ви зараз, я вам літака не дам. Та ще й руки у вас, бачу, попечені. Ідіть додому. Відпочиньте до понеділка. В понеділок з'явитесь на шиккування, а потім вирішимо, як бути далі. Про те, що я вас відпустив, мовчіть. Не давайте карти в руки вашим друзям в лапках.

У понеділок я знову на плацу. Але цього разу в третій ескадрильї. Всі тиснуть руки, посміхаються. А Гриша Гордієнко знову за свої жарти:

— Тезко, я знаю, чому ти захотів до нас. У інженера ескадрильї така сама куртка, як у тебе.

На зборах-заняттях ІТП третьої ескадрильї мене призначили в третю ланку, де техніком був Іван Андрійович Дузь. Добрий, завжди з добродушною посмішкою. Збирався незабаром на пенсію. Мені повернули механіка, Павла Гордєєва. Ця людина, була не по літах мудра, спостережлива, поради у нього завжди толкові, сам він зібраний, акуратний. Від теплої зустрічі на душі потеплішало. Мені дали чотири доби для підготовки резервного літака до польотів.

Якось при виході з їдальні я побачив майора Полтева. Високий, здоровезний. Він керував польотами і під час першої катастрофи,

коли загинув Бистров, і під час другої, коли загинув Єршов. Мені видалося, що він мене чекав. Я привітався. Він взяв мене під руку, і ми відправились в бік штабу.

— Послухай мене, Гриша. Я спостерігаю за тобою і дійшов висновку, що ти людина, яка не на своєму місці. Твоя посада, ескадрилья, полк, авіація для тебе, як тісне взуття. Мій рідний брат — начальник охорони Кремля. Йому такі кадри по фігурі, зросту, розуму потрібні. Подумай і як тільки ти будеш готовий, скажеш, і брат викличе тебе в Москву на бесіду. А там буде видно.

Я подякував майору за турботу і пропозицію.

Цей тиждень був присвячений ознайомленню з формуляром резервного літака, складання плану виконання необхідних робіт відповідно до термінів роботи агрегатів та приладів. З'ясувалось, що літак простояв всього два місяці, заходи щодо його консервації не здійснювалися, періодичні роботи були виконані завчасно. Я попросив керівників різних служб здійснити перевірку відповідних систем. Вони все виконали, про що засвідчили в журналі підготовки літака. Ми ж з механіком Гордєєвим не тільки підготували літак технічно, а навіть попросили миючу машину, щоб умити його як слід.

У п'ятницю після обіду я доповів капітану Тетеріну, що літак готовий до польотів. Капітан пообіцяв сам наступного тижня подивитись машину. Та мені не судилось бути присутнім при огляді літака інженером ескадрильї. Весь тиждень польотів не було. Погода неначе протестувала проти того, щоб інженерно-технічний склад, у тому числі і я, підходили до машин. Неначе не бажала більше підпускати мене до літаків. Тоді мені й здогадка не могла прийти в голову, що моїй військовій кар'єрі наближається кінець.

Весь тиждень хлюпав дощ. Хмари то схилились над аеродромом, то плакали холодними сльозами і неслись покірно, не огризаючись громами, підштовхнуті вітрами, за літаки, за злітну смугу, за припіднятий горизонт, який неначе кликав хмари, щоб заховати їх назавжди.

Офіцери займалися за розкладом нельотних днів — політичними розмовами, обміном інформацією, колективним читанням газет, пілоти — підвищенням льотної підготовки, ІТП — підвищенням технічних знань, стрільбами з пістолета, фізичною підготовкою. Було й кіно в клубі, й партійні офіцерські збори тощо. Сніданки, обіди. Офіцерська їдальня була розрахована на триста осіб. Велика зала була поділена жовтими колонами. Праворуч розташовувались

пілоти, ліворуч — інженерно-технічний склад. Столи у їдальні були розраховані на чотири особи. Зі мною сиділи ще троє техніків-лейтенантів — випускників Київського військового авіаційно-технічного училища, що тоді розташовувалося в Харкові. Це Едік Нестеренко, Толя Лелюченко і Володя Бердін. Перший з Донецька, другий з Луганська, а третій, здається, з Чугуєва. Показово, що ніхто з них не збирався далі вчитися, а про своє майбутнє говорили так, неначе не надавали йому ніякого значення. Всі троє прибули в полк разом зі мною з Волгограда після розформування 706 авіаполку. Всі вони мої ровесники. Нестеренко одружився в Волгограді з дочкою коменданта гарнізону. Але згодом вона не захотіла поїхати з ним до Котельникового, і вони розлучилися. Він начебто мріяв звільнитися, але ще не вирішив, яким способом. Лелюченко, тонкий, високий, чорнявий, претендував на оригінальність у розмовах, але майже ніколи йому це не вдавалось. Дійшов до того, що у міському парку запросив танцювати якусь стару, нафарбовану, розпатлану жінку з ознаками психічно хворої. Володя Бердін одружився у себе на малій батьківщині. Жив з дружиною. Хоч невисокий на зріст, але чомусь не наїдався — хлібом витирав тарілку після другої страви і з'їдав, і компот пив теж з хлібом. Їм були не зрозумілі мої випадки у бік інженера ескадрильї Болдарєва і техніка ланки Александрюка. Одного разу Толя прямо запитав:

— Гриша, а навіщо це тобі знадобилося? Вони ж тобі цього не простять.

— З двох міркувань, — сказав я. — По-перше: честь дана людині природою, і людина повинна її захищати. По-друге: мені хотілось показати всім, що на пакоість завжди знайдеться зустрічна пакоість.

Завершився тиждень цікавою зустріччю з начальником особового відділу в ресторані в обідній час. Я прийшов першим, а за декілька хвилин появився він і підсів до мене. Віра прийняла наші замовлення.

З відвідувачів у залі були тільки нас двоє, і ніхто не заважав нашій розмові. Капітан повідомив, що моя інформація стосовно поселення у моїй кімнаті особи жіночої статі сподобалась. Мої дії схвалені. Єдине, що зайве у листі, так це про запахи, що свідчать про давно немиту жінку.

— Я був впевнений, що це там не сподобається, тому і написав. А ви цим зауваженням признали, що наверху фактично стали на її захист. А навіщо їм її захищати? Напевно, вони зацікавлені у її чистоті. Чому? Висновок може бути єдиним: вона їхня особа. А навіщо ви це робите? Перевіряєте мене? Недавно був агентом, а тепер сам став об'єктом.

— Григорію Івановичу, — почав капітан, — по-перше, я тут людина нова і не можу відповідати за попередника. По-друге, нашим відділом служба у Котельниковому не вичерпується. Це могло здійснюватись поза нами. І по-третє, мабуть, якийсь привід був. Диму без вогню не буває. Відтоді як ви стали комуністом, ви автоматично перестали бути агентом. Ці звання не сумісні. Такі правила. Ви вільні від агентурних справ.

Віра принесла двісті грамів горілки у маленькому графіні та чарки. Не чекаючи на друге блюдо, ми почали закусювати овочевим салатом. Розмова точилась на різні теми. Я чомусь потягнув бесіду в сторону романтики його служби. Капітан заперечив:

— Можливо, мені колись доведеться вам розповісти не тільки про скуку, а і про непристойності нашої служби.

А на прощання він кинув мені інтригуючу інформацію:

— Передбачаю, що в понеділок на вас, Григорію Івановичу, чекає новина. Не виключено, що ви її очікуєте.

У неділю, під вечір, вийшов на «стометрівку». Так молодь називала дистанцію між парком біля залізничного вокзалу та центральною вулицею. Думав про ту інтригу і дійшов висновку, що вона, очевидно, пов'язана з моїм листом до газети «Красная звезда». Якби відповідь була негативною, капітан не інтригував би, а промовчав.

На «стометрівці» зустрів багато знайомих. І офіцерів — льотчиків, техніків. Переважно то були холостяки, але інколи і сімейні пари. Зустрів і цивільних — вчителів і учнів вечірньої школи. Були знайомі по танцях в парку. А ось привітались і Валя Філатова, подруга покійного курсанта Бистрова та її подруга Тамара Мораховська, цирюльник, продавці універмагу, гастроному тощо. Коли повернув додому по вулиці, що іде біля поліклініки, почув, як з приватних осель лунали пісні козаків, які також можна було часто чути і по святах, і по вихідних. Переважно «Эй вы, кони мои вороные, вороные вы кони мои», «На переднем Стенька Разин, обнявшись стоит с княжной. Свадьбу новую справляет, сам

веселый и хмельной» або «Была бы только ночка, да ночка потемней, была бы только тройка, да тройка порезвей».

Кінь, простір, вольниця... Раніше наяву, а за советів — в піснях. Без коня нема козака — ні в дійсності, ні в мріях.

ЕПЛЕПТИК

В ніч проти понеділка бачив дивний сон. Неподалік батьківської хати, в бік залізниці, на схилах яру відбувався бій здорових, рогатих биків. Вони то тручали один одного в лоб, то слабший тікав, а сильніший наздоганяв його і намагався простромити рогами. Я стоячи спостерігав і навіть не намагався втрутитися в їхню боротьбу, щоб розігнати їх. Мені було більш приємно спостерігати двобій, ніж співчувати. Прокинувся я до завершення поєдинку. Довго лежав у ліжку, намагаючись розгадати сон. А читав так: воли означають волю; бики — важку роботу, труд; батьківщина — Україна; залізниця — дорога. Виходить неначе по Марксу: пекельно важкий вільний труд на Україні, а залізниця — прогрес. Якщо я прочитав сон правильно, то він пророчий, стратегічний, на все життя. Тим більш, що я за гороскопом бик, віл — не боюсь праці. У всякому випадку, сон навіть натяку не мав на неприємності того дня. Я встав з ліжка, прибрав його, як навчився ще в курсантській роті, у доброму настрої умився, поголився, одягнувся. Вийшов за поріг і, як кажуть, лоб до лоба зустрівся на площадці з дівчиною — Ельвірою Юрївною, яка закінчувала Волгоградський педагогічний інститут, а в Котельниковому чи то була на практиці, чи то відпрацьовувала належне після навчання. На танцмайданчику якось випадково ми сиділи разом, потім не пам'ятаю хто кого запросив потанцювати. Так було декілька разів. Я навіть проводив її додому, саме до цього будинку, але жодного разу не спитав, на якому поверсі вона живе. І ось тобі, як то кажуть, неначе з неба впала, точніше — з сусідньої квартири.

— Боже, яка зустріч! — здивувалась Ельвіра.

— А що ви тут робите? — запитав я, теж приємно приголомшений.

— Я живу у свого дядька. Ваш сусід — рідний брат мого батька.

Кажуть, що чорна кішка — не на добре. А от дівчина уві сні — на диво, наяву — на вдачу. Залишилось чекати, що таке цікаве приготував мені понеділок.

Сніданок. Плац. Шикунання. Що каже командир полку, я чую, але не сприймаю. Думаю про те, що за мить до команди сказав мені капітан-медик:

— Товаришу старший лейтенант, після шикунання, зайдіть, будь-ласка, до медичної частини. Маємо поговорити.

Щось трапилось для мене суттєве. Не так давно — читач пам'ятає — начальник медчастини не тільки відмовився направити мене до госпіталю, а навіть погрожував згноїти мене в психушці.

Капітан зустрів мене в кабінеті начальника і сказав:

— Майора Шишкіна терміново викликали в штаб округу. Мені доручено виконувати обов'язки начальника. Ви просили надати вам можливість підлікуватися — зараз така можливість з'явилась.

Капітан вручив мені запечатаний конверт, медичну картку та навіть посвідчення про відрядження і продовжив:

— Конверт віддасте начальнику госпіталю, картку — начальнику неврологічного відділення. А зараз ідіть до фінансової частини та отримайте гроші на проїзд і добові. Вирушайте до Волгограда негайно.

Капітан розповів, як краще знайти госпіталь і неврологічне відділення — воно знаходилось в окремому приміщенні.

Відверто кажучи, я був зворушений уважливістю капітана. Подякував і поспішив в штаб до каси. Не йшов, а ніби летів на крилах. Не відчував ні ніг, ні землі.

З військової частини до дому було кілометрів зо два — два з половиною. Транспорту не було, але він і не був потрібний: на поїзд я встигав. Зате через степ йшов один, тож ніхто не заважав ні радіти, ні аналізувати те, що трапилось. Ясне і беззаперечне було одне: спрацювала «Красная звезда», спрацювала з неочікуваною силою, неначе вибух. Що в конверті, здогадатись було неважко, тим більш, що десь вже про таке чув: якщо відправляють з конвертом до госпіталю, то всередині — позитивна характеристика на хворого, яка свідчить, що він не симулянт, а навпаки — добросовісний офіцер. Висновок: командування полку не заперечувало проти мого звільнення з військової служби. Тепер переді мною стояло важке випробування, можна сказати, надзавдання — переконати медиків, що я епілептик.

В дорогу збирався недовго. Медичного довідника з собою не брав — симптоми вивчив на пам'ять. Захопив лише маленький симпатичний будильник «Белка і Стрелка», який придбав ще у 1959 році у Волгограді і який служив мені чесно всі ці роки. На нього у своїх майбутніх змаганнях з лікарями я робив, як могло здатися, дрібну, а насправді — суттєву ставку. Читач незабаром про це дізнається.

Знову і знову, і в поїзді, і дорогою до госпіталю я намагався уявити свою розмову з лікарями. Найслабкішими місцями моєї легенди про хворобу були наступні: по-перше, чим замінити припадки (їх надто складно симулювати), щоб уникнути розкриття і в кінцевому рахунку звинувачення у симуляції та ганьби, а то і судового розгляду й тюрми; по-друге, як імітувати нетримання сечі, про яке казав той самий майор-медик, тікаючи з армії. Якщо мої фальш-докази епілепсії виявляться непереконливими, то вони все одно спрацюють, а точніше — доповнять симптоми шизофренії, тому що чимало схожого, а то і спільного є у проявах цих хвороб. Крім того, у розмові з психіатром, невропатологом чи не більше суб'єктивного, ніж наявного. До речі, цю думку я спробував потім обіграти в гумористичному оповіданні «Психіатр», що було опубліковано в газеті «Степная новь». А тоді мені належало не тільки створити сценарій медичної драми, але й бездоганно зіграти в ній головну роль.

У Волгограді — одразу до начальника госпіталю. Вручив полковнику конверт. Очікую на реакцію. Він відкрив. Зняв трубку. Викликав начальника неврологічного відділення. А мені наказав іти до відділення, яке розташовувалося десь в іншому кварталі. Невдовзі прийшов начальник відділення, підполковник. Прийняв мене з повагою. Призначив палату. А після розташування велів зайти до нього. У палаті було три койки, два пацієнти. Познайомився. Розташувався. Будильник, поставлений на дві години ночі, поклав під подушку, перехрестився, поки ніхто не бачив, та пішов до начальника. Той запросив мене сісти, спитав, що тривожить, що болять, на що скаржусь.

Це була та бесіда, яку в думках я прокручував безліч разів. Розпочав так:

— У мене дві болячки. Перша — радикуліт. Він занедбаний. У другій половині дня сповзає у праву ногу і змушує шукати перепочинок від ходьби хоч би на десять хвилин. Друга страшніша.

Я її давно приховую. Думав, молодий — переросту. Але, схоже, виходить навпаки: хвороба стала набирати загрозливого для моєї спеціальності характеру.

А потім я розповів про мерехтливу спіраль, що з'являється неочікувано перед очима ліворуч, просувається до зіниці та тримається там більше двадцяти хвилин, заважаючи спостерігати за предметами, що знаходяться на прямій лінії зору. Це, мовляв, супроводжується низкою інших явищ, наприклад чимось на кшталт паморочного стану, під час якого я можу сказати не те, що треба, про що думав. Інколи стан такий, що і жити не хочеться. Розповідав лікареві, що в такі хвилини мені страшно підходити до вікна моєї квартири, що на третьому поверсі — чомусь тягне вниз. І що нібито у дні чергування в полку я намагався не брати з собою пістолет, а тільки кобурю — щоб не застрелитись.

А далі так, як у медичному довіднику. Але розповідав своїми, не медичними термінами, щоб не викликати підозри у моїй підготовленості до розмови.

Підполковник призначив мені прогрівання попереку в якійсь, наче собачій, будці з багатьма електричними лампочками. Намагався прописати якісь уколи, але я попросив його цього не робити, щоб не нашкодити до остаточного діагнозу.

Я прогрівав попереку, робив фізичні вправи. Навіть приймав холодний душ у тому приміщенні, яке належало прибиральниці. Звичайно, з її дозволу. Я не сумнівався у тому, що підполковник буде питати моїх однопалатників про те, як я поведусь, що у моїй поведінці дивного, незвичного. Тому особливу надію покладав на будильник. Звертався до образів Білки та Стрілки на циферблаті, просив цих космічних мандрівників допомогти мені у моїй нелегкій справі. Ще читав Лермонтова. Мені подобався душевний стан Мцирі, що він висловився у такій формулі: «Я знав одной лишь думы власть. Одну, но пламенную страсть».

Уже в першу ніч ніжний дзвінок будильника з-під подушки мене розбудив. І не тільки мене — одразу закрипіли койки сусідів. Це входило у мої плани. Я вийшов до туалету. Так, вхолосту. Головне — похід!

Через декілька днів підполковник викликав мене до себе. Розпитував, як іде лікування тією будкою з багатьма електролампочками, що охоплюють попереку півсферою. Виявилось, що це придумав і сконструював якийсь офіцер, що лікувався у цьому

відділенні. Я висловив своє задоволення цим прогріванням нервів і хребетних кісток і сказав слова подяки на адресу винахідника чудового пристрою. І нарешті почув очікуване запитання:

— Григорію Івановичу, а навіть під вашою подушкою будильник і чому ви виходите з палати серед ночі?

— У вашому питанні, товаришу підполковник, є половина відповіді, — сказав я і продовжив, — будильник для того, щоб вийти з палати і не помочитись в ліжко. Це перевірений на власному досвіді метод. Іншого придумати не зміг.

Лікар на мить замислився. Звісно, цей симптом був описаний в довіднику, але важливим було власне втілення ідеї, запозичене мною у того медика-майора. Хай буде про всякий випадок інтрига для підполковника. У психології, наскільки я зрозумів, заплутаність ускладнює діагностування, зате дає «пацієнту» резервні можливості для маневрування.

У неділю на мене очікувала цікава новина: мене відвідала моя сусідка по Котельниковому Ельвіра Юріївна. Виявилось, вона закінчила свою педагогічну практику і повернулася до рідного Волгограду. Ніяк не можу згадати її прізвище. Воно єврейське чи німецьке, чи то Нахгауз, чи то Ногаузе. Вона спитала мене, чи може допомогти мені чимось її батько (він був начальником обласної сільгосптехніки та мав зв'язки). Я попросив у неї домашній телефон і попередив, що можу попросити захисту у її батька, якщо лікарі надумують брати спинно-мозкову рідину. Сама процедура надто ризикована: буває, хірурги голкою торкаються спинного мозку, і в результаті параліч назавжди розбиває ноги, вони стають нерухомі, втрачається відчуття дотику. Ельвіра просила при найменшій небезпеці негайно дати їй знати.

На щастя, турбувати Ельвіру Юріївну не довелося. Через декілька днів підполковник викликав мене до себе в кабінет і познайомив з сивим симпатичним чоловіком. То був професор-психіатр з медичного інституту. Він мене уважно вислухав і запитав:

— А у вас не має відчуття обруча на голові?

— Ні, — сказав я, — буває відчуття розвалу голови, і тоді я бачу свій мозок.

Професор запропонував стаціонарне лікування у них, наголосивши буквально на таких словах:

— Вам сподобається у нас. У нас хворі навіть самі дрова ріжуть, сокирою колють нарізане.

— Боже мій, — відповів я йому, — вельмиповажний професоре, — ще тиждень тому я обслуговував реактивні літаки, підписувався в журналі про готовність до вильоту машини, а ви так... Невже я такий безнадійний?! Адже в Котельниковому невропатолог запевняв мене, що я ще молодий, все переросту і вилікуюсь. І я вірю, що це колись станеться.

Читач, звісно, здогадався, що мою вигадку про котельниковського невропатолога спровокував сам професор, а інстинкт самозбереження змусив мене вигадувати на ходу.

Слід віддати професору належне. Він підвівся, протягнув до мене руки і сказав:

— Не ображайтесь. Я зобов'язаний запропонувати вам допомогу. А якщо ви не відчуваєте потреби у моїх пропозиціях, то в добру путь.

Ще дві ночі я прислухався до будильника. А на третій день викликав мене підполковник і сказав буквально таке:

— Ми вас виписуємо. А цей великий конверт передасте своєму командирі полку. Переодягайтесь. І щасливої дороги.

Конверт я не розкрив, хоч дуже кортіло. Та інтуїція підказувала, що Бог мені дав те, що я у нього просив. З'явилася впевненість, що я у Волгограді востаннє, тому хотілось ще раз побачити Анну Кузьмінічну та Івана Михайловича. Час дозволяв, тож я купив торт, пляшку горілки, ковбаси, ще щось, і мерщій до них. Так сталося, що і з їхньою онукою Ірою ми встигли зустрітися. Вони образились, що я їх не сповістив про моє перебування у госпіталі. Сказали, що неодмінно відвідали б мене. Я злукавив, мовляв, радикуліт — хвороба аристократична і небезпеки життю не несе. Потім Іван Михайлович з Ірою проводжали мене до поїзда. Мені було і приємно, і сумно, що я їх більше не побачу, хоч вони про це не здогадувались. Дорогою на вокзал мені захотілося ще раз побачити Алею Героїв і Волгу. Поки дивився на «Волгу-матушку», знову промайнула згадка-блискавка: коли капітан Білогорцев сівав у вагон і сказав мені, що і моя кандидатура розглядалася в штабі округу на посаду командира батальйону на острові Врангеля, я відповів йому тихо на вухо: «Далі Волги на Схід не поїду». А тепер бачив її, можливо, востаннє. І вмить з'явилась в голові строфа:

*Що ж Волга, гордістю велична,
Красуйся руським на добро.
В душі моїй епілептичній
Переміг тебе Дніпро.*

Далі все було по-іншому. Командир полку запросив начальника відділу кадрів капітана Козіна, колишнього техника літака, і наказав, вручаючи йому прочитані документи і розірваний конверт:

— Старшого лейтенанта Гончарука вивести поза штат. Підготувати і негайно відправити документи в штаб округу на звільнення з рядів Радянської Армії.

Мені хотілось обняти і розцілувати командира, але згадка блискавка про його прилюдне зауваження мені щодо куртки утримало мене від бурхливого прояву емоцій.

Я не пішов до їдальні. Легко подумалось, що більше туди не піду ніколи. Направився у Котельниково, зайшов до ресторану, випив сто п'ятдесят грамів «Столичной», Віра принесла закуску. Коли хміль торкнувся мозку та розійшовся по всьому тілу, мені подумалось: «Боже, як добре бути епілептиком. Незрівнянно краще, ніж служити. Завтра в полк не піду, з'являтимусь тільки по понеділках на шиккування і на партійні збори».

Переді мною встали турботи іншого, більш приємного порядку.

БЕЗРОБІТНИЙ

Плани, точніше, головні напрямки діяльності на позаштатний період мною були визначені ще в поїзді з Волгограда до Котельникового. Це підготовка до вступних іспитів в університет. Це розпродавання на ринку речей (у цьому мені мала допомогти хазяйка квартири), які могли б мені заважати при переїзді та які при необхідності можна було б купити за новим місцем проживання. Приведення до ладу, точніше, розподілення моїх заощаджень з таким розрахунком, щоб вистачило принаймні на три безробітні роки. Поступова — за допомогою двох-трьох листів — психологічна підготовка батьків до мого звільнення, до їх нового, так би мовити, соціального статусу (що вони будуть тато і мама не двох офіцерів, а тільки одного). Підготовка необхідних медичних документів для вступу до вищого навчального закладу. Про характеристику не хотілось думати: не могло ж керівництво бути таким бездушним, щоб підняти руку на епілептика, по суті душевно хворого.

Але, як стало відомо в понеділок, Сатана не дрімав. На зборах офіцерів третьої ескадрильї в методичному класі був оголошений порядок денний, де в числі інших був і такий пункт: «Про причини неявки старшого технік-лейтенанта Гончарука на розвантаження з залізничних вагонів щєбеню». Виявляється, що коли я повернувся з госпіталю і мене бачили в штабі, ІТП третьої ескадрильї поїхав ввечері розвантажувати щєбінь десь далеко за містом для будівництва нової злітно-посадкової смуги. Заїжджали за мною на квартиру, але, як вони стверджували, я не вийшов. Було дуже холодно, і вони дарма проїздили містом у пошуках дезертира. Після інформації капітана Тетеріна стали від мене вимагати пояснення. Я пояснив:

— По-перше, я не знав, мене ніхто не попередив. По-друге, як би й знав, то не поїхав би. Розвантажувати щєбінь не входить до моїх обов'язків ані як офіцера, ані як техніка. По-третє, будівельні роботи — справа будівельників. У кращому випадку — батальйону аеродромного обслуговування. Врешті решт, є солдати, курсанти. Ви повинні не шукати крайнього, а маєте відстоювати свої права, свою честь. Навіть безправні мусять мати якісь права. А якби ви всі там застудились, захворіли, покалічилились, хто обслуговував би літаки? Без механіка машина злетить, без техніка — ні. Цікава річ: солдати сплять, а офіцери розвантажують щєбінь. Це не тягар і злигодні військової служби, а дурість когось з командирів, це злочин.

Розпочалося обговорення. Начебто з'ясувалось, що хтось мені казав про щєбінь, а я не хотів слухати. Капітан Тетерін, який був старшим групи на розвантаженні, сказав: «Я Гончарука бачив, передав йому наказ командира полку, але він сприйняв мене з по-смішкою». Були ще виступи. Навіть пропозиція: треба так зробити, щоб Гончарук ніколи не побачив академії. Його шлях до академії затягнутий тросом відкриття замка лівої стойки шасі, забарикадований горами щєбеню і накритий пробкою підвісного баку, яка десь валяється в полі.

Я сидів десь за заднім столом, слухав і думав про те, чи зможе ця свистопляска вплинути на мою характеристику. Виступати не збирався. Але не утримався під час виступу Караєва — балухатого, плюгавого, зеленого, як жабеня:

— Гончарук такий, як всі хохли — тільки б жити за рахунок інших.

Тут я встав, поправив гімнастерку, портупею, пройшов через всю аудиторію, підійшов до Караєва та сказав:

— Караєв, а ти помиляєшся. Мій народ кращий від мене. А твій народ кращий від тебе, — і після цих слів вдарив його в нижню щєлепу.

Він упав. Офіцери побігли його піднімати, а я підійшов до столу голови зборів і сказав:

— Товарищі офіцери! Я виведений поза штат. Прошу більше не запрошувати мене не тільки на розвантаження щєбеню, але навіть на такі збори. Честь імею! — і вийшов з аудиторії.

Напередодні Нового, 1963-го, року на зборах офіцерів полку командир сказав:

— Командування прийняло рішення новий рік зустрічати в ресторані. Так ми реагуємо на виступ тоді ще лейтенанта Гончарука на офіцерському суді честі. Столи розраховані на чотири особи. Прошу подати замполіту заявки, хто з ким хоче сидіти за одним столом, бо посадять з такими, що ви їх і тверезим не можете бачити.

Я заявку не писав, але мені сказали, що ті троє, з якими я сидів за столом у офіцерській їдальні, хочуть, щоб я сидів в ресторані з ними.

Зібрались своєчасно, як і належить військовим. Хто з дружиною, хто без, хто у військовій формі, хто в цивільному, хто краще, хто гірше одягнений. Володя Бердін чомусь не прийшов. Були тости. Була музика. Але нам, холостякам, все швидко набридло. Тоді Толя Лелюченко запропонував піти в одну компанію, куди його запросили та ще й сподівались, що він не один прийде, а ще з офіцерами. Так ми опинились у просторому дворі, у просторій козацькій хаті, де вже випили, закусили й танцювали знайомі нам дівчата і місцеві хлопці. Коли вони нас побачили, виключили музику, і ми всі дружно сіли за новорічний стіл. Знову тости, закуска, танці. Коли прийшов додому, хазяйка вже спала. Така була остання зустріч Нового року в Котельниковому.

Наступні, і останні, місяці у цьому козацькому місті проминули у підготовці до вступу у вищий навчальний заклад. Навіть там, де не вимагалося знати на пам'ять вірші, а просто розповісти їх зміст, я їх вивчав і декламував сам собі без заминки, з інтонацією. Твори не писав, бо вважав себе підготовленим до писанини, зате граматику (як морфологію, так і синтаксис) вивчив і знав не тільки жирно надруковані у підручнику правила, але навіть слова-приклади та речення, що приводились з творів переважно російсько-радянських письменників. Про всякий випадок намагався відновити знання німецької мови на рівні військового училища. А у витязі з екзаменаційної відомості до диплому стоїть «відмінно». Пам'ятаю, вчителька німецької мови, зовсім юна, цікава, що їздила до нас у Васильків на свої заняття з Києва, організовувала чудові самодіяльні концерти німецьких пісень, що відбувалися і у Актовому залі навчального корпусу, і у клубі училища, і навіть у районному Будинку культури. А коли конференсьє оголошував пісню, обов'язково додавав: «Авторизований переклад курсанта Григорія Гончарука». Ще вчив історію СРСР і всесвітню історію.

Та коли, як мені здалося, до вступу в університет я був вже готовий, навіть запасся двома примірниками медичної довідки для приймальної комісії, почав турбуватися з приводу затримки наказу главкома ВПС про моє звільнення. Звернувся до відділу кадрів полку. Капітан Козін погодився, що затримка незвична. Виписав мені посвідчення про відрядження, і я увечорі сів на поїзд Волгоград — Ростов, а на ранок був у відділі кадрів Північно-Кавказького військового округу. У кімнаті знаходилось четверо інспекторів. Один сказав:

— А ми вас пам'ятаємо ще з 1959 року, коли ви не хотіли їхати за призначенням до Сталінграда у Качинське училище, а просилися на Кавказ, куди отримав призначення ваш друг Старовойтов. До речі, він зараз очолює комсомольський комітет полку ППО Баку. Він студент-заочник.

Мені подумалось: «Студент-заочник? Це як? Заочне навчання заборонене офіцерам ще позаминулого року. Пробивний Толік. З таким довгим носом, як у нього, його підтримає будь-яка дружина командира або начальника». А той продовжив:

— Цікавився вами. Він вас знайде. Про вас згадували при підборі кандидата на острів Врангеля.

Виходить, що капітан Білогорцев казав правду, коли ми з ним бачились останній раз під час його від'їзду до Далекосхідного військового округу. А потім майнула інша думка: «Можливо, Білогорцев планував мене замість себе? Він на це здатний. Винахідливий». Та головне, що я почув від «штабних крис», що главком ВПС маршал Вершин підписав наказ про моє звільнення з рядів Радянської армії і що вже два тижні тому вони, кадровики, відправили його в штаб Качинського училища. Один з них зателефонував у Волгоград, і мені сказали:

— Їдьте в полк. Ваша справа сьогодні буде там.

По моїй посмішці вони зрозуміли, що я задоволений цією інформацією. Хтось з них сказав:

— Везучий ви!

— Справжні кадровики — справжні психологи, — відповів я.

До поїзда Ростов — Волгоград залишалось декілька годин. Я вирішив навідати маминого дядька Павла по лінії Котовичів. Він та його два брати були розкуркулені у 1932 році, заслані до Колимського краю. Один там залишився, а Павло та Сашко повернулись. Перший поселився у Ростові, де проживав зі своєю дру-

жиною, другий — в Одесі. Там він у 1932-му залишив дружину, яка у його відсутність народила доньку, а потім вони мали ще спільного сина. А ще його рідна сестра Марія Котович проживала в провулку Нечипуренка у центрі Одеси. Я неодноразово відвідував її, а вона якось знайшла мене в університеті імені Мечникова, просила про допомогу її племінниці Власовій, яка, до речі, після закінчення філологічного факультету одружилась з моїм шкільним товаришем Сашею Копачем. Він теж закінчив історичний факультет цього університету, був головою сільради у нашому селі та викладав історію у рідній школі, а вона була вчителькою української мови та літератури.

Як і належало за моїми уявленнями, я взяв в гастрономі торт, цукерки, горілку, ковбасу і мершій до родичів. Вони поставились до мене гостинно. Нагадали про мій перший візит до них восени 1959 року. Тоді я приїхав до Ростова за військовим призначенням. Зі мною приїхали мама і старша сестра Надя. Справа у тому, що в Україні неможливо було дістати оцинковану бляху на покриття даху хат. Тому вони приїхали купити в Ростові оцинковані корита. Таких корит вони купили чи то шістдесят, чи то вісімдесят, щоб потім розірвати їх по швах і використати як покрівлю. Цікаво, що, як розповідали дідусь і бабуся, мої мама і сестри сподівались, що я допоможу заховати у своїх речах їхні декілька тисяч карбованців, щоб одесько-ростовська братва у поїзді їх не поцупила. То вони були дуже неприємно вражені, що коли я виходив з вагону, ці гроші лишались в кишені мого кітеля, який висів на вішалці в купе. Моя офіцерська недбалість могла перетворити мене з охоронця на підсобника братви.

І знову, вкотре за два роки, йду пішки в цю лощину на південно-східному боці від Котельникова, де згуртувались будівлі 704-го навчального авіаційного полку Качинського вищого авіаційного училища льотчиків імені Місникова. А зліва, біля підніжжя припіднятого горизонту, вишикувались у дві шеренги зачохлені резерви: понад сотню МІГ-15УТІ та МІГ-17біс. Вони відпрацювали своє у Корейській війні, а тепер доживали свій вік тут, у ковилі, на півночі Калмицьких степів. Вище, на схід від них, — стоянки діючих літаків. Їх трохи менше, але теж біля сотні. А ще вище — злітно-посадкова смуга. Її нещодавно реконструювали, поставили фінські будиночки для ІТП кожної з трьох ескадрилій, щоб ці святі труженики — інженери і техніки — мали де взимку відігріти

зграблені від морозу руки, а влітку хоч на декілька хвилин захо- ватись від нищівного сонця, бо раніше цій авіаційній категорії не зазрили навіть собаки.

Мені ще до кінця не вірилось, що незабаром мене Бог виведе з цього клаптика землі, де поховані мої мілітарні надії та розчару- вання у низці людських істот. Йшов ґрунтовою дорогою. По ліву руку була наспіх прокладена вибоїста бруківка. Її називали доро- гою життя, бо у сльоту тільки вона була здатна чи то автобусом уранці і ввечері, чи то пішки зв'язати людей з військовою частиною.

Цього дня зустрічі, привітання з колегами, командирами, на- чальниками, солдатами, курсантами набули іншого психологічного кольору. Мені хотілося всім посміхатись, декому щось сказати: кому анекдот, кому жарти, кому щось з новин. У свідомості, в душі всі вони кудись віддалялися, а у мене не було бажання їх зупиняти. Хай ідуть своєю дорогою всі разом і кожний окремо. Переді мною вимальовувався той шлях, за який я боровся. Я уявляв, хоч і не- виразно, складнощі, перешкоди, приємності і неприємності, здо- бутки, прорахунки, невдачі, радощі, прикрощі та ще багато чогось невідомого. Полк перестав бути у моєму житті чимось суттєвим і перетворився на щось вчорашнє, несерйозне, але таке, що вимагає дотримання певних формальностей.

Зайшов до відділу кадрів. Капітан Козін привітливо посміхнувся і одразу сказав:

— Григорію Івановичу, ознайомтесь зі справою про звільнення і розпишіться тут і тут, — він показав пальцем.

Я уважно вчитувався в кожний запис документа. Спочатку про діагноз професора. Симптоми хвороби той описав неначе під мою диктовку. Правда, не згадав про спіраль в очах. Очевидно, сам не знав, як це явище пояснити. Про будильник теж не згадав. Діагноз для мене був, з одного боку, передбачений, а з іншого, ні: епілепсія в атиповій формі. Такої форми в довіднику я не знаходив. Але ж на те він і професор, щоб вийти зі становища, в яке я його за- гнав. Хай він мене пробачить. Бачить Бог, я використав, як ка- жуть в народі, святу брехню. Бо ж мова йшла про власне життя, а моя брехня ані професору, ані комусь іншому шкоди не завдала. Система сама винна, що доводить людей до брехні, коли відбирає у них мрію, майбутнє.

В документі я побачив те, чого не очікував: виявлялося, що мене направлено до Ростовського обласного військкомату. Кажу Козину:

— Документ не підпишу. В Ростові жити не хочу і не буду. Мені Бог дав народитися в Одеській області, і я хочу до Одеси-мами.

СЛУЖЕБНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

на старшего техник-лейтенанта ГОНЧАРУК Григория Ивановича

1937 года рождения, украинец, член КПСС с 1962 года. Образование: общее - 10 классов в 1956 году; военное - Васильковское ВАТУ в 1959 году. В Советской Армии с 1956 года.

За время пребывания в Советской Армии старший техник-лейтенант ГОНЧАРУК Г.И. зарекомендовал себя требовательным и исполнительным офицером. Теоретически подготовлен хорошо. К исполнению служебных обязанностей относится добросовестно. По его вине не было ни одного отказа в работе авиационной техники. Свои теоретические знания передает подчиненным. Его механик является отличником боевой и политической подготовки.

Систематически работает над повышением своих военных и специальных знаний. В системе офицерской учебы успевает хорошо. В общественной жизни активен. Был избран секретарем комсомольского бюро. С обязанностями справляется хорошо. Инициативен и порученное дело выполняет с энтузиазмом. Обладает хорошими организаторскими способностями. Является внештатным корреспондентом. Его очерки и рассказы публикуют обкомовские и военные газеты.

В апреле 1961 года был допущен к исполнению обязанностей помощника командира эскадрильи по строевой подготовке. На этой должности также показал себя с положительной стороны. С полной отдачей своей энергии и способностей включился в работу по наведению уставного порядка в подразделении. В последнее время в подразделении улучшилась дисциплина, собранность и подтянутость солдат.

Энергичен, строен, подтянут. Внешний вид опрятен. Со старшими и подчиненными вежлив. Пользуется деловым авторитетом. Физически развит. Морально устойчив, идеологически выдержан. По характеру спокоен.

Неоднократно обращался с просьбой к командованию о предоставлении ему права поступления в университет, но вышестоящим командованием ему было в этом отказано, ввиду имеющегося некомплекта специалистов.

ПОДПОЛКОВНИК

"10" августа 1963г

Лоянич ЛОЯНИЧ

С характеристикой согласен:

ПОДПОЛКОВНИК

"20" августа 1963г

Червинский ЧЕРВИНСКИЙ

ПАРТИЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА

на члена КПСС ГОНЧАРУКА Григорія Івановича

1937 года рождения, украинец. Образование: общее - 10 классов; военное - Васильковское ВАТУ. Член КПСС с июля 1962 года, партийный билет № 10620937.

За время пребывания в партийной организации с июля 1961 года по апрель 1963 года тов. ГОНЧАРУК Г.И. показал себя дисциплинированным, грамотным, требовательным офицером, политически развит, в общественной жизни активен.

В 1961 году был избран секретарем комсомольского бюро. Обязанности выполнял с огоньком. Инициативен. Оказывал помощь командованию и партийной организации в выполнении стоящих перед подразделением задач. Пользуется уважением своих товарищей. Обладает хорошими организаторскими способностями.

Тов. ГОНЧАРУК Г.И. много внимания уделял самообразованию и повышению своих теоретических знаний и политического уровня. Его статьи, очерки и рассказы публиковались в военных и обкомовских газетах.

В быту опрятен, морально устойчив, по характеру спокоен, со старшими и подчиненными вежлив.

Характеристика утверждена на заседании партийного бюро партийной организации 3 аэ в/ч 55624, протокол № 21.

СЕКРЕТАРЬ ПАРТИЙНОГО БЮРО ПОДРАЗДЕЛЕНИЯ
МАЙОР *В.И. Войстроченко* /ВОЙСТРОЧЕНКО/

19. апреля 1963г

Козін схвильовано бере справу і уважно вдивляється в документ. Саме ці листи документу для Москви готував він. І знову:

— Ви везучий, Григорію Івановичу. Ці чотири сторінки в спарених аркушах скріплюються так, що я можу їх переписати нано-

во відповідно до вашого бажання. Не хочете Ростова-папу, беріть Одесу-маму. А тепер ознайомтесь з характеристикою. Якщо є заперечення — кажіть.

Я прочитав характеристику. Заперечень не було. Командування вирішило ласкаво попроситись зі мною. І це правильно: я став для них незручний і навіть небезпечний. Капітан Козін сказав ще одну цікаву річ: замполіта майора Неграмотнова перевели в Армавірське військово училище льотчиків. Тобто шуку покарали — кинули в річку. Спрацювали ті зв'язки, про які він говорив мені на аеродромі в Гумраку рік тому.

А потім начальник відділу каже:

— Заповнюйте бігунок. Коли все буде готово, приходьте. Наказ ваш буде готовий завтра-післязавтра.

І раптом ще одна несподіванка. Оформлюючи бігунок, старшина роти Ісмайлов заявив:

— Вашого протигазу нема. Кудись зник. Бігунок не підпишу.

Мені стало все ясно: це помста за те, що в мою бутність помічником командира ескадрильї я посадив його на п'ять діб на гауптвахту за те, що він регулярно, три рази на день, харчувався з солдатського пайка. Декілька разів я попереджав його як контрактника, який отримує продовольчий пайок, що їсти солдатські пайки — злочин. Він нехтував моїми попередженнями. І довго очікував моменту, щоб мені помститися. Момент настав — протигаз зник. Не слід було виключати, що і мій спецодяг, який теж зник, на його совісті. Я вийшов на двір, присів на ослін. Потрібно було обдумати свої наступні кроки. Тут до мене підсів старшина іншої роти, вже передпенсійного віку, на прізвище чи то Кушніренко, чи Кушнірський. Питає:

— Так ви збираєтесь на свою неньку Україну? Скоро і я туди.

Я йому розповів про випадок з протигазом. Він подумав, та й каже:

— Ходім у казарму, я вам подарую свій протигаз, віддайте його Ісмайлову. «Боже мій, — подумав я, — скільки ще ти будеш допомагати мені у цій військовій метушні?»

Коли я відніс Ісмайлову протигаз і він розписався, що до мене немає претензій, я зайшов до старшини (назвемо його Кушніренком), зняв з себе ту цікаву хутряну куртку, на яку колись пікірував командир полку, і подарував її старшині. Він від несподіванки остовпів.

— Беріть, — кажу, — вона мені більше не згодиться.

Потиснув йому руку, вийшов надвір. І в цей квітневий сонячний день, єдиний у кітелі, не по погоді, пішов до Котельникового. Зайшов на вокзалі в ресторан, замовив Вірочці обід. Поки очікував, до мене підсів начальник особливого відділу, той самий, скоріше рудий, ніж сивий, колобок, який відрізнявся від блідого та довгов'язого Попова.

Він уже все знав. Тому і підсів. З нашої з ним розмови я зрозумів, що командна верхівка здогадується про те, що я вдало спланував і провів операцію по втечі з армії. Мені не хотілося ані виправдовуватися, ані заперечувати. Переконавання в мене було, як кажуть, залізне: як головком ВПС СРСР маршал Вершин не зміг заперечити діагноз професора, так вся полкова, дивізійна, навіть окружна військова команда і начальницька публіка не посміє заперечити наказу головкома ВПС. Тоді я почав перекидатися з капітаном словами:

— Товаришу капітан, а чого це вам скаржитись на життя? У вас така романтична робота — ловити шпигунів, зрадників, злочинців в армії.

Відповідь була несподіваною:

— Григорію Івановичу, ви навіть не здогадуєтесь, як я ненавиджу свою роботу. Ніяк не можу дочекатися пенсії. Знаєте, де я зараз був? У мене таке завдання: підозрюють, що один з наших пілотів педераст, і я мушу слідкувати за вивішеною його дружиною спідньою білизною, сподіваючись, що жінка неакуратно її випере і залишить на ній бажані сліди. Така у мене романтика...

Після цих слів капітана у моєму роті з'явився якийсь неприємний присмак. І я попросив Вірочку принести двісті грамів «Столичной». Капітан підняв тост за мене:

— Григорію Івановичу, ви талановито змінили свій життєвий курс, можна сказати, блискуче. Мені не доводилось щось подібне зустрічати раніше. Хай удача супроводжує вас аж до досягнення того, чого ви так старанно добиваєтесь.

Більше я не зустрічав капітана, але почуття поваги збереглося надовго. Саме в КГБ мені зустрічались чудові люди. Про них пізніше.

— Товаришу підполковник, старший технік-лейтенант Гончарук у зв'язку зі звільненням з лав Радянської Армії вам останній раз представляю, — відрпортував я Червінському.

Він встав з-за столу, пішов мені назустріч і сказав буквально таке:

— Григорію Івановичу, я родом з Роздільної, що за 100 км від Одеси. Краще знаю Одесу, ніж ви. Скажу вам чесно, Одеса — місто складне. Але знаючи вас, я впевнений, що ви знайдете там своє місце. Я цього хотів би.

— Товаришу підполковник, — відповів я йому, — ви краще знаєте Одесу, а я краще її відчуваю. Вона не здатна ображати людей, які її поважають. Я чомусь вірю, що у неї вистачить ласки і для мене, бо вона — моя мрія. Дозвольте йти.

Коли я отримав документи у відділі кадрів і вийшов зі штабу, лобом до лоба зіштовхнувся з командиром ескадрильї, підполковником Лоянічем, і секретарем партійного бюро, майором Войстраченком.

— Характеристика сподобалась? — майже одногосно спитали вони.

— Звичайно, хіба може добра справа не сподобатись, — відповів я.

Вони потиснули мені руку, побажали успіхів у цивільному житті.

Мої останні, прощальні думки у Котельниковому залишились на останній сторінці мого щоденника, який я вів зі значними перервами з липня 1959 року, коли знаходився на стажуванні у селі Добра Надія біля залізничної станції Щаслива. Тут розташувався літній аеродром Кіровоградського військового училища льотчиків, що в той момент спеціалізувалося на фронтових бомбардувальниках Іл-28. Ось цей запис:

«Інколи мені хочеться обнародувати свої найпотемніші думки та мрії, щоб випробувати їх на життєвість, але я їх завжди ховав десь глибоко під буденними стандартними питаннями та відповідями, і вони гинули, не побачивши світла. Але ж, багато з них могли бути повчальними для багатьох оточуючих мене людей. Чому я нищив їх? Щоб вони не знищили мене. Чому я боявся їх? Тому що їх боялись інші. Мене вважають тут дурним, тільки тому, що я залишив їх в дурнях. Вони мене не зрозуміли тому, що взагалі не здатні зрозуміти. Та все ж важко жити тому, хто відчуває себе сильнішим від оточуючих, кому середовище не розвиває сили, а гнобить їх. Це не на користь ні людям, ні сильному самотності. Єдине, що нам лишається — це розстатися, доки не сталося біди».

Цими словами закінчився мій військовий щоденник, який чомусь не вкрали спецслужби. А на палітурці щоденника рукою Станіслава Рассадіна написано: «Москва, ул. Воровского 52, журнал «Юность», отдел критики. Рассадину С. Б. (лично) Д 2-30-85». Коли я писав ці рядки, то почув, що Станіслава, як і журналіста Щекочихіна, передчасно загнали в могилу. Та поради Станіслава я реалізував: не зробив літературні вправи сенсом свого життя.

А тепер декілька слів про прощання з Котельниковим. Я домовився з сусіднім хлопцем, який ходив у десятий клас, щоб допоміг мені віднести речі на вокзал. У мене було дві валізи: одна симпатична, середнього розміру, її купила мені мама, ще коли проводжала в далеку військову дорогу, а другу — більшого розміру — я купив у місцевому універмазі. Ще у мене був перев'язаний поясами білий парусиновий мішок. На мій подив, провести мене до поїзда прийшли капітан Козін з дружиною. Ми всі четверо посиділи у ресторані, а коли вийшли на перон, до нас підійшла працівник міської бібліотеки Оля і подарувала мені чудову книгу творів М. Ю. Лермонтова 1941 року видання. Там знали, що серед моїх найулюбленіших поетів був саме він. Також вона принесла газету «Красная звезда» з повідомленням «Какие льготы сохраняются» — про те, що закон про скорочення армії на 1200 тисяч, який діяв до 1 січня 1962 року, пролонгується у частині позачергового забезпечення квартирами офіцерів, звільнених з армії і після зазначеного терміну. І знову чую: «Вам пощастило!» Тоді відродилася уже похована мною надія на квартиру в Одесі. Читачу неважко уявити мою радість. Мені хотілось обіймати не тільки тих, хто мене проводжав, а й усіх, хто зустрічався на шляху, і першою з них була провідниця.

Про Ростов у пам'яті залишилось мало. Перше: сумно стояв на міліні, точніше на дні, теплохід «Абхазія» через різке пониження рівня води у річці Дон. Друге: згадую дужого чоловіка років тридцяти, що сидів зі мною за столиком в ресторані на вокзалі. Він вривався у мою пам'ять тим, що вимовив таке слово, якого я раніше не чув. Коли ми замовляли офіціантці вечерю, він сказав, звісно, російською: «Щи, и побольше маслов». Офіціантка замовлення прийняла без уточнень. А мені стало трохи ніяково від моєї неосвіченості. Коли принесли його замовлення, я побачив у великій тарілці щі з купою кісток. Згадався: мабуть кістки, не зовсім позбавлені м'яса, то і є «масли». Запам'ятався мій сусід

по столику ще дечим: перед їжею випив майже залпом двісті грамів горілки, а коли розговорився, то розповів про те, як жилось йому на Далекому Сході, і завершив: «И голод, и холод я пережил, но я еще молод — на все ... положил».

Міцно я спав в купейному вагоні на останні військові проїзні. Поїзд повним ходом промчав через полустанок Чехачевка, що за два кілометри від моєї рідної хати і зупинився за п'ятнадцять кілометрів від хати, на станції Жеребкове. Там мене зустрічав зять, Іван Якович, дужий, міцний чоловік. Він колись подарував мені, ще малому, частину своїх нагород, серед них орден «Красной звезды», медалі «За отвагу», «За взятие Кенигсберга».

Автобус Жеребкове — Ананьїв проходив десь кілометри за три-чотири від мого рідного села. Але мені не хотілося йти з чемаданами через центр села, де можна було зустріти чимало знайомих. Соромився. І ми пішли через північну частину, що зветься Думівське. Івану Яковичу дісталось добре: ніс мішок і меншу валізу. Коли я йому подарував офіцерську плащ-накидку, він був задоволений, особливо підвісними ремінцями. А мені здавалося, що він гідний кращого подарунку.

Вдома на мене чекали. Вже знали — на армії поставлено крапку. Мова за столом йшла про те, що буде далі. Я відповідав коротко: підготувався, начебто, непогано, а як вийде — не знаю. Батьки спитали, скільки треба буде грошей на навчання. Я відповів: «Років три-чотири протягну на заощадження. А там життя покаже. Треба буде — піду підробляти». На це мама твердо сказала:

— Ми з татом вирішили всім дітям дати по корові. А той, хто не хоче корови, хай бере гроші. Наді купили корову. Федя і Ліда побажали гроші. А що, Гришуня, тобі?

— Поки нічого, — відповів я, — корові в Одесі бракуватиме зручностей, їй там буде нудно. Як будуть гроші, покладіть їх на ощадкнижку на своє ім'я. Нехай лежать. Вони ж їсти не просять. Будемо їх берегти на можливі важкі часи.

Здається, мої розсуди батьків задовольнили. Потім я міцно спав годин п'ятнадцять. Мама казала, що декілька разів заглядала до мене в кімнату — щоб покликати на сніданок, на обід і вечерю. Але я не прокидався. Відпочивав у батьків недовго. Кликала Одеса. Хотілось бути гідним цього поклику. Життя дало мені шанс проявити відданість, тож нема чого гаяти час. Вперед!

Їхав потягом Знаменка — Одеса, який зупинявся на нашому полустанку. Провідник в моєму вагоні був немолодий, цікавий. Мене щось потягнуло до нього, і коли він один безтурботно сидів у своєму купе, я підійшов, вибачився та й питаю:

— Ви, очевидно, одесит?

— Так. Я одесит в усіх поколіннях. Але дозвольте спитати: як ви дізналися, що я одесит?

— Словами пояснити важко. Треба відчувати. Серед явних ознак: інтелектуальне, недурне обличчя, цікава інтелігентність у манерах, вимова...

— А чим, власно, я можу бути вам корисним?

— Ось, бачите, таке питання, по суті, поставить не кожний. А для одесита це властиво.

Я розповів йому про те, що я звільнений офіцер, маю направлення в Одесу. Але погано знаю місто. Тільки те й знаю, що в піснях співають. А він мені:

— Якщо ви не знаєте Одеси, то чому ви так легко розпізнасте одеситів?

— Одеських одеситів я не знаю. Але я знаю ананївських одеситів. А вони, здається, трохи схожі.

Провідник розсміявся й мовив:

— Не кажіть. Вони дуже схожі. Я сам з Молдаванки. Сказати, що люблю її, це нічого не сказати. Без неї просто не зможу жити. Але, шановний, я вас благаю, не чіпайте Молдаванку. За вашою конституцією вам більше підходить Приморський район, особливо Великий Фонтан. По-перше, він дихає морем. По-друге, він просторий і красивий. По-третє, там живуть люди, що ближчі до вас за духом. Там багато офіцерів, генералів, запасних і відставних. Там два військових училища, штаб військового округу. Поруч Аркадія, найзатишніший морський куточок. Там немає нічого такого, що вам би не сподобалось.

Шановний читачу! Скажи відверто: хіба після таких прагматичних і мудрих порад можна не поважати таку людину? Багато років минуло, але забути його я не здатний. Він не тільки давав поради і пророкував мій ландшафтний, душевний комфорт, а наче здогадувався про мої можливості.

Здавши валізи до камери зберігання, я поїхав на Великий Фонтан, де між зупинкою Петрашевського та Сьомою станцією проживав з дружиною мій двоюрідний брат по батьківській лінії

Володя. Він плавав, захворів якоюсь тропічною хворобою, отримав інвалідність, мав якусь копійку, і тепер зі своєю жінкою відпочивали й пиячили.

Після короткого сніданку я побіг у своїх, тепер уже одеських, справах. Почав з того, що зайшов в ощадкасу, що була у поштово-му відділенні № 9 на П'ятій станції, де зараз «Юридична клініка», і перевів гроші з акредитиву на ощадну книжку. Стало вже трошки безпечніше щодо збереження грошей. Потім почав пошуки квартири, хоч тимчасової, поки не знайду кращої. Знайшов на вул. Лейтенанта Шмідта, 24, у якійсь прибудові. Прізвище господині було Табак. Вона виділила мені на веранді кімнатку метрів зо п'ять-шість, де було залізне ліжко і ледве затиснувся один стілець. Та мене ці незручності не турбували. Не хвилювало навіть те, що вечорами до неї заходили якісь чоловіки, міліціонери, випивали, сварилися, матюкалися, навіть якимось постукали до мене і перевірили мої документи. Запросили до свого столу, але я відмовився, послаючись на те, що вже ситно повечеряв. Більше вони мене не турбували.

Я інтенсивно працював за своїм планом, неначе якась внутрішня сила підштовхувала кудись поспішати. Прописка чи не найголовніше в Одесі для варяга. І брат з дружиною, і їх сусідка-морячка Міла обіцяли допомогти з пропискою: когось спитати, когось попросити. Не треба казати, що кожний наступний день пошуків був схожий на попередній: хтось обіцяв сказати через день-два, хтось співчував, хтось оптимістично підтримував мене у вирішенні проблеми. Ось, наприклад, на Пролетарському бульварі підійшов до черги, що стояла до смітцевої машини. Питаю одеситів, хто може допомогти. У черзі в халаті і тапочках стояв, як з'ясувалось потім, полковник.

— Почекайте на мене, — сказав він, а потім підійшов з порожнім відром і продовжив: — Товаришу старший лейтенант, ти скоро отримаєш свою квартиру, а поки поживи у нас, ми тебе пропишемо. Я пораджусь з дружиною і завтра дам тобі відповідь. Але май на увазі: у мене донька-студентка.

Я подякував полковнику та пообіцяв завтра навідатись, хоч і не збирався цього робити, оскільки все це мене не влаштовувало. Але пообіцяв тому, що не хотілось одразу засмучувати його. Хай вже краще це буде завтра, коли я не прийду.

Не рахував, скільки продовжувались мої пошуки квартири для прописки. Здавалось, цьому не буде кінця. Яюсь, повертаючись з проспекту Шевченка на Лейтенанта Шмідта, піймав себе на тому, що мій сон минулої ночі не збувся, він не був схожий на сни багатьох попередніх ночей.

Раніше майже кожної ночі мені снилися мої черевики зі стерними підборами. І я безпомилково розгадував ці сни: буду ходити весь день і нічого не знайду. А тієї ночі снилися дівчата. Але день закінчився, а дива все нема. Заходжу в арку свого двору і зустрічаю Серьожа, який колись підказав мені оселитись у Табак. Він старший від мене років на десять. Питаю:

— Серьожа, де можна випити кружку пива? Весь день не їв і не пив.

— Якщо візьмеш мені пива, супроводжу до самої бочки.

Йшли недовго. Пивний ларьок — при вході на Привоз. Стали в чергу. Серьожа розказує анекдоти. Він з тих анекдотчиків, які видають себе за свідків народження анекдотів. Коли підійшла наша черга, він каже:

— Григорій, візьми мені ще й сто грамів горілки. Слабість людська: люблю пиво з горілкою.

Коли буфетниця дала пиво й горілку, Серьожа звично вилив горілку в кухоль пива. Ми стояли за столиком, поруч такі ж столи, а за ними глушать жагу чоловіки.

Серьожа каже:

— Яюсь чув за сусіднім столиком: «Папа, папа, смотри, а дяди пьют пиво с раками». А батько навіть не подивився в той бік і каже: «Нет, сынок, то у них такие лица».

По дорозі до нашого двору я звернувся до Серьожі з проханням:

— Ти мені допоміг знайти квартиру, а зараз не зміг би знайти квартиру для прописки? Багато сил і часу угробив, а результат нульовий: чи не хочуть, чи не можуть, чи бояться мене прописувати.

Він одразу:

— Бояться. Згідно закону, якщо людина більше півроку прописана, то вона набуває право на частину квартири. Але знаєш, як ми учинимо: у дворі щовечора сидять на лавочках жінки, і у цей час вони як раз там судачать. От же, запитаємо їх.

А потім знов продовжив:

— Нещодавно чув таке: одна з них поносила іншу, мовляв, та стара б...дь повісила над головами людей стару білизну і ще й на-

сіння плює людям під ноги. А звинувачувана продовжує плювати й спокійно дивується: до чого тут вік?

І цей анекдот я чув пізніше. Але вперше — від Серьожи.

Зайшли до нашого двору, підійшли до жінок. Серьожа представив мене як свого доброго знайомого. Розповів про мої труднощі. Жінки миттєво зрозуміли моє становище і порадили квартиру у дворі напроти, у 28-му номері, в напівпідвалі. Вона величенька, метраж дозволяє прописатися. А мені слід підійти в ЖЕК, взяти відповідну форму, поїхати в онкологічну лікарню до хазяйки цієї квартири і попросити її підписати форму. Передали Вірі (так звали хазяйку) привіт та ще й наказали:

— Передай, що ми просимо.

Ось тобі, Гончарук, і сон в руку. Диво сталося.

Назавтра було все: і ЖЕК, і подарунок для тьоті Віри, і зустріч з нею, і підпис, і навіть паспортний стіл. А тут на мене чекала, як кажуть, загвіздка: не хочуть ні паспорт видавати, ні прописувати. Мовляв, їдь у свій військкомат, який тебе призвав до армії.

Іду до райкому партії, в кабінет інструктора Володимира Остаповича Бистріна. Він вислухав, набрав телефон начальника районної міліції. Переговорив. І я пішов туди, звідкіля прийшов. Мовчки прийняли всі документи і призначили день, коли прийти за паспортом.

Тільки тепер я звернув увагу на те, що Одеса вбралася в шлюбні весняні кольорі. Раніше лише в пісні про Костю-моряка я чув: «Фонтан черемухой покryлся, бульвар Французский был в цвету...», а зараз маю щастя знаходитись у цій пісні.

І знову сни... Як вони мені набридли! Краще б їх не було зовсім. Читати можу, розгадати можу, а запобігти їх здійсненню не в силах. З ночі в ніч, цілу ніч — серед хлопців і дівчат. Переконавався тисячі разів: хлопці — хлопоти, дівчата — диво. Трохи отямившись від прописочних походів, почав думати про оформлення у військовому комісаріаті. Вирішив, що час настав. Пішов. А там — наче обухом по голові: щоб отримати пільги для квартирного обліку і виплати впродовж року за військові знання, треба пройти медичну комісію, одержати справку про придатність чи непридатність до військової служби, а для цього потрібен висновок комісії, що знаходиться в психоневрологічному диспансері на вулиці Свердлова. Іду до головного лікаря Коваленка. На ходу створюю легенду. Він мене прийняв, коротко вислухав і сказав:

— Ви заварили серйозну апатію (*саме так* — «заварив апатію» — *він і сказав*). Але мені треба терміново поїхати за межі Одеси. Зустрінемося десь через три дні.

Три дні — це не мало. За цей час можна знайти іншу квартиру, бо щовечірні п'янки моєї хазяйки з міліцією терпіти більше було неможливо. Я сів у 18-й трамвай, вийшов на Четвертій станції. Так, по інерції. Все-таки хрущовські п'ятиповерхівки чистіші за «одеські дворики». Підійшов до жінок, що сиділи біля будинку номер 24 по вулиці Сегедській. Олександра Іванівна Ющенко — вона і понині жива — погодилась надати мені одну з двох кімнат своєї квартири. За декілька годин я вже був новоселом. Але, тим не менш, поїхав обідати в їдальню, що була саме в тому будинку, де ще кілька годин тому я був квартирантом, тільки вхід в їдальню був з вулиці Чижикова. По дорозі зайшов на залізничний вокзал і купив газету «Чорноморська комуна», яку знав ще зі шкільних років. Її передплачував чоловік старшої сестри. Він був комуністом, бригадиром, і від нього вимагали передплачувати газети.

Поспішати сьогодні вже немає куди — жую і читаю газету. І раптом — очам своїм не вірю — Київський державний університет імені Тараса Шевченка оголошує набір на перший курс загальнонаукового університету заочної форми навчання на спеціальність «Журналістика». Перші три роки занять проходитимуть в ОДУ, Одеському університеті імені Мечникова. Вступні іспити там же. Початок 1 червня, тобто через декілька днів. У мене до закінчення дня півтори години. Питаю, як добратися до вулиці Петра Великого. Сідаю на перший тролейбус, виходжу на Грецькій площі.

У будинку номер 2 на першому поверсі праворуч — приймальна комісія. Найлюдніше біля столу з написом «Відділення журналістики». Стаю в чергу. Розпочинається знайомство. Цікавлюсь всім. Виявилось, що документи можна подавати ще впродовж двох днів. Захотілось пройтися, заспокоїтись. Знайомими вже Дерibasівською, Пушкінською — і на 18-й трамвай. Сон був в руку: були хлопці, були дівчата — були клопоти, були дива. Мені захотілось поцілувати «Чорноморську комуна». І я це зробив. Кажуть, на доброго ловця і звір біжить. Але мій звір ще не біжить, десь сидить, вичікує.

ПРИДАТНИЙ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ БЕЗ ОБМЕЖЕНЬ

На другий день я подав документи. Дізнався, що для ОДУ на відділення журналістики виділено шість місць. А подано вже близько шістдесяті заяв. Змагання обіцяють бути запеклими. Що ж: чим важче боротьба, тим радісніше перемога. У крайньому разі, спробую скористатись пільгою про позаконкурсне зарахування військових. А зараз на черзі гарячкова підготовка до іспитів. Їх багато — шість. Підручники мене зачекались.

Взявши підручники, я пішов на Привокзальну площу. Сів на лавочці, розклав книги і — вперед. Ставки зроблено. Незабаром пішов дощ. Я забіг до вокзалу, на другий поверх і продовжив працювати там. Ніщо не могло змусити мене зупинитись. Виключення — психіатрична комісія.

Перший іспит — твір. Прийшов заздалегідь. Як і кожний абітурієнт, придивляюсь до суперників. Вони переважно не юнаки, не випускники десятого класу. Трохи втішило те, що я далеко не найстарший. Значить, не дуже запізнився в пошуках своєї долі. На другий день оголосили результати. В мене — «добре». П'ятірку жоден з нас не отримав. Зате задовільних оцінок, навіть «двійок», чимало. Казали, що до майбутніх журналістів підвищили літературні вимоги.

Далі — російська література, усно. «Відмінно». Що було наступне, забув. Пам'ятаю, що незадовго до фінішу визначилась група лідерів. Стали гуртуватись, ходили разом пити пиво. Розмови були різні. Хтось розповідав про свої перші публікації, Юра Дяченко — про свої далекі плавання. Він був помічником капітана і, як більшість моряків, трохи наївним. Давид Найдіс працював в університетській друкарні і нещодавно одружився. Він читав свої вірші, з яких запам'ятався такий рядок: «Мой характер дубеет, как в мороз моё бельё». У відповідь на це я присвятив йому вірш,

який закінчувався так: «Давид, Давид! Ты весь погиб. Твоим друзям не жаль тебе. Ведь ты же сам сгубил себя. Теперь пеленки, ложки, вилки заполнят все твое бытие. И твой талант весь задубееет, как и в мороз твое белье». Він образився: «Що, Гриша, тобі не подобається моє порівняння?»

— А кому воно може сподобатися, — відповів я. — Одна справа, коли характер молодого людини гартується, як сталь, і зовсім інша — якщо він дубіє, як труси на морозі.

Пізніше в газеті зустрічав інформацію, що Найдіса було звинувачено за друк антирадянських листівок, а декілька років тому моя дисертантка знайшла документи, що Давид, начебто, відсидів як дисидент.

Перед останнім іспитом бачив сон: лежу на цьому самому дивані у квартирі на Сегедській. Сплю. Раптом відчиняються двері. Заходить весь в крові генерал від інфантерії Петро Іванович Багратіон і командує:

— Старший лейтенант Гончарук, встать, немедленно на поле боя! Я смертельно ранен. Поручаю вам возглавить полки!

— Товарищ генерал, у меня образование ротного командира.

— Но у вас современное образование. Этого достаточно.

Коли ми всі зібрались перед складанням іспиту з історії, я розповів про цей сон. Давид, не задумуючись, сказав:

— Все ясно, Гриша, ти безперечно отримаєш «відмінно» і очолиш наші пошарпані полки.

Всі погодились. На що я сказав:

— У мене, Давид, два бажання: перше, щоб ти виявився про роком, а друге, щоб всі, хто про це чув, теж склали на «відмінно» і після іспиту розділили, перед усім, мою радість.

Як гадалося, так і сталося. Наказ про зарахування обіцяли оприлюднити за кілька днів. Потім — установча сесія. А я вже втретє подався до головного лікаря психоневрологічного диспансеру. Цього разу Коваленко повідомив мені своє рішення, яке виявилось для мене неприємним та неочікуваним. Минулого разу начебто обіцяв, що комісія розгляне моє питання без стаціонарного обслідування. Документи прийняли, зареєстрували, а тут на тобі:

— Григорію Івановичу, я мушу вас засмутити: вам доведеться хоча б три-чотири дні у нас відпочити. Якщо підтвердиться те, про що ви кажете, питання виношу на комісію.

Мені стало не по собі. По-перше, чому він відмовився від своїх обіцянок, а по-друге, на весь зріст стала реальною загроза спинномозкової пункції. Чув, що з тих, кому таку операцію тут здійснюють, далеко не всі виходять звідси своїми ногами. Я спитав його, що вплинуло на його обіцянки.

— Ми посилали медсестру до вас на квартиру з метою розпитати, як ви себе поводите. Хазяйка сказала, що в цілому добре, але якісь пігулки ковтаєте. Це записано у звіті медсестри. Я по-іншому поступити не можу.

На це я здивувався, але виду не подав. Спитав про ймовірність пункції. Він сказав:

— Це, дійсно, справа серйозна, але для цього мусять бути вагомі аргументи, ваша згода і згода ваших рідних. Йдеться про визначення вам групи інвалідності. Ваш діагноз тягне на другу групу. А це державні кошти. Я втрачати роботу не можу. У мене діти.

Ввечері хазяйка підтвердила прихід та розпитування медсестри. На моє питання про пігулки сказала:

— Я не знала, що говорити. Чи позитивно відповідати на питання, чи негативно. Сказала як є, а пігулки придумала про всяк випадок.

На установчій сесії студентів-заочників ми слухали деякі лекції разом зі студентами-філологами. Я сидів зі своєю колегою Тетяною Зільгер. В неї було строге обличчя, правильної форми ніс, вона носила вдало підібрані окуляри, підрізане волосся, яке лишень покривало шию. Вона, чи не найстарша з нас, встигла побувати на фронті. Мені здавалось, що їй можна довірити мої психіатричні таємниці, тому якось запросив її до ресторану «Київ» і розповів усе як є. На це вона спитала:

— А чому ви вирішили відкритись саме мені?

— Інтуїція. Вам можна довіряти.

— А навіщо вам взагалі про це розповідати?

— Хочу вас попросити відвідати мене у психоневрологічному диспансері. Боюсь пункції. Може, заступитесь?

Вона погодилась, прийшла у назначений день у диспансер. Мені було приємно, що знайшлася добра людина. Крім неї мені в Одесі нікому було довіряти такі таємниці.

Я повідомив Тетяні, що завтра-післязавтра буде комісія, і я вийду на волю. Подякував їй. Ми домовились зустрітись на занятті з предмету «Радянська преса», що його проводив Юрій Дмитрович

Бараневич, помічник проректора. На душі було спокійніше. Але, як пізніше виявилось, витік інформації відбувся. І на завтра нечиста сила вже готувала для мене нове випробування.

Моє лікарняне ліжко стояло поруч з ліжком молодого вірмена на ім'я Ашот. Він був боксером. Оговтувався після струсу мозку. Ми жартували, перекидувались анекдотами, мірялись силами рук. Уже не пам'ятаю, хто першим запропонував поборотися. У палаті, окрім нас, нікого не було. Коли я повалив Ашота на його ліжко, в палату зайшла медсестричка, жажнулася, наробила вереску, прибігли санітари. А ми з Ашотом моментально зреагували на крик дівчини, сіли кожен на своє ліжко і спокійно зустріли санітарів, наче нічого й не було. Прийшла лікар:

— Що трапилось?

— Ми мірялись, хто вище, — відповів Ашот.

— А чому борсались на койці?

— Неакуратно повернулись і попадали обоє, — відповів я.

Вона подивилась на мене з недовірою, запросила в ординаторську і «порадувала»:

— Я мала намір завтра представити документи на комісію, але те, що трапилось, змушує мене поспостерігати за вами ще кілька днів.

Забігаючи зі своїми згадками наперед, поділюсь з читачем ось чим: у позаминулому році я випадково зустрівся з Ашотом на ринку «Маліновський». Можете уявити, як ми обоє глузували з тодішньої «психситуації». Він запросив мене до свого магазину чоловічих костюмів, що десь на вулиці Рішельєвській, а я його — до себе на кафедрі.

Але повернімось у минуле... Через пару днів сестричка викликала мене в ординаторську. Там була тільки незнайома жінка у білому халаті. Каже мені:

— Завтра ми зробимо вам пункцію спинно-мозкової рідини.

Я заперечив, мовляв, боюсь стати калікою. А вона різко, злотно крикнула:

— Що ви своєю дурною головою розумієте?

— Можете мене ображати, але я не погоджуюсь, — і з цими словами вийшов з ординаторської, жалкуючи, що так рано відпустив Тетяну Зільгер.

Дочекався своєї лікарки. Вона вже немолода, розсудлива, вміє вислухати. Розповів їй про ту зустріч.

— Вона пише дисертацію, — відповіла лікарка. — Їй потрібні лабораторні дослідження. Але я не дозволю робити вам пункцію. Ви якось казали мені, що захоплюєтесь журналістикою, ось і напишіть мені докладно, переконливо про вашу непросту, напружену військову службу, що привела вас до лікарні. Даю вам на це добу.

Очевидно, вона шукала якісь факти, щоб переконатись у моєму психічному здоров'ї.

Коли лікарка прочитала мою писанину, прийшла в палату і повідомила:

— Завтра відправляйтесь на електроенцефалограму на Слобідку, а післязавтра о десятій годині запрошуюю вас на комісію.

Електроенцефалограма виявилася відмінною.

Я чудово пам'ятаю те засідання медкомісії. Всього у кабінеті п'ять осіб. За окремим столом — голова комісії. Я його раніше зустрічав у цій лікарні. Симпатичний, невисокого зросту, вочевидь, єврейського походження, за прізвиськом Барабаш. Саме він звернувся до мене з питанням:

— Григорію Івановичу, а чому ви не бажаєте оформитись на інвалідність. Ми вам дамо другу групу. Все своє життя будете мати шматок хліба. Інші мріють про це.

Я подякував йому за добру пораду і відповів:

— Я здоровий. Хочу вчитися. Відчувати себе повноцінним громадянином. Дуже прошу надати мені таку можливість.

Тоді головуючий сказав:

— Добре, можливість дамо, але якщо ви потрапите до нас ще раз, тоді вже ми зробимо вам пункцію.

Я подякував поважній комісії за благородне рішення і вийшов з диспансеру. Подякував Господу за милість, за допомогу і пішов блукати вулицями Одеси. Так, нікуди, куди ноги несли.

Погодсья, читачу: не таке вже й мале досягнення — впродовж восьми місяців встигнути зробитися епілептиком, потім придатним до воєнної служби без обмежень та ще й уникнути суду за симуляцію, звільнитися з армії та поступити до університету. Хай на заочне відділення, але ж до університету! А це звучить прекрасно. Дивний стан свідомості, серця, душі, емоцій оволодів мною. Хотілось без кінця ходити вулицями замріяного міста. Дякувати добрим одеситам, чудовій Одесі, яка для мене перетворилася на найласкавіше, найщедріше, найпрекрасніше місто. Любов до міста укріплюється, коли людина віднаходить свою цілісність, сягає мрії, повертається до себе. Зі мною це сталося саме тут. Слава Одесі!

ДВІЧІ СТУДЕНТ. ОБІЙМИ ALMA MATER

Йшов липень 1963 року. Зроблено чимало. Відновив статус військовозобов'язаного. Обласний військкомат почав виплачувати належне за кожну з трьох зірочок на погонах. Впродовж року одна зіронька давала мені більше, ніж підвищена стипендія. Став на квартирний облік. Читач, мабуть, мене картає. Мовляв, все отримав від держави й зрадив її. Але я докорів совісті не відчуваю. Тому є низка причин. По-перше, зрада — це перехід на сторону ворога, а Одеса тоді не вважалась ворогом Москви. По-друге, фактично я відслужив більше шести років, у тому числі більше трьох років після училища. За тодішніми мірками це був термін, який вважався достатнім для відпрацювання молодими фахівцями після закінчення навчального закладу. По-третє, система прирікала мене на безперспективне, монотонне життя, яке виявилось неприйнятним моєї сутності. Все, що трапилось зі мною в армії мало, мені здається, фатальне забарвлення, тому і штовхало мене до втечі, щоб не сталося гірше. Я схилиюсь до наявності божого втручання у мою долю.

І ось тепер, подолавши усі бюрократичні завади, я у полегшеному душевному стані безпосередньо наблизився до своєї вистражданої мрії: несу документи до приймальної комісії ОДУ, щоб поборотися за вступ на історичний факультет університету на стаціонарну форму навчання. Вистояв у черзі. Молоді багато. Всі метушаться. Через пару днів вступні іспити. По плану всього двадцять п'ять місць, бажаючих у три-чотири рази більше.

Перший іспит — твір з російської літератури. Обрав тему «Образи комуністів у романі О. Фадєєва «Молода гвардія». Велика аудиторія повна молоді. Тут абітурієнти не тільки на історичний, але і на філологічний факультет та іноземних мов. Душно. Скоріше на свіже повітря. Врешті-решт результат — «добре».

Далі усні іспити. Серед абітурієнтів великий відсоток складають військові строкової служби. Всі вони комуністи. Єфрейтори, молодші сержанти, сержанти, старші сержанти. Вони були звільнені достроково у зв'язку з бажанням поступати до вишів. Всі у військовій формі. Я спочатку свою не одягав. Ніхто не здогадувався, що я теж військовий. Одягнув вже на іспит з історії та літератури. Моя форма і звання були єдині серед інших військових. Ловив на собі допитливі погляди колег, особливо дівчат.

Іспит з історії приймали директор наукової бібліотеки університету, історик Петро Миколайович Бондаренко, та доцент кафедри Ірина Володимирівна Зав'ялова. Наприкінці іспиту вона мені порадила займатись іноземними мовами і підтримувати зв'язок з її кафедрою — кафедрою середніх віків. Я подякував.

А ось з філологами виникла якась суперечка. Здається, стосовно Лермонтова. Екзаменаторки, молоді, красиві, не сприймали мої докази, що відрізнялися від їхніх. Поставили четвірку. В результаті на засідання приймальної комісії мене покликали третім. Комісія оголосила мене студентом.

Наступні події здійснювались стандартно. Студентів зібрали на історичному факультеті, що по вулиці Радянської Армії (*нині — Преображенська*), у будинку 24, де була розташована Наукова бібліотека, (вона і тепер там, але тоді займала менше приміщень, переважно на другому і третьому поверхах, а фонди зібрань творів Толстого, Воронцова та інших знаходились у підвалі) в аудиторії номер 5, що була закріплена за кафедрою історії України. Прийшов секретар партійного бюро факультету Пантелеймон Григорович Чухрій з деканом факультету Самсоном Михайловичем Ковбасюком. Обидва кандидати наук, доценти. Куратором нашої групи призначили кандидата наук, доцента Євдокію Василівну Сизоненко. Чудової душі людина. Призначили старосту, Сергія Бойченка. Мене обрали партгоргом курсу, хоч я і заперечував. Через декілька днів я скликав комсомольські збори і запропонував комсоргом Толю Суковича, військового, комуніста.

Придивлялись один до одного, вивчали викладачів, зважаючи більше на оцінки, що їм давали старшокурсники, ніж на власні. При поселенні в гуртожиток сталося ускладнення. Володя Паскалов з Маяків благав мене вмовити декана виділити йому місце в гуртожитку, бо його брат теж вчиться в університеті, і батькам важко тягнути їх обох. Декан відмовив та ще й підкреслив: «Не просить

за Паскалова. Він із забезпеченої сім'ї». Коли я вийшов з кабінета декана, Володя майже розплакався. Це було так зворушливо, що я віддав йому свій ордер, а сам, разом з Віталієм Шевченком, зняв кімнату в квартирі у сталінському будинку по цій самій вулиці недалеко від Собору. Забігаючи дещо вперед, зазначу що декан був правий: Паскалов добре одягався, смачно їв, торгував зі своїм братом Женею на Привозі таранькою. Так, правда, продовжувалось тільки до літньої екзаменаційної сесії. За завал іспитів Паскалова і ще когось виключили з університету, а нас з Віталієм поселили в гуртожиток на звільнені місця.

Загалом курс сприймався мною позитивно. Кожна людина, чи то юнак, чи то дівчина, була по-своєму цікава, по-своєму праведна і по-своєму грішна. У своїй більшості студенти ретельно вчилися, на семінарах захоплювались дискусіями, користуючись почерпнутими у читальному залі бібліотеки знаннями. Ходили на жовтневі та Першотравневі демонстрації, змагались в екзаменаційних оцінках, пробували розділитись, у першу чергу дівчата — на красивих і розумних. Це, зрозуміло, не могло обійтись без пліток, чуток і образ. Мені, як парторгу, час од часу доводилось втручатись і переводити різноманітні загострення в стосунках в гумористичне, а деколи і в саркастичне русло.

На зібраннях курсу проводилися диспути. Мною був організований курсовий лекторій. Низка студентів готувала лекції на різні теми. Ми заслуховували, давали поради. Я домовився з керівництвом обласної організації «Знання», щоб наших лекторів включали в групи лекторів, які періодично виїжджали в райони. В рамках моєї тематики тоді був маршал Тухачевський.

На першому курсі всі ми були ініціативними, проводили гурткові доповіді, наукові конференції. Але секретарю партійного бюро Пантелеймону Чухрію не подобалось те, що я з ним майже не радився, не крутився біля нього. Тому за рік мене звільнили від обов'язків парторга курсу. Чухрій чомусь думав, що тим самим він мені помстився за те, що я його начебто ігнорував, недооцінював.

— Що, Гриша, ти здатний зробити правильні висновки з того, що трапилось?

— А що, власне, трапилось, Пантелеймоне Григоровичу? — спитав я.

— Тобі треба рости. Ти можеш бути прекрасним партійним працівником, керівником. Наш факультет у значній мірі забезпечує

своїми випускниками потреби райкомів, міському, обкому партії. Твоє місце там, а ти зазнався.

— Пантелеймону Григоровичу, партійних працівників готують партійні школи, а я хочу бути істориком. А що стосується того, що мене не переобрали, тут доречно згадати лермонтовське «Была без радости любовь, разлука будет без печали», а ще народна мудрість про те, що нема лиха без добра. Куди доля штовхає, туди і треба йти.

Я з головою занурився в роботу. По лінії відділення журналістики вивчав твори стародавніх грецьких геніїв: Есхіла, Софокла, Евріпіда. З історії — займався курсовими роботами. Писав їх в полеміці з авторами монографій по темі, чим викликав задоволення керівників, зокрема Ф. М. Гудимовича, І. В. Зав'ялової. Моєю контрольною роботою по курсу радянської преси була «Рецензія на літературну сторінку «Комсомольської іскри». Вона не сподобалась керівнику роботи Ю. Д. Бараневичу, однак «відмінно» він поставив. Я не був присутній на захисті, занедужав, але мені передали, що він назвав її маячнею. А дарма. Він у ній не розібрався. Другий примірник цієї контрольної роботи я зберіг. На мій погляд, вона того варта. До речі, вона сподобалась редактору «Комсомольської іскри» Борису Дерев'янку. І з того часу я друкувався в газеті і мав добрі стосунки з редактором.

Що стосується «маячні», то це наводило на думку, що Бараневич пронюхав про моє перебування у психоневрологічному диспансері. Очевидно, Таня не втримала язика за зубами.

Але мене підстерігала значна неприємність. Викликав ректор і каже:

— Ви не мали права поступати на два факультети, тому я вас виключаю з обох.

— Не виключите, — відповідаю, — на це ви не маєте права. Правила прийому до ВНЗ не забороняють поступати на два факультети.

Він дістав ті «Правила». Довго перегортав сторінки і сказав:

— Напишіть заяву, на якому факультеті ви бажаєте залишитись.

Я написав. На історичному. Навіть не спитав, як ректор дізнався.

А парторгом курсу обрали Сергія Бойченка. Я теж голосував «за». Він демобілізований, сержант, родом з села Вікторівка, що розташоване недалеко від траси Одеса — Київ. Це обрання допомогло йому знайти себе. Він став любимчиком Чухрія. Той його наблизив до незмінного секретаря парткому Леона Хачиковича

Калустяна, і врешті Бойченка обрали секретарем комітету комсомолу університету. А далі ще краще: секретарем обкому комсомолу і секретарем по ідеології Одеського обкому партії. Інший однокурсник, Коля Пода з Кіровоградщини, подобався в обкомі комсомолу тим, що друкував на ротапринті матеріали з історії комсомолу Одещини. Навіть опублікував мою брошуру «Союз рабочей и крестьянской молодежи в годы первых пятилеток». З обкому комсомолу його взяли до Центрального комітету комсомолу України, а пізніше він завідував сектором ЦК Компартії України.

Обидва вони захистили кандидатські дисертації. Бойченко вчився в Академії суспільних наук при ЦК КПРС. У цілому у нас були добрі стосунки, але коли я вступав у конфлікт з деякими партійними босами, вони робили вигляд, що мало мене знають. Така доля у партійних і державних кар'єристів. Коли пишуться ці рядки, на жаль, їх уже немає серед живих.

Не можна не згадати Колю Панченка. Він був найщирішою, найдобрішою людиною, готовим завжди прийти на допомогу. Жартівник, анекдотчик, завжди веселий. Він пішов від нас з третього курсу, перевівся на юридичний факультет. Служив у міліції, звільнився з посади заступника начальника Управління внутрішніх справ в Одесі.

Серед дівчат цілеспрямованою виявилася Алла Артамонова. Вона захистила кандидатську дисертацію. Працювала у Запорізькому університеті, здається, завідувачем кафедри. Двоє інших наших колег, Віталій Шевченко і Віктор Трегуб, після закінчення університету працювали у партійних структурах теж у Запоріжжі.

Не можу утриматись від згадок про викладачів факультету. Як і всі люди, вони були наділені самим життям — чи то генами, чи то придбанням, вихованням, досвідом, впливом обставин — своїми достоїнствами і недоліками. Цікаве те, що комфортніше почувалися ті, хто присвятив себе всесвітній і дорадянській історії. Значна частина викладачів, передусім археології, стародавньої історії, історії середніх віків, нової та новітньої зарубіжної історії, окрім історії часів соціалістичного табору, поводили себе достатньо вільно в розмовах про сучасність. Вони бравували знанням іноземних мов, хизувались, перевантажуючи свої виступи граматичними та історичними парадигмами, при кожній нагоді підкреслювали свою зверхність над викладачами історії Росії і України, які не знали іноземних мов. Але й одні, й інші були підневільними системи.

Перші — тому що не могли вийти у своїх тлумаченнях на лекціях, уже не кажучи про дослідження, за межі марксистсько-ленінських оцінок минулого, а знання мов для проведення досліджень документів в інших країнах було замало. Тут і політика, і обмеження у виїздах за кордон, і фінансові труднощі, а можливо, і небажання ризикувати своїм відносним політичним спокоєм. Інші майже всі були комуністами і ретельно слідкували за коливаннями партійної лінії, аби нічого не пропустити з рішень ЦК КПРС з ідеологічно-політичних питань та з інших документів партії. Якщо безпартійний Петро Осипович Каришковський міг собі дозволити не бути членом профспілки, то Петро Андрійович Некрасов виходив на трибуну наукової конференції з трьома-чотирма томами зібрання творів В. І. Леніна, цитував, водячи пальцем по книгах, і тим самим демонстрував, що він ніколи не дозволить собі хоч би на йоту відхилитись від комуністичних канонів.

Професор Д. П. Урсу у своїх мемуарах «Факультет» дає свої оцінки викладачам. У мене немає бажання з ним дискутувати. Ми формувались по-різному і по-різному дивились на людей.

У мене була своя метода сприймати викладачів. Звичайно, природний ораторський дар у кожного свій. Але формулу «поетами народжуються, а лекторами стають» ніхто не спростував. Підготовка до лекції — основа успіху чи неуспіху. Для успішної лекції головне — знання. Знання розв'язує язик, а незнання паралізує його. На жаль, на історичному факультеті я не знайшов златоустів. Правда, один красномовець був — Семен Осипович Аппатов. Людина бездоганної поведінки, скромний, ерудований, приємної зовнішності. Часто виступав по телебаченню з міжнародної тематики. Фахівець з американської історіографії. У своїх мемуарах Д. П. Урсу докоряє Аппатову, що той критикував США за радянських часів у своїх лекціях і в дисертації, а потім поїхав туди на постійне проживання. А мені не зовсім зрозумілі ті критики від історії, які когось таврують за вибір теми дисертації. Мовляв, радянський — значить, не науковий. Як на мене, то немає недисертабельної тематики. Є недисертабельні історики. Головне не тема, а науковий підхід до її вивчення. Все, що було у суспільстві, у тому числі комунізм і фашизм, мають бути досліджені.

Мої вимоги до викладачів історичного факультету ОДУ були високими, що, очевидно, було наслідком навчання у Васильківському військовому авіатехнічному училищі. Там викладачі були різні за

віком, за званням, були з науковими ступенями та без них. Але у чому вони були однакові, так це за рівнем знань. Достатньо сказати, що впродовж кожного навчального року кожен викладач складав залік зі своєї навчальної дисципліни.

У мене був свій, може й помилковий, підхід до оцінювання кожного викладача вишу — через бібліотеку, за конкретними науковими досягненнями. Це було зручно. Достатньо перерви, щоб вискочити на другий поверх і познайомитися з науковим доробком викладача, який щойно прочитав лекцію. За кількістю публікацій і обсягом надрукованого зі значним, щоб не сказати фантастичним, відривом від інших був Костянтин Дмитрович Петряєв. Після першої його лекції я піднявся до бібліотеки. Картотека Костянтина Дмитровича перевантажена каталожними картками. В них значились переважно видання і перевидання курсів його лекцій з історії Німеччини, Франції, Великобританії та США, які побачили світ у 1956, 1958, 1959, 1960, 1963 роках і пізніше перевидувались у двох книгах. Хочу звернути увагу читача на обсяг: всі вони мали не менш ніж 350 сторінок, а дві — більше 500. І за часи мого перебування на історичному факультеті вийшла з друку низка його публікацій. Тираж був значним. На відміну від традиційної підготовки підручників (беруть три старих і пишуть новий), тексти курсів і конспекти лекцій Петряєва були глибоко ґрунтовані, з посиланнями на джерела. Я придбав його підручники (і зберіг до сьогоднішнього дня) і через те інтерес до його лекцій втратив, але готувався за ними до іспиту. У 1965 році він представив докторську дисертацію «Современная советская историография истории Германии 1871—1914 гг.». Затвердження у ВАК проходило з суттєвою затримкою, і тут не слід виключати можливих інтриг з боку, скажімо, когось зі співробітників факультету.

Петро Осипович Каришковський за часи мого студентського статусу був представлений у бібліотеці трьома брошурами: «Куликовская битва» (64 сторінки), «Восстание Спартака» (63 сторінки), «Миф о Христе» (32 сторінки) і ще декількома відбитками статей. Все! Але він чомусь вважався великим вченим. На мою думку, цей ореол створили йому студентки. До речі, в різні роки він був одружений з декількома з них. Пам'ятаю, як поруч з красивою, стрункою, високою студенткою з філологічного факультету, тісенько притулившись один до одного, гуляв він по центру міста, а в той час його вдома очікувала дружина, інша сту-

дентка. Ми філологиню називали Медесею, по імені чарівниці старогрецької міфології. Пізніше вона створила сім'ю, має чудову доньку. Тепер вона поважна людина, заслужений працівник освіти України. А Петру Осиповичу судилося бути причетним до сімейної трагедії, ще одружуватись, але про його дітей хорошого не було чути.

Казали, що Каришковський знав чимало мов, але переконливих підтверджень тому не було. А чудацтва були: на ходу, просто на вулиці, демонстративно читав книги, йшов, штовхаючи людей, які траплялись на шляху цього високого чоловіка в окулярах з товстими скельцями. Ще одна дивна річ: я ні разу не бачив його з книгою, коли він гуляв з Медесею. А його звичка вбігати з дзвоником в аудиторію і з порога починати читати лекцію, коли ще більшість студентів навіть в аудиторію не зайшли — що це, як не дивацтво, яке шкодить продуктивності, порушує етику лекторської справи і виглядає як неповага до студентів.

Колись студентки захоплено, а потім і мемуаристи голосно, точніше, голослівно, заявляли: Каришковський поліглот. Вільно читає десятками мов, розуміє румунську, крім того, володіє латинською і старогрецькою. А ось мої спостереження: на факультеті були двоє викладачів латинської мови, двоє англійської, двоє німецької тощо, але я ніколи не бачив і не чув, щоб Каришковський з кимось з них спілкувався іноземною. Питаю у бібліотекарів: «Чому ходять чутки, що Каришковський знає десяток мов?» Відповідали: «А він бере книги на різних мовах». Питаю: «А що, брати і знати — це синоніми?» Мовчали. А мені здається, що людині, яка багато в чому у житті фальшивить, не склало б труднощів створити собі славу поліглота, що не можна достеменно перевірити.

На мій погляд, правда ось у чому. До війни Каришковський вивчав якусь іноземну мову за програмою в університеті, а залишившись в захопленому румунськими військами місті, був змушений вивчати латинську і старогрецьку за програмою окупантів та ще й їхню державну — румунську.

Бібліотечна картотека каменя на камені не залишає від міфу про знання Каришковським десятків мов — там немає публікацій десятками мов. А ось те, що він знав стародавні мови, може свідчити його дисертація «Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.)». Мені хотілось би помилятися щодо

цієї персони, тому, якщо хтось з мемуаристів зможе спростувати мої висновки, буду йому дуже вдячний.

Як би там не було, про себе можу сказати, що з його лекцій я запам'ятав тільки те, що Клеопатра була такою ж підступною, як і всі жінки.

Читачу, підкажи мені, бо сам не докумекаю: що могло означати те, що картотека на прізвище «Каришковский, Петр Осипович» була заповнена каталожними картками по статтях зі збірників та журналів? З іншими вченими таке зустрічається рідко. Не знаєш? Я теж. Можливо, самореклама? Можливо, тут ховається пояснення його дружби з бібліотекарями? До слова, у цій картотеці статті іноземними мовами можна порахувати на пальцях однієї руки.

За час мого перебування на історичному факультеті, окрім К. Д. Петряєва, захистив докторську дисертацію М. Ю. Раковський за темою «Консолидація сил революції в боротьбі за владу Советов на Юге Украины (1917—1919 гг.)». Захист відбувся у 1966 році в Москві, в Державному педагогічному інституті імені В. І. Леніна. Михайло Юхимович, при всій гостроті його розуму, у моїй пам'яті залишився більше не як вчений, а як прекрасний менеджер власної долі. Монографії його, на жаль, я не бачив, та й автореферат у бібліотеці з'явився значно пізніше захисту і затвердження у ВАК дисертації.

А через рік у Львові захистив докторську дисертацію Степан Кирилович Мельник, дуже схожу за темою на попередню: «Победа Советской власти на Юге Украины (март 1917 — март 1918)». Йому не могли пробачити його захисту ті, хто необмежено керував історичним факультетом — декан З. В. Першина і М. Ю. Раковський. Виявилось, що після захисту він якимось чином вмить розучився читати лекції. І це після багаторічного їх читання.

А тепер повернімося до навчального процесу — святої справи для сумлінних, добросовісних викладачів і працьовитих студентів.

Все, що розказували нам викладачі, без особливих труднощів можна було знайти у підручниках, а їх коментарі обмежувались постулатами марксизму-ленінізму. Тому при підготовці до іспитів я відпрацював таку методику: спочатку намагався визначити з лекцій, який рівень знань щодо проблеми має сам лектор, а потім шукав у підручниках понад те, що він знає.

У гуртожитку, що на вулиці Островидова (*нині Новосельського*), я жив в одній кімнаті зі старшокурсниками, п'ятьма галасливими

особами. Тому ввечері перед іспитом я випивав сороковку горілки, закусував вареною, чи докторською, чи шинково-рубленою ковбасою, щоб міцно спати. На ранок ще раз переглядав конспект лекцій і підручник. І після сніданку у студентській їдальні йшов на зустріч з екзаменатором.

За час навчання четвірки мені поставили троє: Каришковський, Петряєв і Владимірова. Дивно, але Петро Осипович поставив «добре» не по своєму предмету, а по етнографії. Він підмінював хворого доцента Федора Мифодійовича Гудимовича. Я зайшов останнім. Коли відповідав, він чомусь без пояснень вискочив у сусідню кімнату, не зачинивши за собою двері. Я бачив, що він перегортав підручник з етнографії. Щось шукав. Потім зайшов і спитав:

— Скажіть мені, а яке цікаве знаряддя було у австралійців?

Я, хоч і здивувався простотою питання, відповів:

— Палиця, частіш за все серповидної форми, яка при вмілому метанні повертається до того, хто кинув. Називається бумеранг. Але він зустрічається і в інших народів. Наприклад, у Південно-Східній Азії, Південній Індії, Стародавньому Єгипті, навіть у Мексиці.

За товстими окулярами зіниці у Каришковського блиснули. Мабуть, не сподівався на ширшу відповідь. Взяв залікову книжку і поставив «добре». Я запитав:

— Я щось не так відповів?

— Ні, все правильно. Але в мене є загальне враження про вас. Коли пізніше я зустрів Гудимовича, він сказав:

— Петя етнографії не знає. Він, крім монет і баб, нічого не поважає. Я йому висловив свою образу за те, що він поставив вам четвірку.

Далі було краще: на іспиті зі своєї дисципліни Каришковський поставив мені «відмінно» навіть без додаткових питань.

Костянтин Дмитрович Петряєв на іспиті причепився до слів «договір на паритетних засадах»:

— А що таке паритет?

— Очевидно, відносини між сторонами без будь-якої дискримінації, — відповідаю.

— А ще яке значення цього слова?

— Не пам'ятаю.

Владимирова, «баба Ніна», після того як поставила мені «добре», у відповідь на моє питання, що я не так сказав чи щось взагалі не сказав, здивувала:

— Товаришу Гончарук, я сьогодні нікому не поставлю «відмінно» за однієї дуже простої причини: вчора колеги у присутності завідувача кафедри і декана звинуватили мене у лібералізмі, у заграванні зі студентами.

— І що ж, ви вирішили стати фашистом? — з цими словами я взяв залікову книжку, подякував їй і вийшов з аудиторії.

Але ці три четвірки не вплинули ні на підвищену стипендію, ні на колір диплома (він був червоний), ні на те, щоб не допустити мене на розподілення першим на курсі. Не вплинули вони і на мій добробут. Як і раніше, я ходив у костюмі, у білій сорочці з краваткою відповідного кольору, у модних туфлях. Костюмів у мене було чотири, і перед кожним навчальним роком купував собі новий.

Але при цьому я сам собі дивувався: ніякого негативного почуття до цих викладачів у мене не з'явилось. Ставивився до них, як і до більшості, з повагою.

Якось професор Іван Андрійович Сенченко за кухлем пива розповів мені, що одного разу, коли я вийшов з кабінету декана, Раковський у відповідь на його (*Сенченка*) похвалу мене, сказав, що у мене, крім фігури, нічого немає. На це я Сенченку відказав коротко: «А у нього і цього нема». Він розсміявся.

А тепер декілька слів про тих доцентів, які вплинули на мене не стільки своїми лекціями, знаннями, скільки людським розумом.

Ірина Володимирівна Зав'ялова. Професор Дмитро Урсу в своїй книзі «Факультет» про неї пише, зокрема, так: «Одевалась строго, даже чопорно, как выпускница института благородных девиц. С годами не старела, а засыхала, и только ее стального цвета глаза светились и превращались в ярко-голубые. Со спины и в семьдесят лет походила на молодую подтянутую девушку. Со всеми держала дистанцию, говорила строго и холодно». З цим можна погодитись частково. Наприклад, мене вона оцінювала і не строго, і не холодно. І не «зрізала» на іспиті, як це сталося з самим Дмитром Урсу. Правда, вона недолюблювала неакуратних хлопців, навіть могла спитати когось, чому він не вмивається як слід. А на лінивих і тупуватих студентів не могла стримати гніву, особливо на дівчат:

— Чого ти прийшла до університету? Тобі треба їхати додому дітей народжувати, а не протирати сукні в аудиторіях!

Вона видала «путівку» додому Галі Селівановій і Володі Паскалову.

Вона мала прекрасну вівчарку Азу. У другій половині дня, вільній від пар, їх часто можна було зустріти у сквері на Дерibasівській.

Не схильний стверджувати, що Ірина Володимирівна з усіма розмовляла строго і холодно. Пам'ятаю, одного дня був в деканаті. На перерві забігає Зав'ялова. Весела. Сміється і каже про своїх студентів: «Мої дуби нарешті зацвіли». Зі мною вона поводила себе вільно, навіть пробачила мені одну похибку на іспиті. Я розповів про вдалу операцію по евакуації в Англію англо-французьких військ (близько 280 тисяч осіб) в травні-червні 1940 року, успіх якої був зумовлений героїзмом британських і французьких льотчиків. Вона спитала:

— А де це було?

— У французькому порту.

— А як він називався?

— На букву «Д», — відповів я і відчув, як палають мої щоки і вуха.

Вона підказала:

— Може, Дюнкерк?

— Так, Дюнкерк.

Ірина Володимирівна була керівником моєї курсової роботи «Русько-шведські відносини в період Семирічної війни». Вона отримала задоволення від того, що мені вдалось виявити низку слабких місць в однойменній монографії.

Коли захист відбувся, Ірина Володимирівна вивела нашу розмову за межі теми курсової. Зокрема спитала:

— А на яку тему ви думаєте писати диплом?

— Ірино Володимирівно, вашу першу пораду я виконую, а другу поки що не давайте. Я мушу сам вирішити пізніше.

— А яка моя перша порада?

— На вступних іспитах ви порадили мені зайнятись мовами.

— І що?

— Я уже другий рік слухач курсів іноземних мов, що на вулиці Чкалова. Там, до речі, познайомився з директором, Семеном Осиповичем Аппатовим. Він збирається проситися на вашу кафедру.

— Цікаво. Так тим більше вам слід писати дипломну на нашій кафедрі.

— Якщо відверто, Ірина Володимирівна, на вашій кафедрі я мало що можу нового сказати. Європейські вчені глибоко і широко досліджують історію своїх країн. А ось історія моєї України занедбана. Тут більше роботи, більше можливостей, більше незнайомих джерел...

— І більше небезпеки. На цій історії не один зламав собі шию.

— Вовків боятися, то й до лісу не ходити? — згадалося мені прислів'я.

В цей час зайшов доцент Зінчук, другий член комісії з захисту курсової. Ірина Володимирівна подякувала мені за сумлінно виконану роботу, а я їй — за високу оцінку.

Декілька слів про Заїру Валентинівну Першину у ті часи, коли вона ще не була деканом. По-перше, вона була, скажімо так, сексуальна і талановито розпоряджалась цим Божим даром. По-друге, вміла красиво і стильно одягатися. Кожна ниточка її сукні була на своєму місці. По-третє, вміла говорити так, що її слухали відкривши рота і студенти, і інші співрозмовники. Дівчата нашої групи навіть склали про неї пісню, у якій були такі слова: «Хозяйка сего храма, не дама, а реклама ... Перед Новым годом спихнула старика». Йдеться про обрання Першиної деканом замість Ковбасюка.

Пару лекцій Заїри Валентинівни я прослухав. Навіть пробував конспектувати їх німецькою мовою, бо ходив на курси і мені потрібно було розширювати сферу застосування німецької. Вона це помітила. Було видно, що їй приємно. А коли Першиної наслухався, то мені стало нудно. Потім і взагалі перестав ходити на її лекції. Пам'ятаю екзамен у неї. Відповів на всі питання білету, а вона питає:

— Гончарук, скажіть, а ці факти з історії Петербурзького союзу боротьби за звільнення робітничого класу, де ви їх взяли? Я в лекції цього не давала.

— В енциклопедії.

— Справді? Що, в бібліотеці вже з'явився цей том нової енциклопедії?

— Тільки на минулому тижні, — сказав я, щоб вивести її з незручної ситуації.

Доцент Пантелеймон Григорович Чухрій. Походив з миргородських козаків. Невисокий на зріст. Кремезний. З історичного

факультету пішов на фронт. Повернувся полковником. Був начальником політвідділу дивізії. Читав історію СРСР. Сам розумів, що докторська дисертація не для нього. Любив жінок, особливо аспіранток, але робив це красиво, не так, як Каришковський. Був мудрим від природи. Про його політико-партійну гнучкість, про його веселі історії та анекдоти розповідати тут не буду. Наведу лише один приклад керування суспільною думкою.

Проходили збори партійної організації факультету. Головуючий — секретар патрбюро Чухрій. Порядок денний: прийом у партію студента п'ятого курсу Миколи Гончаренка. Все в штатному режимі: розповів автобіографію, відповів на запитання, обговорили, підтримали. І тут несподіванка. Піднімається Мамонтова, стара більшовичка, з колишніх репресованих, доцент кафедри політекономії, і каже:

— Я буду голосувати проти. Я сама бачила, як Гончаренко у центральному гастрономі на Дерибасівській пив пиво з пляшки. Чому він може навчити молодь?

Її миттєво підтримав доцент Леонов, теж з репресованих. Аудиторія загомоніла. Становище у Гончаренка скрутне. Тут слово взяв головуючий Чухрій і каже:

— Звичайно, пити пиво з пляшки, та ще й на Дерибасівській, не прикрашає студента. Хоча це питання дискусійне. Навіщо пити пиво з неретельно вимитої склянки, коли краще вже з пляшки. Але я хочу спитати комуніста Леонова: Івану Григоровичу, а ви пам'ятаєте, як ми з вами на полюванні... з горличка... і не пиво...

Леонов заметушився. Кивнув ствердно головою. Зал зареготав. Голосували одноголосно «за».

Він, Чухрій, завжди мав що сказати розумне, цікаве, смішне. Про нього розповідь ще попереду.

У своїх спостереженнях я, малоінформований студент, звісно, міг помилятись. Але чітко було видно, що любовний тандем Першина — Раковський мав свою кадрову стратегію: кафедра історії СРСР та кафедра історії України мусять бути їхніми. А це означало, що професора Андрія Сенченка, завідувача кафедри історії СРСР, треба прибрати, а краще взагалі прогнати з Одеси, адже він приїхав з Сахаліну. А Петра Івановича Вороб'я, завідувача кафедри історії України, який насмілювався написати докторську, за допомогою київських партійців так опаскудити, щоб залишок свого життя цей інвалід війни не отямився. Для першо-

го був використаний вже відпрацьований арсенал компрометації — погано читає лекції, не прижився в Одесі, а для Вороб'я — найнищівніша комуно-русько-імперська зброя — ярлик буржуазного націоналіста. Не кажу вже про інтриги, насмішки, репліки на партійних зборах тощо. В результаті обидві кафедри опинились в руках Першиної та Раковського.

А ще, будучи докторами наук, дискредитували як могли справжнього вченого-камікадзе Костянтина Дмитровича Петряєва. Він не витримав цькування, затягування з затвердженням докторської дисертації, зпився і пішов працювати в партшколу. Але й там не втримався — через свої висловлювання проти Президента СРСР М. С. Горбачова.

Інші викладачі на факультеті мовчки спостерігали за наростаючою кадровою вакханалією. Більшість покірно виконували волю начальства. Навіть «поліглот» Петро Каришковський став писати методички для студентів у співавторстві з Заїрою Першиною.

Далі було не краще. Михайло Раковський став членом парткому. А коли секретарем парткому на значний період було призначено Леона Хачиковича Калустяна, Раковський і Першина порозумілися з ним і перетворили партком на могутнє антиукраїнське ядро. Але це було потім. А поки що скажу словами Миколи Некрасова: «Но помню я: здесь что-то всех давило. Здесь в малом и большом тоскиво сердце нлыо».

Доцент Євдокія Василівна Сизоненко. Про її лекції і семінари не розповідатиму. Ще раз підкреслюю: ніхто з викладачів історичного факультету, за винятком Семена Аппатова, не міг сказати на лекції значно більше, аніж було в підручниках та енциклопедії. Правда, Сизоненко з першого семінару запросила мене сісти біля неї і допомагати їй вести заняття — сенс цього новаторства не розумію до цього часу. Я виконував всі її розпорядження, навіть інколи підводив підсумки семінару. Вона була прекрасної душі людина. Я присвятив їй доброті і розуму оповідання. Воно опубліковано в університетській газеті «За наукові кадри». Знайду — ще раз видрукую.

У мене з нею пов'язаний такий випадок. Було 30 грудня. Дорогою на істфак я зайшов до магазину спорттоварів «Динамо», що був поруч із «Пасажем», і очам своїм не повірив. Перед новим роком викинули на продаж чудовий двоциліндровий мотоцикл «Іж-Планета». Найгостріший дефіцит. Особливо для мого села.

Попросив дівчину не продавати, казати, що проданий, а сам кинувся до Євдокії Василівни:

— Євдокіє Василівно, позичте три тисячі карбованців! У «Динамо» з'явився мотоцикл. Борг поверну другого-третього січня.

Вона побігла додому, принесла названу суму. Я — бігом у магазин. Взяв мотоцикл і мерщій в гуртожиток на Островидова. Комендант дозволила поставити його під сходами на першому поверсі. А в ніч з 31 грудня на 1 січня я погнав мотоцикл в Ананьївський район. Погода була тепла, десять — п'ятнадцять градусів тепла. Снігу не було. Заїхав у відділок міліції і спитав про дорогу на Майнову (так по-старому називалось моє село). Відповідають: «Дорога накатана, але ми вам не радимо їхати в це село. Там багато бандитів». Я посміхнувся й поїхав.

Зупинився біля Будинку культури, коли звідти якраз виходила молодь — кіно закінчилось. Хлопці й дівчата зустріли мене радісно: «Гришуня приїхав!» Мені було приємно. А на ранок прийшов близький сусід Вася Нагасюк — разом у футбол грали — і просить, ледь не плаче:

— Гришуня, христом-богом молю, продай! Ти собі ще візьмеш.

Віддав разом з документами і чеком. А мама:

— Що ти робиш! Віддав за що купив. А твоя майже тригодинна небезпечна дорога вночі — темно, кругом ні душі на сотню кілометрів! Це що, нічого не варте? Ти навіть за бензин гроші не взяв.

— Нічого, — кажу, — Вася славний хлопець. Як щось буде треба, звертайтеся до нього, він допоможе.

Цей мотоцикл і понині возить Васю і його дружину Людмилу, кореспондента газети «Вісті Ананьївщини». Гроші Євдокії Василівни віддав, та забути її не можу. А собі незабаром, теж під Новий рік, купив інтелігентський чехословацький мотоцикл «Ява» і тримав його у батьків для канікул.

Перша половина 1965 року для Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова видалась емоційною. Невблаганно насувалось 100-річчя цього вищого навчального закладу, найавторитетнішого на Півдні України. Радісний настрій стимулювався чудовою травневою погодою. Про ювілей писали газети, інформували радіо і телебачення. Готувались повсюди: від Москви та Києва до Одеси, від ректора до студента. Газета «Чорноморська комуна» повідомила про цікаві документи Одеського облархіву. Зокрема, про клопотан-

ня І. І. Мечникова перевести І. М. Сеченова до Одеси. Він писав: «Я цілком переконаний, що в особі Сеченова наш університет матиме як чудового викладача, так і одного з найкращих вчених». У 1871 році Сеченов був зарахований ординарним професором університета¹.

Ректор Олександр Іванович Юрженко писав в університетській газеті «За наукові кадри»: «Позаду сто років славного шляху наукової творчості, революційної боротьби, успішної діяльності в розвитку культури, прогресивної суспільної думки»².

Пишались було чим. Університет готував спеціалістів широкого профілю на дев'яти факультетах та, крім цього, ще на двох заочних загальнонаукових факультетах. На денній, заочній і вечірній формах навчалось близько 12 тисяч студентів. Навчання здійснювалось на 55 кафедрах, в численних лабораторіях і кабінетах. Серед 515 осіб професорсько-викладацького складу 32 були членами-кореспондентами АН УРСР, професорами та докторами наук, 215 — доцентами і кандидатами наук. За десять передовілейних років університет випустив близько 10 тисяч спеціалістів. У 1959—1964 роках співробітниками університету було захищено 15 докторських і 50 кандидатських дисертацій. Вже було збудовано корпус проблемної лабораторії інженерної геології, обчислювального центру, нового гуртожитку, житлового будинку тощо, дано старт будівництву нового навчально-аудиторного корпусу площею в десять тисяч квадратних метрів.

12 травня 1965 року Указом Президії Верховної Ради СРСР за успіхи в підготовці спеціалістів для народного господарства і в зв'язку з 100-річчям дня заснування Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова було нагороджено Орденом Трудового Червоного прапора. Про це першою повідомила «Чорноморська комуна». Указом Президії Верховної Ради Української РСР було присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки Української РСР професорам І. І. Пузанову, М. П. Савчуку і О. І. Юрженко, нагороджено почесними грамотами О. В. Богатського, Д. І. Єлькіна, С. М. Ковбасюка, В. П. Тульчинську, І. Я. Яцька. Грамотами Президії Верховної Ради Української РСР

¹ Газета «Чорноморські новини» від 12 травня 1965.

² Газета «За наукові кадри» від 15 травня 1965.

відзначено Н. І. Букатевича, І. В. Ганевича, К. К. Демидова, Л. Х. Калустяна, Л. А. Сечкарьова, Р. О. Файтельберга.

Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР нагородило грамотами 27 осіб і оголосило подяку 32 співпрацівникам, а Міністерство вищої і спеціальної освіти УРСР нагородило грамотами 41 і оголосило подяку 35 співробітникам. Десять працівників університету були нагороджені значками «Відмінник народної освіти».

Українська республіканська Рада профспілок нагородила почесними грамотами 10 співробітників університету, а Український республіканський комітет профспілок працівників освіти, вищої школи і наукових установ — 60 осіб. Грамотами Одеської обласної ради профспілок було нагороджено 18 працівників університету, та ще 63 — грамотами Обласного комітету профспілок працівників освіти, вищої школи і наукових установ. Наказом ректора ОДУ грамотами також було нагороджено 103 особи та оголошена подяка 168 співробітникам університету ¹.

Були створені організаційні комітети — як ректорський, так і факультетські. На історичному факультеті такий комітет очолив Петро Каришковський. Пам'ятаю, на своїх лекціях він агітував студентів взяти участь в ХХІ науковій студентській конференції, присвяченій 100-річчю з дня заснування Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, яка мала відбутися 14—16 квітня 1965 року, при цьому декілька разів підкреслював: «100-річний ювілей у нашому житті один. До іншого такого значущого ми не доживемо. Тож мусимо зробити все, щоб відзначити його як слід».

Але дивно: доцент Каришковський не підготував жодного свого студента для участі в тій самій конференції. З шістнадцяти доповідей, що були внесені до секцій історичних наук, найбільше студентів представив доцент Пантелеймон Григорович Чухрій — чотирьох. Двох підготувала доцент Заїра Валентинівна Першина. До речі, один її студент виступив з доповіддю «Револьюційні студенти Новоросійського (Одеського) університету в боротьбі проти самодержавства» на пленарному засіданні, що відбулося у Великому актовому залі в будинку на Петра Великого (*тепер Дворянській*). Двох студентів делегував старший викладач Анатолій Діомідович Бачинський, по одному студенту — доценти Наталія Іванівна

¹ Газета «За наукові кадри» від 15 травня 1968.

Калюшко, Петро Андрійович Некрасов, Віктор Миколайович Немченко, Іван Петрович Нікіфорчук, Костянтин Дмитрович Петряєв, Михайло Юхимович Раковський, Микола Сергійович Сініцин, старший викладач Анатолій Захарович Яровий. А всього на конференції працювало 10 секцій і 9 підсекцій. Зі вступним словом виступив ректор університету професор Олександр Іванович Юрженко. Всього до програми конференції було включено 213 доповідей. Секцією історичних наук керував декан, доцент Самсон Михайлович Ковбасюк, секцією філологічних наук — доцент Андрій Володимирович Недзвідський.

Мені доля також надала можливість взяти активну участь у святкуванні 100-річчя університету. По-перше, моя керівник, кандидат історичних наук, доцент Євдокія Василівна Сизоненко допомогла матеріалом і добилась, щоб мене включили до Програми конференції і я виступив з доповіддю «Одеський університет в роки Великої Вітчизняної війни». По-друге, згідно з сценарієм кінофільму «Встреча с юностью» мені належало підготувати курсову роботу про революційну діяльність народника, вихованця нашого університету, одного із засновників і керівників «Народної волі», вбивцю царя Олександра II Андрія Івановича Желябова. Працював з задоволенням. Мені чомусь до душі був самовідданий син колишніх селян-кріпаків, якого В. І. Ленін ставив в один ряд з Робесп'єром і Гарібальді.

А ще ювілей університету запам'ятався тим, що у збірнику тез XXI наукової студентської конференції була опублікована моя перша наукова робота.

Святкування ювілею ОДУ збіглося з відзначенням 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною. Ще до названої студентської конференції, а саме 8 травня 1965 року, газета «За наукові кадри» опублікувала мою доповідь «В грізний час» на засіданні наукового студентського історичного гуртка. Моїм колегам було цікаво слухати, як наші викладачі на чолі з ректором М. О. Савчуком зуміли евакуювати частину університету спочатку в Майкоп, де здійснили два випуски — всього 191 спеціаліста, а потім в Байрам-Алі Туркменської РСР, де лави студентів поповнились за рахунок дисциплінованих, загартованих в боях фронтовиків-інвалідів.

В Одеському оперному театрі відбулися урочисті збори, присвячені 100-річчю ОДУ, а в Актівому залі, що в головному корпусі на вулиці Петра Великого, 2, урочистий мітинг з нагоди

нагородження університету. По всесоюзному, республіканському, обласному телебаченню демонстрували фільм «Встреча с юностью», присвячений ювілею університету. Вважаю, що цікаво було б цей фільм подивитись сьогодні не тільки колективу ОДУ, а можливо, і колективам інших навчальних закладів, як приклад шанування пам'яті попередніх поколінь, які зробили чимало для збереження і розвитку Alma Mater.

Хочеться відзначити одну цікаву річ: якщо ювілейні свята розпочались 14—16 квітня 1965 року XXI студентською науковою конференцією, про яку йшлося, то закінчились вони науковою сесією професорсько-викладацького складу 18—19 травня. У цьому заході згідно програми взяли участь 195 вчених. На пленарному засіданні зі вступним словом виступив ректор університету професор О. І. Юрженко. Виступили професор В. О. Фадеєв з доповіддю «Розвиток природничих наук в університеті», доцент Д. М. Щербаков — «Розвиток гуманітарних наук в Одеському університеті», доцент З. В. Першина — «Революційні традиції Одеського університету».

Працювали 9 секцій і 6 підсекцій. Були видані тези доповідей «Ювілейна наукова сесія, присвячена 100-річчю Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова».

Показово і те, що цими святами була започаткована традиція «Зустріч з минулим». Їй були присвячені урочисті засідання Вченої ради і урочисті студентські збори в наступні роки.

В останні місяці 1965 року і протягом значної частини наступного року поруч з буденним студентським життям у мене з'явилися нестандартні турботи. Роки йшли. Я розумів, що кращого місця, ніж університет, для знаходження своєї супутниці не знайти. Таку людину я знайшов, але невдовзі мені довелося розірвати шлюб. Правда, з поверненням. Як у пісні: «Колись любившись, та й розійшлися, тепер зійшлися навіки знов». У народі кажуть: шлюби здійснюються на небесах. Тоді контрпитання: а де відбуваються розлучення?

Ще одним нестандартним питанням було отримання квартири. Пам'ятаю, як прийшов у квартирну групу при Приморському райвиконкомі міста Одеси довідатись про стан проблеми. Там всі дружно накинулись на мене. Мовляв, де ви ходили, ми вже три тижні вас шукаємо. Розпишіться. Беріть ордер і вселяйтесь. Це

була квартира на вулиці Космонавтів, у будинку 38. Однокімнатна, але з усіма зручностями і навіть з паркетною підлогою.

У той самий час я співпрацював з газетами. За студентські роки опублікував близько двадцяти матеріалів. Навіть в ознаменування Дня преси 30 квітня 1965 року отримав подяку від керівництва університету¹.

А ще довелося призначати студентів і самому стояти в караулі біля прапору на сцені Оперного театру на урочистих зборах, на яких член Президії ЦК КПРС Михайло Суслів і Перший секретар компартії ЦК України Петро Шелест вручали Одесі Золоту зірку міста-героя. Був там і космонавт — українець Павло Попович.

Пам'ятаю ще один випадок. Мене викликала новий декан історичного факультету Заїра Валентинівна Першина і запропонувала громадську посаду голови Наукового студентського товариства (НСТ) факультету. Ввела мене в курс справи, розповіла про обов'язки і відповідальність. Звернула увагу на те, що головне — це координація наукових досліджень студентів: підготовка студентських наукових конференцій, відбір і представлення досягнень молоді на конкурси всіх рівнів.

Заїра Валентинівна була талановита у багатьох сферах. Відмовити їй було важко — кожне її слово ставало на своє місце, пропозиція продумана, красиво подана. Я погодився. Весь рік пройшов у мене на цій ниві чітко, організовано і результативно. Якщо складні питання — радився з деканом. Судячи з її реакції, вона була задоволена.

Про чудову ініціативу Заїри Валентинівни — Першу Все-союзну студентську конференцію до 50-річчя Радянської влади «Революційні традиції Великого Жовтня — могутня зброя комуністичного виховання» — слід сказати більше. Вона віддала під штаб організації конференції свій кабінет. У дальньому лівому куточку розпорядилась поставити мені невеличкий полірований стіл, тому я мав можливість надивитись на неї зблизька. Пам'ятаю, якось до неї енергійно зайшов Раковський, здається, на той час вже свіжоспечений доктор наук. Почав з якихось претензій. Я вийшов.

¹ Газ. «За наукові кадри». — 30 квітня, 1965.

Засідання ради НСТ історичного факультету (фото з газети «За наукові кадри» від 20 квітня 1966 р.)

Коли він вискочив, я повернувся до кабінету і побачив на її щоках сльози. Тоді я не витримав:

— Заїро Валентинівно, що ви звертаєте увагу на цього клішонованого ловеласа! З його косолапістю в армії він не вартий доброго слова.

Вона ледве посміхнулась, а потім сказала:

— Гришко, ви сильна особистість, а я слабка жінка.

— Ні, Заїро Валентинівно, ви спочатку сильний декан, а потім жінка.

Йй сподобалось моє перефразування вислову Леніна, що торкалось, здається, Розі Люксембург. Вона витерла сльози і щось спитала про конференцію.

Про рівень конференції читач може уявити зі складу оргкомітету. В нього входили видатні вчені країни і республіки — академіки І. І. Мінц та І. О. Гуржій, професор Харківського університету І. К. Рибалко, а також вчені нашого факультету і студенти НСТ. Останні подали на Всесоюзну конференцію 35 доповідей. Запрошення на конференцію ми розіслали в 120 вузів Союзу. Не можу приховати: члени НСТ, особливо я, з деякою тривогою чекали відповідей на ці запрошення. Адже нам дуже важко було передбачити, як поставляться до нашої ініціативи студенти і вчені з інших міст. І ось в деканат почали надходити бажані заявки з Москви, Києва, Ленінграда, Мінська, Смоленська, Ярославля, Ужгорода, Харкова, Якутська, Дагестану, Чечено-Інгушетії, Молдавії та багатьох інших місць. Майже кожен лист починався так: «Просимо

включити в програму Першої Всесоюзної конференції...», і це дуже нас надихало.

Рада НСТ факультету, окрилена, з новою енергією продовжила підготовку до конференції. Запросили багатьох студентів з вузів Одеси. Було складено програму конференції.

Ми намітили екскурсії учасників конференції по місцях революційної, бойової і трудової слави міста-героя Одеси, відвідування театрів, морські прогулянки та інші цікаві заходи.

На засіданні парткому університету було обговорено інформацію НСТ історичного факультету про хід підготовки до конференції. Нам дали ряд корисних порад щодо проведення форуму молодих дослідників¹. Були задоволені і Першина, і партком. Все здійснювалося за планом.

Можу розповісти про деякі цікаві моменти.

На пленарному засіданні конференції, що відбувалося у великому актовому залі університету в президії сиділо чимало почесних гостей. Із темних конячок я був один.

Під час свого виступу голова НСТ університету Рафаїл Йосипович Файтельберг сказав:

— Відкрию вам таємницю. Сьогодні, перед тим як іти на конференцію, я подивився свої студентські публікації. Вони мені сподобались. Я писав тоді непогано.

На що Михайло Сергійович Раковський з президії кинув на весь зал репліку:

— Краще, ніж тепер!

Реакцію залу неважко уявити. Йому, Раковському, інколи вдавалися репліки. За моїми уявленнями, репліки — це найуспішніший його жанр. Що ж до Рафаїла Йосиповича, можу сказати — він був дуже симпатичною і приємною людиною. Якось мені з ним довелося вирішувати низку проблем, і все було вирішено красиво.

Після Пленарного, як водиться, працювали секції. Були більш цікаві і менш цікаві виступи. Але Заїра Валентинівна вирішила всіх, хто виступив, нагородити грамотами. Я називав прізвища учасників, вони підходили до неї, і вона вітала їх своєю звич-

¹ Гончарук Г. І. Перша Всесоюзна // Газета «За наукові кадри» від 19 квітня 1967 р.

Учасники Першої Всесоюзної наукової студентської конференції. В центрі 1-го ряду — декан Заїра Валентинівна Першина; в останньому ряду, зліва від входу — автор

ною стриманою, чарівною посмішкою і вручала грамоти. Коли церемонія закінчилась, зал вибухнув вигуками:

— А Гончаруку?

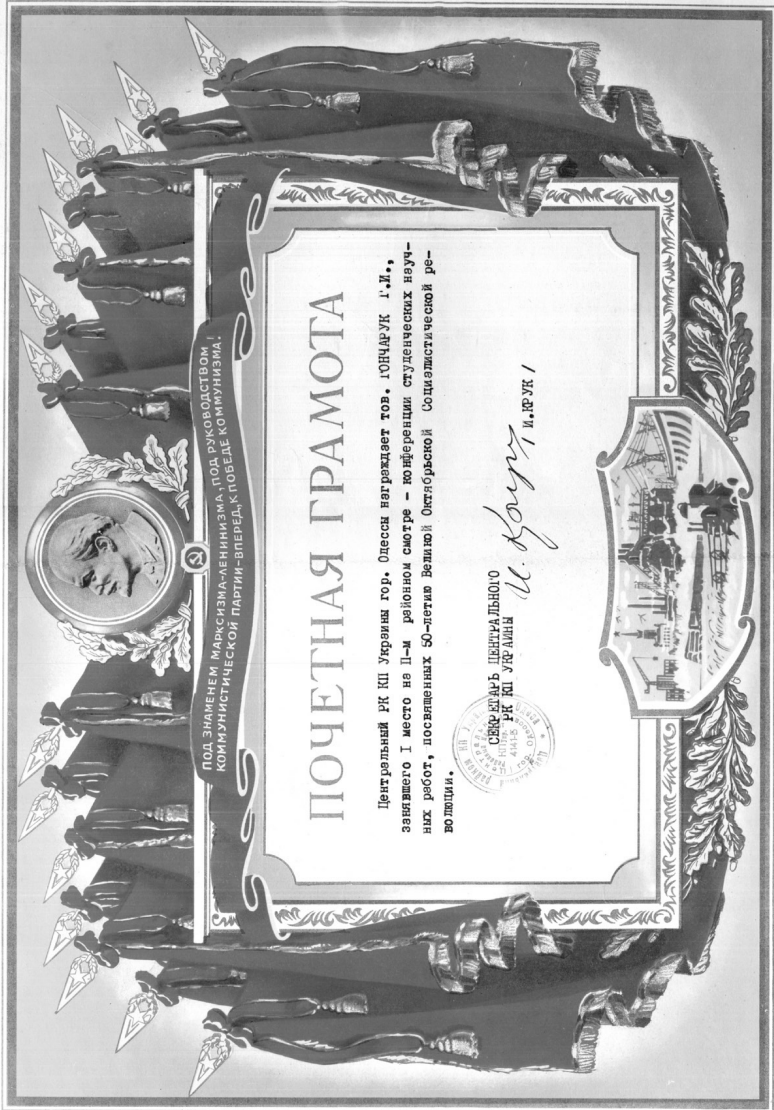
Заїра, очевидно, все це передбачила і спокійно відповіла:

— Гриша отримає свою винагороду на іншому зібранні.

Урочиста вечера була в студентській їдальні на вулиці Пастера. Було вино і не тільки. Пам'ятаю, до мене підійшла Євгенія Іллінічна, дружина Костянтина Дмитровича Петряєва, з донькою Танею, красивою, схожою на батька, теж студенткою нашого факультету, і з погрозою в голосі спитала:

— Григорій Іванович, а де Костя? Якщо з ним щось трапиться, будете ви відповідати.

Я сприйняв ці погрози з байдужістю. Але все нещастя сім'ї Петряєва зрозумів пізніше: він пив не більш за інших в компанії, але його тіло вагою не більше п'ятидесяти кілограмів не витримувало такої кількості етилового спирту. Я розпорядився, щоб члени

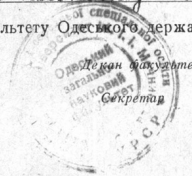
Довідка про вступ на відділення журналістики

УРСР
Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. І. І. Мечникова
№ 171 1963 р.
№ 174
м. Одеса, вул. Щепкіна, 12. Тел. 3-30-88

Дійсна до 1 січня 1964р.

ДОВІДКА
Гончарук Г. Г.
Дана тов. _____

в тому, що він є студент заочни 1-10 курсу загальноосвітнього ф-ту сід. журналістики факультету Одеського державного університету

Вруч.
Посієць

Друк. ОДУ, Щепкіна, 12. 2-7-63 р., зам. 1172-1000

Центральний райком КП України
гор. Одеси нагороджає настоящею гра-
мотою студента Госуніверситета
тов. ГОНЧАРУК Г.І.
за найкращу наукову роботу, відзначену
І премією на районному смотрі наукових
студентських робіт.

СЕКРЕТАРЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО
РАЙКОМА КП УКРАЇНИ:- (И.КРУК)
г. Одеса, 1966 год.

НСТ знайшли Костянтина Дмитровича. Незабаром вони разом з іншими учасниками конференції, студентами з Кірова — його земляками, привели його з якогось винного погрібця. Євгенія Іллінічна була задоволена.

Щоб завершити розповідь про наукову роботу студентів, скажу, що я був нагороджений першою премією на огляді студентських праць Центрального району міста Одеси і дипломом переможця республіканського конкурсу студентських праць¹.

Після конференції я перестав заходити до кабінету декана — не було ані потреби, ані особливого бажання бачитися з Заїрою Валентинівною. Мені була незрозуміла інтрига. Неясно з моєю грамотою. Здається, моє прохолодне ставлення вона помітила. Яюсь на перерві в аудиторії мене знайшла методист факультету. Им'я її забув, але пам'ятаю, що її син Загинайло щось викладав. Вона за поведінкою і строгістю одягу намагалась наслідувати свою шефіню. Правда, в міру, щоб не переборщити. От вона і передала, що Заїра Валентинівна викликає мене на шістнадцяту годину.

В котрий раз в дверях її кабінету зустрів Раковського — він, неначе чорний кіт, вискочив, гримнувши дверима. Я не став заходити одразу. Знав, що вона важко переносила розмови з ним, і дав їй відпочити. Через деякий час з кабінету вийшла Заїра. Здивувалась, що я сиджу і каже:

— Гришо, а я вже думала, що ви мене зрадили, не хочете заходити.

— Заїро Валентинівно, ви знову близько до серця приймаєте ловеласів?

— Гришо, я вам уже казала, я слабка жінка. Це ви стійка особистість.

— Заїро Валентинівно, ви спочатку сильний декан, а вже потім — не слабка, а красива жінка. А краса відноситься до сильних категорій.

Вона попросила методиста нікого до неї не пускати. Підійшла до шафи, дістала розпочату пляшку коньяку, два келишки і відкриту коробку цукерок. Запросила сісти до її столу. Розлила коньяк і проголосила:

— Гришо, вибачте, що так трапилось з грамотою. Мені хотілось вручити вам на факультетській вченій раді, але вона відкладається,

¹ Газета «За наукові кадри» від 24 травня 1967 р.

ПОД ЗНАМЕНОМ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА, ПОД РУКОВОДСТВОМ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ-ВПЕРЕД К ПОБЕДЕ КОММУНИЗМА!

ПОЧЕТНАЯ ГРАМОТА

Награждается товарищ **Г. Г. ЧИЧАРУК**
за активное участие в работе Всесоюзной научной конференции по проблеме "Резольционные традиции Великой Октябрьской социалистической революции - могучее оружие коммунистического воспитания", состоявшейся в Одесском ордена Трудового Красного Знамени государственном университете им. И. И. Мечникова.

Проректор
Заслуженный деятель наук УССР,
Профессор
Секретарь парткома

A. Lavifun
/ А. И. ДРЕНЧЕНКО /
/ Л. Х. КАЛУСТЬЯН /

25 мая 1967 г.

Пролетарі всіх країн, єднатесь!

Міністерство вищої і середньої спеці-
альної освіти УРСР та Центральний
Комітет ЛКСМ України нагороджують
цм дипломом

тов. ГОЧАРУК Г. І.
СТУДЕНТА ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

за дослідження по темі: ДІЯЛЬНІСТЬ КОМОМУЛЬ-
СЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПРОМІСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ОДЕСИ ЗА ЗМІЦНЕННЯ
СОЮЗУ РОБІТНИКІВ І Селян в роки другої П'ЯТИРІЧКИ.

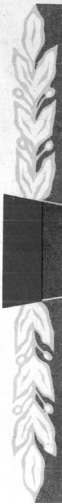

Г. І. Гочарук

ДИПЛОМ

ПЕРЕМОЖЦЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО КОНКУРСУ
СТУДЕНТСЬКИХ РОБІТ З ПРОБЛЕМ
СУСПІЛЬНИХ НАУК, ІСТОРІЇ ВЛКСМ
І МІЖНАРОДНОГО МОЛОДІЖНОГО РУХУ,
ПРИСВЯЧЕНОГО 50-РІЧЧЮ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

а час довго чекати не може. Я хочу подякувати вам за вашу чесну, самовіддану, красиву працю і вручити вам цю грамоту.

Я подякував. Вона показала на чарку. Я взяв. Ми почаркувалися. Потім вона почала нову тему.

— Гришо, на наступному тижні два курси, ваш, четвертий (*ми вчинись по чотирирічній програмі*) і п'ятий, відправляються в Москву на музейну практику. З вами поїде старший лаборант Ніна Трохимівна Малуха. Але я буду просити вас значну частину організаторської роботи взяти на себе. Треба буде розташувати студентів в гуртожитку на Ізмайловському проспекті, вирішувати організаційні питання з адміністрацією Інституту історії і, що дуже важливо, але й дуже складно, треба буде «позичити» у профкомі Московського державного університету імені Ломоносова грошей на білети в Збройову палату, попередньо дізнавшись там про суму на два курси. Заздалегідь треба буде переконатися, чи буде працювати в призначений час Виставка досягнень народного господарства. І, звісно, загальна організація. Студенти дорослі, вони майже всі поступали в ОДУ після армії чи належної трирічної роботи після школи, але, як казав Ленін, організація вдесятеро збільшує сили...

Вона закінчила і з інтересом дивилась на мене, чекаючи першої реакції.

— Заїро Валентинівно, — почав я, — ви знаєте, що ваші доручення для мене велика честь. Але у вас є більш вдала кандидатура для цих завдань. Це незмінний староста п'ятого курсу Яша Потеряйко. Він комунікабельний, енергійний. Яша сприйме важко такий ваш вибір.

— Ми з Михайлом Юхимовичем вже все продумали. Яша, по-перше, страждає однобічною комунікабельністю, — при цьому вона самовдоволено засміялась, дивуючись винайденою нею формулою, — а по-друге, Одесу мусять представляти в Москві люди, що відповідають завданню як за змістом, так і за формою.

Я промовчав. Вона прийняла мовчання як згоду і після короткої паузи продовжила:

— І ще одне прохання, — мені здалося, що вона ледве помітно хвилюється, — мені хочеться показати Москву своїй Марині. Вона ніколи не відправлялась в дорогу без мене. Тому прошу потурбуватись, щоб її ніхто не ображав, особливо після трудового дня, ввечері.

— Я зрозумів, Заїро Валентинівно, все що зможу, виконаю. Але у ваших завданнях є несумісні речі: водночас і бігати по різних структурах, і охороняти Марину... Не возити ж Мариночку спекотною Москвою, одночасно виконуючи ваші настанови.

— Гришо, навіщо так буквально! Я вже домовилась з Ніною Трохимівною, а вас прошу їй допомогти, якщо буде в цьому потреба.

— Це зовсім інша справа. Не турбуйтеся. Все буде зроблено.

Організаційна робота під час музейної практики складалась так, як і планувалось. Значних відхилень не було. Під час поїздки до Московського університету попросив поїхати зі мною Ларису Пилипець. Вона, корінна одеситка, була хитренька та вміла гарно говорити. Лариса була з тих дівчат, на яких і дивитись приємно, і слухати хочеться. Завдання вона зрозуміла: вирвати у профкомі п'ятсот карбованців готівкою. Прохання від профкому ОДУ було.

Пам'ятаю, як в головному корпусі МДУ нас з Ларисою прийняли за учасників якоїсь важливої геологічної міжнародної конференції. Коли дізнались, що ми з Одеси, стали нас водити виставочними залами, розповідати, частувати кавою. Нам не хотілось розчаровувати їх тим, що вони нас не за тих сприймають, і ми залишили їх у блаженному невіданні. Але коли вони попросили залишити запис в книзі почесних гостей, нам стало незручно. Я сів за стіл, на якому лежала ця книга, мовчки взяв ручку і написав: «Москва здатна здивувати навіть одеситів». Підпис: «Двоє з Одеси». Обоє розписались, поставили дату і мерщій до профкому.

Голова профкому зустрів нас гостинно. Вислухав, прочитав нашого листа. Попросив секретаря надрукувати прохання на ім'я директора Збройової палати. Підписав. Поставив печатку і сказав:

— В Збройовій палаті є наш рахунок. Вам вистачить. А Одесі великий привіт. Люблю Одесу.

Я подякував голові профкому. Для ввічливості запросив в Одесу, навіть пообіцяв йому місце на пляжі без черги. Він вийшов з-за столу, підійшов до нас і, посміхаючись, потиснув нам руки.

Був у мене невеличкий особистий план: купити хороший костюм, щоб згодом почепити на нього омріяний значок про закінчення університету. Зайшов до ЦУМу. Купив. Тут же мені запропонували підігнати по фігурі штани. Підігнали добре, але на завжди лишили ззаду старі стрілки від прасування. Довелось купувати інший костюм, але вже в Одесі.

Стосовно Марини. Чарівна дівчина. Все у ній було прекрасне: і біленька шкіра, і легкий рум'янець на щоках, і оченята, і носик. Одягалась, як і її мама, строго, зі смаком. Була добре вихована. Як тільки вона з'явилась біля вагону, всі звернули на неї увагу і замовкли. Я вийшов назустріч, взяв її речі, Заїру Валентинівну запевнив, що все буде як слід. Вона побажала нам всім щасливої дороги.

Вагон у нас був плацкартний. Марині випав білет у чоловіче купе. Я попросив наших дівчат зробити необхідну рокировку з таким розрахунком, щоб Марину поселити в дівочому купе на нижній полиці. У Котовську на пероні я взяв п'ять пляшок шипучого вина. Одну залишив собі, а інші віддав дівчатам. Тільки от нещастя: пляшки були теплі, і при відкоркуванні значна частина вина, якщо не половина, вилітала вгору, аж до стелі вагону. Було приємно, що Яша Потеряйко і Міша Шкляж одразу опинились серед дівчат, де була Марина. Вони мали неприхований живий інтерес до неї. Мене це влаштовувало, і я міцно заснув. Мені подобається спати в поїзді.

Далі було простіше, ніж я сподівався. Марина, яка тоді була чи то десятикласницею, чи то студенткою медінституту, при всій її компанійській натурі не звернула хоч би якоїсь уваги на когось з наших хлопців. До мене вона відносилась скоріше як до опікуна, а не як до потенційного кавалера. Мене це влаштовувало. Інтуїтивно я відчував, що ситуація з Мариною складніша, ніж здавалось. Чимало свідчило про те, що Маринине серце належало тому, кого не було тоді з нами.

Пізніше з'явилися Першина з Раковським. Поселились в готелі. З нами зустрілись на Виставці досягнень народного господарства. Раковський запропонував відвідати павільйон «Вина СРСР». Там була щедра дегустація. Дехто з хлопців випив зайве, але не настільки, щоб ввечері не відправитись до Одеси. Перед відправленням поїзда прийшли Першина і Раковський. Вони ще залишалися в Москві. Я звернувся до декана:

— Заїро Валентинівно, програму практики виконано. Дозвольте мені вийти з поїзда у Котовську. Давно не провідував батьків. А Міша Шкляж і Яша Потеряйко — я з ними домовився — Мариночку супроводять додому.

— Все добре, Гришо, спасибі, — сказала вона і додала: — Мариночку зустріне її няня. Не турбуйтеся.

Якщо у Заїри Валентинівни були ще якісь наміри стосовно мене, то я її розчарував. Мені принаймні було ясно, що при такій відвертій любові мами до Раковського, очікувати від Марини, яка пам'ятала свого порядного батька, що вона послухає маму при виборі жениха, було навіть не наївно, а безглуздо.

Вийшовши з поїзда у Котовську, я пішов на стару автобусну станцію, що на вулиці 8 березня. В очікуванні автобуса побачив, як по протилежній стороні вулиці йде на ринок моя колишня і майбутня дружина з сестричкою Танюшею. Побачивши мене, вона кинулась до мене через дорогу, але Таня ухопила її за руку і потягнула на ринок. Чим була ця зустріч? Може, небесним знаменням?

Декілька слів про старших лаборантів.

Перед усім, про мудрого і начитаного Василя Терентійовича Галяса. До цього часу не можу второпати, як у цієї людини вистачало терпіння не тільки принести студенту до аудиторії або вручити при зустрічі десь в коридорі замовлену літературу, але й вичерпно пояснити, як правильно користуватися змістом, та ще й спробувати додатково замовити літературу з проблеми. Всі, хто його знав, відмічали його енциклопедичні знання і дивувались, чому він не хоче захищати дисертацію.

Ніна Трохимівна Малуха, уважна, послужлива, добросовісна і зичлива, вона пізніше перейшла на кафедру історії КНРС, а потім — на кафедру історії та етнографії України у Політехнічний інститут, де я тоді вже був завідувачем. Захистила дисертацію і працювала до останніх днів життя.

Іван Лукич Бала. Любив розписуватись «Ібала». Він поділив своє життя на періоди: «досвітлановський», «світлановський» і «післясвітлановський». Світлана — це була його єдина дружина. Коли я замовляв йому літературу, він відповідав:

— Гришо, зустрінемося біля пива, і ви мені все толком розповісте.

Любив випити. Я його розумів і при нагоді брав для нього міцного у погрібку на вулиці Садовій.

Швидко минула сесія держіспитів. Головою Державної комісії був академік, випускник нашого університету, Іван Олександрович Гуржій. Коли я захищав дипломну роботу, він проявив інтерес до будівель першої п'ятирічки. Зокрема, що були збудовані в Одесі. Я відповів: «Холодильник в порту і двадцять одне нове підприємство». Почав перераховувати, але він мене зупинив. Мій

ОКТАБРЯ

ОДЕССКИЙ ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ им. И. И. Мечникова

Исторический факультет

Выпуск 1967 г.

Всегда была одна мечта
Взлесть в высшие светлые сферы

В.С. Шереметев - 1721 - 1817 г.

керівник, доцент Пантелеймон Григорович Чухрій, після захисту сказав, що Заїра Валентинівна була проти того, щоб мені ставити відмінно. Але комісія підтримала мене.

На відміну від моїх однокурсників, які вже знали, де їм належить працювати, мене одного навіть не викликали на попереднє розподілення. Місце в аспірантурі, яке декан з приводу і без приводу обіцяла мені, вже віддали Яші Потеряйко. У моїй голові копошились здогадки щодо причин такого грубого поводження зі мною. В роздумах про майбутнє навіть вдавався до крайнощів: піду працювати в школу, складу іспити кандидатського мінімуму, напишу дисертацію. Але ясно було одне: видворити мене з Одеси нікому не вдасться, у мене тут квартира.

З такими роздумами одного дня я переходив сквер з левами, що на Дерибасівській, і відчув, як сильна рука взяла мене під лікоть. Я повернувся — переді мною стояв величезний чоловік, понад два метри зростом, широкоплечий, стрункий, з приємною посмішкою. Це був ректор.

— Що, Григорій Іванович, ніхто не хоче вас брати? Розумні люди тепер нікому не потрібні. Потрібні слухняні підлабузники. Я вам виділив ставку асистента на кафедрі історії КПРС. Там спокійніше, ніж на історичному. Завтра розподілення. Давайте згоду. Це навіть краще, ніж аспірант. Аспіранта можна легко позбутися, якщо не напише дисертацію. А вам зробити дисертацію — заввишки.

— Шановний Олександр Івановичу! У мене немає слів, щоб висловити свою вам подяку. Тепер я перед вами у неоплатному довічному боргу.

— Який там борг! Обов'язок ректора — сприяти утвердженню талантів. А подякою нехай буде запрошення на захист кандидатської дисертації.

Він міцно потиснув своєю гігантською рукою мою руку і поспішив в бік ректорату.

ОДЕСА-МАМА

На засідання розподільчої комісії я пішов перший — за кількістю балів. Здається, цього хотів добитися Коля Пода, але йому сказали, що він поступається Гончаруку навіть за алфавітом. Питають:

— Куди бажаєте?

— А ви не назвали мої можливості, — відповідаю я.

— Заїра Валентинівна, — питає голова, — як це зрозуміти? Ви не повідомили Гончарука про замовлення на випускників факультету?

— Ха-ха-ха! — пролунав писклявий, роблено веселий сміх декана. — Це тільки з Гончаруком так. Інші всі визначились.

Голова ретельніше дивиться в списки замовлень. І каже:

— Ні, чекайте, напроти Гончарука олівцем написано «Асистент кафедри історії КПРС».

Обличчя Заїри Валентинівни вмить заповум'яніло:

— А хто це написав? — не стрималась вона і вперлась своїми синьо-зеленими, якимись скляними, очима в мої.

— Заїро Валентинівно, ви мене питаєте, що робиться в паперах, до яких ви маєте доступ? — не міг втриматися я.

Голова комісії вийшов у сусідню кімнату. Чути було, як він когось телефонує. Прийшов і каже:

— Все правильно. Гончаруку Григорію Івановичу виділена ставка асистента на кафедрі історії КПРС.

— Але чому без мого відома? — продовжувала бентежитись Першина.

— А ваша думка тут ні до чого, — відповів голова і запитав мене: — Ви згодні?

— Хіба можна відмовлятися від Божого дарунку? — відповів я і розписався у тому місці, де показав мені голова.

Вийшов з головного корпусу, де в конференц-залі засідала комісія, на вулицю Петра Великого і пішов куди ноги несли. Навіть не вмикаючи автопілоту і не встановлюючи курс маршруту. У мене не вистачить ані слів, ані здібностей описати той стан душі: хотілось кудись іти без цілі, бо головна багатолітня мрія була досягнута. В порівнянні з нею все решта було дрібницями, що не варті уваги й думок. Мрія вища за буденні цілі. Її досягнення звільнило мої свідомість, душу, серце від нікчемних турбот, неначе примусило їх до відпочинку.

Нарешті я опинився на Приморському бульварі. На зручній лавочці. Поволі минуле давало про себе знати все сильніше й сильніше. Згадався весь пройдений за майже тридцять років життєвий шлях. Згадалось воєнне дитинство. Той німецький офіцер, який в літній час на чолі свого наступального взводу йшов слідом за радянськими бійцями, які тікали на Схід через городи в бік лісу і зрідка відстрілювались. Наблизившись до нашої хати, де в розгубленості зібрались декілька сусідів та спостерігали за відступаючими-наступаючими по схилах ярів військовими, офіцер підійшов до натовпу, де стояла і моя мама зі мною на руках, дістав з кишені льодяники і протягнув мені, посміхнувся і сказав:

— Kinder gut!

Я мало що розумів тоді про звірства німців, хоч вже восени бачив, як шляхом, що проходив повз нашу хату, вели поліцаї, у тому числі і наші сільські, колону євреїв на розстріл до недалекої рипи, що відтоді і дотепер серед односельчан називається «Жидівська рипа».

Правда, німці в селі з'являлись рідко. Господарювали румуни. Били нагайками селян, якщо бачили якийсь безлад на подвір'ї, або на вулиці біля хати. Мій батько швидко налагоджував свої господарство. Купив сіру кобилу з лошам, сам зробив підводу, сани. Ми мали корову, свині, вівці. Але у селі з'явилась якась пошесть: ночами стали красти по дві-три вівці. У нас теж. Таких «тваринних» крадіжок раніше у селі не було. В сім'ї почали практикувати чергування вночі біля вікна. Помітили крадіїв. Батько і брат кинулись з криком і з вилами за бандою, а ті — у сани, запряжені кіньми, і зникли.

Коли прийшли радянські, ці окупаційні злодії зникли. Але з'явилися крадії у законі: брали, що могли. Батько під час відступу німців ховав гніду, красиву кобилу Мушку у своєї сестри Марії —

її хата була далеко від шляху. А коли повернулись радянські і побачили, як мій брат Федя вів Мушку додому, прийшли і забрали. Серед білого дня. Для потреб фронту.

Згадалася моя школа. Після війни. Тільки у десятому класі з'явилось дві вчительки — російської мови і літератури та географії — начебто з вищою освітою. Але я не бажав жити так, як жили там. Вони всі працюючі, добрі, мудрі. А життя злиденне. Тільки мої батьки у своєму житті пережили три голодомори і дві війни. Це при тому, що моя Україна має найродючіші землі на планеті і наймиролюбніший народ. Але прив'язаний до іноземної колісниці, неначе полонена красуня до воза, йде пішки за колесами, б'ючи скривавлені босі ноги. А шляху кінця-краю не видно, а гірше долі, ніж у полоні, немає.

Мої батьки були малоосвічені. Від природи мудрі, фізично здорові, фантастично працюючі, самовіддано любили своїх чотирьох дітей — двох синів, двох доньок — і робили все, щоб вони були здорові і щасливі. Батько, чи не найсильніший у селі, у якому було 1200 дворів, двічі воював: У Першу і Другу світові війни. Тричі поранений, контужений. Навіть будучи інвалідом, так працював, що його хата, двір, город були найкращими в селі, а ще він був найкращий чоботар. Вони, батьки, навчили дітей своїх найголовнішому: порядності, працюючості, людяності. Для мене і зараз вони бездоганні. Мені теж хочеться бути таким у пам'яті моїх дітей.

Військове училище. Зберегло й розвинуло моє здоров'я. Дало технічну спеціальність. Зберегло і укріпило порядність, людську гідність, хоч мало за мету підготувати захисника імперії, колонією якої була моя Україна. Училище чимало зробило для подолання моєї сільської відсталості. Це було потрібним для будь-якого юнака, що мав намір стати справжнім чоловіком. Своїй державі, своєму народу юнак потрібний передусім як захисник.

Згадав і офіцерську службу. То був час боротьби з долею, намагання перехопити у неї кермо, що було їй вручено разом з погонами, і різко повернути у бік покликання серця, душі, свідомості. Доля змушена була змінити курс і піти назустріч випробуванням — всьому, чого бажала моя суть. Я не засуджую тих, хто засуджує мене. Я розумію тих, хто не розуміє мене. Лише мені з трьохсот офіцерів вдалося за власним планом видертися з пащі воєнної долі, з жерла воєнної авіації всупереч законам, традиціям, звичаям, навіть всу-

переч медицині. Але в боргу перед імперією я не залишився. Три роки, що належить відпрацювати молодшому спеціалісту державі, я чесно відслужив. Та ще й з гаком: вчився я з карабіном СКС в руках, виконував бойове завдання і був готовий, як нас попереджали, до придушення угорської революції 1956 року.

А нагородою всьому — Одеса. Тут я прокинувся від спогадів і встав. Підійшов до пам'ятника Дюку де Рішельє, молитовно склав руки та промовив:

— Одесо, ти — творіння представників багатьох народів. Твоя велич безмежна. Вона у всьому. У твоїй людяності, мудрості, багатонаціональному колориті, доброті, вимогливості, музичності, гуморі. Кращі пісні, що я знаю про міста, це пісні про тебе. Ти можеш бути такою, якою хоче тебе бачити чи здібний тебе побачити кожен. Ти своїм чарівним теплом проникаєш у свідомість, серце, душу, кров людини. Вони під твоїм впливом перероджуються на іншу людську суть, для якої інша людина — це продовження тебе самого, тож шануй людей і будеш сам багатшим, цікавішим, кращим.

Одесо, ти не тільки чарувала мене своєю величчю та загадковістю, своїм морем та повітрям, своїми людьми, але й притулила мене, дала мені освіту таку, яку могла. Не хочу брати гріх на душу й казати щось погане про своїх університетських вчителів — вони робили все, що могли. З одного боку, вони були затиснуті тоталітарною системою в кайдани комуністично-шовіністичної ідеології, яка жорстоко карала за інакомислення, а з іншого — серед них не знайшлося настільки мужніх, самовідданих талантів, які були б здатні пробити залізобетон, що накрив тодішню історичну науку. Достатньо сказати, що не було зроблено спроби написати навіть наукову історію Одеси, не кажучи вже про наукову історію України. Можливо, в думках у когось і було бажання сказати своє слово в історії, але Москва нікому і ніколи цього б не пробачила. Безмежні простори Росії ховали всіх українців, які могли бачити далі, ніж їм дозволялось. Тому вчені історичного факультету можуть називатися вченими тільки умовно, в межах московського історично-циркового манежу. Але навіть за тих умов одеські вчені-історики були знаменитостями місцевого значення і боролись між собою за місце «кращий з гірших». Кожен перебував у прокрустовому ложі обставин і не міг мріяти про краще. Але, шановна Одесо, я їм вдячний і за те, що вони намагались чомусь мене

навчити, і за те, що врешті я отримав диплом — перепустку для самостійного пошуку подальшої долі.

Одесо, ти мудра і складна. Нелукавість, прямолінійність визнаються тобою за недолік особистості. Ти визнаєш таланти і не терпиш фальші. Ти поважаєш людей мужніх, сильних, цілеспрямованих, самовідданих. До інших ти, Одесо, ставишся, як до тих, хто має право на життя згідно здібностей і волі. Хай бореться той, хто здатний, і хай мовчить той, хто не може й не хоче жити по-іншому, а вибрав легкий шлях пристосування і спокою. Ти даєш шанс кожному вирватись зі звичного кільця і жити так, як він хоче. Ти для кожного мама.

Розумію, виданий Одесою документ про досягнення мною мети — це мандат для подальшої боротьби, для подолання якихось висот. Досягнення однієї мрії — підстава, умова для нових, більш значних мрій. Слід зробити все, хоч би як це було важко, щоб виправдати довіру Одеси. Це і відповідально, і захоплююче, і радісно. Все, що сталося зі мною, наблизило мене до набуття складових чудового статусу «одесит». Одесит — звучить цікаво, інтригуюче, захоплююче. Важливо навчитись зберігати, зміцнювати це славне ім'я. Пишати ним, бути гідним і виправдовувати його всім своїм життям.

Гончарук Григорій Іванович

Літературно-художнє видання

МЕМУАРИ ПРОФЕСОРА

Книга перша

ЗБЕРЕГТИ І ЗНАЙТИ СЕБЕ

Редактори: О. А. Тихонова, О. О. Алексєєва

Технічний редактор Є. І. Корецька

Коректор О. О. Алексєєва

Формат 60×84/16. Ум.-друк. арк. 10,9. Тираж 150 пр. Зам. № 351

ПП «Політехперіодика»

(а/с 17, м. Одеса, 65044, www.tkea.com.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3232 від 09.07.2008

Виготовлено з готового оригінал-макету

в друкарні видавництва «Астропринт»

(вул Разумовська, 21, м. Одеса, 65091, www.astroprint.odessa.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003